A. ČIČIĆ:

MONOGRAFIJA

O

FRA GRGI MARTIĆU

* 24. I. 1822. — † 30. VIII. 1905.

ZAGREB 1930.

22645

A. ČIČIĆ:

MONOGRAFIJA
O
FRA GRGI MARTIĆU

* 24. I. 1822. — † 30. VIII. 1905.

ZAGREB 1930.

TISAK NARODNE PROSVJETE, ZAGREB, TRENKOVA ULICA 1.

Fra Grgo Martić

u Varšavi

god. 1881.

Pripomena.

Ovu Monografiju napisao sam još 1922. god. i pod kraj godine predao je Društvu Sv. Save u Beogradu, ako bi je moglo tada štampati, pošto je te godine bila 100-godišnjica fra Grgina rođenja. Ali je Društvo, ma da sam dobio obećanje, nije dospjelo štampati; a nije je štampalo ni poslije, kako mi sekretar Dr. Hadži-Vasiljević saopštavao, zbog budžetskih poteškoća, i rukopis je ostao tamo u kasi sa ostalim nekim rukopisima. Konačno sam ga ja, kada sam vidio, da s naumljenim štampanjem teško ide, podigao 1929. god. Kroz čitavo, još, to vrijeme ja nisam ništa na njemu radio; a nisam od 1922. god., usljed raznih okolnosti, radio uopšte šta znatnije o fra Grgi, bud na sređivanju sakupljenog materijala bud u drugom kojem pravcu.

Sada mi o 25-godišnjici fra Grgine smrti ponovo pala misao, ako bi, je mogao štampati, da ne propane ova radnja, u kojoj, uz njezine nedostatke, imade i mnogo zdrave građe, ispitanih dokaza, novih do sada nepoznatih, a provjerenih podataka o fra Grgi pa evo objelodanjujem sa neznatnim nadopunama, ovu Monografiju, da — kad nije bilo suđeno o 100-godišnjici fra Grgina rođenja, ono o 25-godišnjici njegove smrti — probudi spomen i ožive pred našim očima sliku dičnoga pjesnika »Osvetnika« i »Posvetnika«.

Beograd, Velike Nedjelje 1930.

A. Č.

Ore legar populi, perque omnia saecula fama,
Si quid habent veri vatum praesagia, vivam.

Čitaće me narod, i glasovit kroz sve vijeke,
Ako su i malo istinita predskazanja vilenjaka, biću.
Ovid. Metam. Lib. XV. v. 730.

Gdje zakuka kukavica sinja,
S toka Save do Gabelske mlave,
Na njegova odkukala vrata.
»*Osvetnici*« *V. I.* 205.-207.

Prve, latinske stihove klasika prognanika, s navodom mjesta gdje se nalaze, pribilježio je fra Grgo vlastoručno na pismo, što mu ga 17. augusta 1886. pisao tajnik biskupa Štrosmajera i zaslužni prosvjetni radnik Milko Cepelić, iz Đakova. U ovom pismu pitao on fra Grgu za neke podatke iz njegova života. Cepelić, koji je već do tada bio znao dosta o fra Grgi, pa tom zgodom tražio točnija objašnjenja, bio je postavio fra Grgi neka pitanja; među njima i ovo zadnje, gdje da se nalazi onaj citat iz Ovidija, za koga je fra Grgo bio rekao, da se može na njegov život primijeniti? I fra Grgo ga je eto označio na samomu pismu.

Ove stihove ubilježio je fra Grgo i na koricama (iznutra) u kojima su sabrane ranije štampane sveske »Osvetnika«, prema kojima je u Bosanskoj Pošti u Sarajevu štampao cjelokupne »Osvetnike«, 1893. god.

Kako je pjesniku »Osvetnika« palo na pamet, pa one Ovidijeve stihove na se primjenuo; je li to bilo u svijetlom času lične svijesti ili u sretnom momentu pjesničke zaboravi, to moje nije ocjenjivati.

Druge stihove, iz »Osvetnika«, uzeo sam, kako sam i naznačio, iz Ustanka u Bosni i Hercegovini, komu je fra Grgo bio živim svjedokom i prethodnikom, bivši u Sarajevu »koban sužnjevniče, gdje boravi polovinu vijeka, na braniku puka nevoljnika«, »čameći borac slobođan uz vezire careve glavare«. Pa kako je fra Grgo kroz to vrijeme toliko toga preživio i prepatio, kao svaki od njegovih Osvetnika, tako, izvjesno, i ovi navedeni stihovi potvrđuju najjače njegovo djelovanje i stradanja.

Ove dvije crte značajne za fra Grgin rad i za njegovu uspomenu povukoh evo odmah u početku radi njihove zanimivosti i značajnosti — a cijela slika fra Grgina biće nam jasnija istom iz daljnjih redaka.

Vrela i literatura.

Ostavština fra Grgina, u njegovoj spomensobi, u manastiru Kreševu. Kraticom označena: O. F. G. K. Pretežni dio ove ostavštine, gotovo cijela, čuva se u sanduku u fra Grginoj spomen-sobi u Kreševu. Neke stvari, i naročito, neka važnija pisma, bio je već fra Grgo u posebne svežnjiće složio i kanapom (uzicom) povezao. Ali cjelokupni materijal, mogu reći, ja sam redigovao; i pisma sam, njih oko 1.000, registrirao, zadržavši, po mogućnosti, originalne fra Grgine svežnjiće i bilješke na kuvertama. Ja sam pristupio redakciji ove ostavštine početkom 1912. g., bivši onda mladomisnik u manastiru Kreševu. U ljetu iste godine otišao sam iz Kreševa; ali sam se gotovo svakog ljeta tamo navraćao i po malo radio na toj ostavštini fra Grginoj. Glavni predmeti te ostavštine jesu:

Osvetnici, u rukopisu. Ima samo V., VI. i VII. knjiga. Predašnjih knjiga u rupokisu nema. Ipak kao cjelokupni rukopisni Osvetnici mogu služiti onih sedam separatno štampanih knjiga »Osvetnika«, što ih je fra Grgo vlastitom rukom mjestimice iskorigirao, i prema njima je štampano komplet-izdanje, u nakladi Bosanske Pošte, u Sarajevu, 1893. g. Te knjige »Osvetnika«, u jedno uvezane, ustupio mi je 13. X. 1917. g., za pohranu u fra Grginoj ostavštini, g. Hamdija Kreševljaković iz Sarajeva.

Posvetnici, u rukopisu. Nekih spijevova ima u dva i u tri rukopisna primjerka.

Druge znamenitije pjesme i književni radovi: Putovanje u Makarsku; Bijedni Novak; Boj na Kosovu, 1389. g., Obrana Biograda; Ifigenija u Avlidi; Sv. Katarina Dievica i Mučenica; Krštenik; i još neke stvarčice. Sve rukopisi.

Prigođajne pjesme, u rukopisu.

Homirova Odiseja. Prijevod Tomislava Maretića Narodnim desetercom poredana. Poredao fra G. Martić 1892. g. U rukopisu. Uvoda 2 strane. Slijede pjevanja sva 24 na listova 223. (Pometnjom krivo zabilježeno zadnjih 10 listova: 113-123). Prvo pjevanje, ponovno napisao, listova 19. Odiseja. Tumač riječi od Prevoditelja s malo dodatka. Listova 6.

»Zapamćenja« u brzopisu i u rukopisu. Brzopis Janka Kohariča po Martićevu kazivanju bosansko-hercegovačkih zgoda. Str. 50+182 Koharićeva rukopisa, i Koharićev uvod.

Za Uspomenu Crkve Sv. Antuna u Sarajevu zapisao F. G. Martić župnik. — Vidi: Zapisnik Stvarih Crkve S. Antuna Paduanskog.

Zapisnik Stvarih Crkve S. Antuna Paduanskog u Sarajevu od 1863. g. — Vidi: Za uspomenu Crkve Sv. Antuna... Obadva ova priloga ispisana su na jednoj bilježnici, samo su im počeci na dva protivna kraja, pa idu prema sredini.

Bilježke. Mala XVI-a. Str. 169. Najprije su ispisane 1. Bilježke (odatle i cijeloj toj bilježnici tako dadoh ime) *U putu iz Sarajeva s g. Rousseau-om Franceskim Consulom i društvom Mj. svibnja* 20. 1864. Putovanje kroz Bosnu (Str. 1.-13.). 2-go. *Putovanje g.* 1865. *S Comandantom Kučuk-Omer-pašom d.* 1. *kolovoza do* 8. *t. g.* Put u Neretvu (str. 15.-17.), da pregledaju, je li moguć drum niz Neretvu u Mostar i 3-će. *S Preuzvišenim Gospodarom Osman-Šerif-Pašom Valiom Bosne Vilajeta opet za pregledanje Brdah izmedju Konjica i Mostara zaradi puta g.* 1865. (19-29). 4-to. *Putovanje iz Sarajeva u Carigrad u poslanju Visitatora Apostolskoga d.* 14. *travnja* 1868. (31-120.). *Zanimiva* zapažanja o gradovima, kroz koje je putovao. 5-to. *Put u Beč g.* 1873., na svjetsku izložbu. (124.-147). Ovdje ima zanimivih geografsko-historičkih bilježaka o proputovanju krajevima. 6to. *Niz Neretvu u Mostar, 6. listop.* 1873. (148.-162.).

Notes Pokojnoga Fra Blaža Josića. Tako nazvan, jer je zaista ovaj notes bio svojina pokojnoga klasika Josića, koji je u njemu zabilježio neke troškove, učinjene u Rimu i Jakinu, gdje je obolio i povrativši se u zavičaj umro. Tako je fra Grgo nastavio svoje bilješke u raznim putovanjima. Nastavak na pređašnje Bilješke. Notes nepaginiran. Ima 35 listova fra Grgina rukopisa. Sadržaje: 1-vo. *Put u Beč g.* 1873., na svjetsku izložbu. 2-go *Put u Deputaciju* (u Beč) *god.* 1878. 3-će. *Put na Srebreni Pir NN. VV. bivših austrijskih Cara i Carice* (u Beč) 1879., od kuda je fra Grgo učinio jedno oveće putovanje po Lombardiji. 4-to. *Godine* 1881., put u Rim na proslavlje naših ss. Apoštola Ćirila i Metoda. 5-to. *Godine* 1882. put niz Neretvu u Kotor. 6-to. *God.* 1883. išao u Topusko i obašao, poslije toga, neka mjesta u Banovini i Posavini. 7-mo. *God.* 1884. putovao preko Hercegovine na Vrhgorac u Dalmaciju, Despotu. 8-mo. *God.* 1885. Put u Požegu na smotru vojske, kamo je, bivši austrijski car i hrvatski kralj bio došao. Svratio se bio i u Đakovo. *Godine* 1886. proljeće proboravio je u Đakovu. 9-to. *God.* 1892. put na Kolumbovu akademiju u Rim. 10-to. *God.* 1895. išao u Zagreb, povodom carsko-kraljevskog posjeta u taj grad. 11-to. *God.* 1896. Primio priznanje, da su »Osvetnici« dostavljeni i primljeni u bečku Dvor. knjižnicu.

Moje Objede, Bijede, i Pobjede. Na IV-tini tabaka. Listova 59. Memoari o pretrpljenim i preturenim nezgodama, u svijetu i u redu. Na nekim je mjestima fra Grgo satiričan. Pod kraj prelazi u staračku sumnjičavost. — Ove je *Objede* pisao fra Grgo na izričitu molbu Štrosmajerova tajnika Cepelića, i dotjerao je do g. 1900. Preko te godine dalje nije pisao. Ove mi je sveske ustupio pokojni Cepelić, mjeseca juna 1915.

Razno. Ustavna Uredba Vilajeta Bosne, preveo Fr. G. M. i A. Dž. 1865. Unutrašnji naslov. Ustavna uredba. Za Državu koja je sada pod imenom Bosna Vilaet opredieljena, i na koji će se način njome upravljati, poslovi svršavati, i činovnici postavljati. Na 5 araka u 82 točke — sa Člankom osobitim i Dodatkom. Vanjski naslov osim prve dvije riječi, napisan fra Grginom rukom. Unutra sve tuđom rukom.

Pokušaj jedne statistike, u 10 listi.

Govorenje Na Veliki Petak (Oćevac). Listova 6, rukopis.

Katolici u Bugarskoj fra G. Martića, Prepis iz »Kat. Lista« br. 14. 1858. Lista 3. Uz pismo fra I. Radoša, g. 1894.

Popis domaćih ljekarija (na 2 arka).

O nekim lijekovima, latinski (tuđe pismo; na 3 lista). Podučenje za ogledati živinče za zaklanja i mesa (5 arka). Liječnički recepti, najvećma za fra Grgu. Ca 70 komada.

Tri groznice. (Str. 4.)

U jednom sveščiću: 1. Kosovka, 2. Pjesma koja počinje: Viknu vila sa visa lisinja.

Sudjav na veresiju, Bajka. Str. 3.

(Komadić od Snjegurice). Str. 7., 8.

Grbovi plemenitih obitelji ilirskih, po redu slovah, izvadjeni iz starinskih knjigah, čuvanih u Fojnici (tuđom rukom): Stemmata Nobilium. Bosanica u štampi. 1 arak. Uz jedan prilog.

Test. scholast. Gregor. Martić, 1839.
„ „ „ „ 1842.
„ „ „ „ 1844.

Litterae peregrinatorio-passuales 1843. za put kući u Dalmaciju. Na istoj proputnici meće za Martića, da je rođen u Turskoj Dalmaciji.

Galata. Copia pisma fra Lovre Karaule, agenta u Carigradu. Galata 1845. 3.11.

Dolac. Dozvola za prvu misu, od Fr. R. Barišića, biskupa 1845. 1. I.

Obediential za prop. sveč. u Kreševu, 1851. 4. V.

Fr. Marijan Šunjić, Brestovsko, glede neke Apologije.

Pozdravlja Atanackov. i Plehaček, 1853. 11. 11.

Testim. Instr. juvenum. Kreševo. 1859.

Test. „ „ „ 1860.

Fojnica, moli za agregaciju, g. 1860.

Martić se brani. 1860.

Martić se obraća na deftorij zaradi troška učinjena u Bugarskoj. Ovdje i passaport za Bugarsku iz g. 1857. i jedno pismo za nekog Schrama u Bukureštu, iste godine. Spomenica na deftorij pisana g. 1860.

Pisma Huršid-pašina fra Grgi, u g. 1854-5., 9 komada.

Poziv na vilajetsku skupštinu, g. 1868.

Poziv na uspostavljeni sandžakat sarajevski, 1869.

Naredba Asim-paše za polazak medžlisa, 1872.
Bujruntija za člana prosvj. medžlisa, 1874.
Generalu Filipoviću molba za produženje subvencije, 1878.
Fr. G. imenovan saraj. gradskim vijećnikom, 1878.
Austrijska carica zahvaljuje svećenstvu obiju kršć. vjeroispovijesti za čestitke imendanu, 1878.
Poziv na ispunjenje namirnica. 1879.
Poziv da fra Grgo nadje zgodno zemljište, za općinsku kuću. Sarajevo, 1879.
General Jovanović radi štete u Osovi, 1879.
Imenovan u odbor za proslavu srebrenog pira Austrijskoga cara i carice, g. 1879.
Otkazanje potpore od ministr. francuskog, 1885.
Namire za subvencije, 18 komada.
Neke fra Grgine povlastice (Uvjerenje dra Gaala zbog Fr. G. slabosti želuca, 1853. Odluka provincijala Kujundžića da Fr. G. nije dužan postiti, g. 1854. Slična odluka provincijala Nedića, g. 1857. Vladić dobio za fra Gr. neka privilegija iz Rima, 1862.
Posjetnice s tuđim imenima, ca 100.
Recepisi, senneti, računi.
Posjetnice s fra Grginim imenom.
Koncept pisma (na Strossmajera) ? o besplatnom stanu u Top. Ilidž.
Slika Napoleonova sa fr. Gr. natp. odzada.
Razne slike.
Fotografije fra Grginih prijatelja.
Razni uzivi na koncerte, proslave, pirove.
Muerunscmit dat A. Ghegh Martich. Spomen-pjesma.
Diploma od »Hrv. Doma«, kad je Fr. Grgo imenovan poč. članom, g. 1878.
Jedan svežnjić novina.
Spomenica od A. Topićeve g. 1902.
Jelačkinja.
Festivus Applausus J. G. Strossmajer.
Uspomena na stari Brod. I. A. Brlić. 1838.
Štoos P. Dru. Ljudevitu Gaju.
6 raznih kulturnih otisaka.
Nekoliko smotanih diploma.
7 smotanih fra Grginih slika.
Vizitne fotografije (u kutiji).
Nekoliko fotografija (u kutiji od mosura).
Kahveni mlin fra Grgin Pohranjen u sanduk 3. IX. 21. (Podaci u Anegdotama).
Zrno iz boja na Zubcima, 1857.
2 kamena s fr. Gr. monogramom za pečaćenje.

P i s m a. I. Najprije dolaze, jer se tako u ostavštini moglo i naći, *pisma koja su pisana fra Grgi* : Ima ih oko 1000. Po starini, najviše ih je pisano iza okupacije Bosne po Austriji. Malo ih je pisano prije okupacije. Izbrojiću sada azbučnim redom od koga,

iz kojih godina, koliko ima pisama. Od gosp. Benka, g. 1889. i 1903., nekoliko pisama. Od Klementa Božića, g. 1877.-1884. 6. pisama. Od don Frane Bulića nekoliko pisama. Od Koste Vojnovića, g. 1878.-1887., 5 pisama. Od Antuna Vranicana, g. 1874.. 1 pismo. Od austrijskog generala Würtenberga, g. 1879., 1 pismo. Od fra Paškala Vujičića, apoštolskog administratora bosanskoga, g. 1868.-1881., 7 pisama. Od pjesnika fra Ivana Despota, nekoliko pisama. Od Tome Didolića, sa Selaca na Braču, g. 1886.-1904., 20 pisama. Od drugih raznih dopisnika iz Dalmacije, 20 pisama. Od društva za povijest i starine Jugoslovena u Zagrebu, nekoliko pisama. Od kneza Petra Dumičića, iz g. 1882.-1887., 13 pisama. Od Rud. M. Zahradnika, Sarajevo, g. 1902., 2 pisma. Od austrijskog gen. konsula Zoretića, g. 1878.-1888., 20 pisama. Od Zubca fra Augustina, uglednog hercegovačkog franjevca, g. 1889. do 1904., 40 pisama. Od Todora Ivaniševića, iz Mostara, 1 pismo Od Jugoslovenske Akademije u Zagrebu nekoliko pisama. Od Kallaya nekoliko pisama. Od »Katoličkog Lista« u Zagrebu nekoliko pisama. Od Janka Kohariča, pisca fra Grginih »Zapamćenja«, nekoliko pisama. Od Save Kosanovića, g. 1884-1887., 2 pisma. Od baruna Kutschere nekoliko pisama. Od Matice Hrv. u Zagrebu nekoliko pisama. Od Josipa Milakovića 26 pisama. Od austrijeskog potpukovnika Milinkovića, g. 1883., 1 pismo. Od baruna Mollinaryja nekoliko pisama. Od M. Mrazović-Prajndlsbergerove, Sarajevo, 28 pisama. Od Muzealnoga društva u Sarajevu, nekoliko pisama. Od Jove Mutića iz Čelebića, g. 1904., 1 pismo. Od Đorđe Nikolajevića g. 1887., 1 pismo. Od Mihovila Pavlinovića, g. 1878. do 1890., 4 pisma. Od Dušana Plavšića nekoliko pisama. Od Franje Plehačka, Beč, g. 1878.-1886., 10 pisama. Od obitelji Rajkovića, Sarajevo, g. 1896., 1 pismo. Od Marka Poljanića, g. 1877. do 1886., 20 pisama. Od akademika Račkog nekoliko pisama. Od čč. sestara, Sarajevo, g. 1878. i 1896., 2 pisma. Od Sertića nekoliko pisama. Od fra Ignacija Strukića nekoliko pisama. Od slikara Iv. Tišova nekoliko pisama. Od Iv. Trnskog nekoliko pisama. Od Milka Cepelića, Štrosmajerovog tajnika, g. 1870.-1905., zajedno sa Štrosmajerovim pismima, 80 pisama. Od austrijskog generala Filipovića, g. 1878. 1 pismo. Od Apoštolsklog vizitatora Forlani-ja, g. 1878.-79., 2 pisma. Od starješinstva franjevačke provincije bosanske i drugih bos. Franjevaca g. 1844.-1904., 70 pisama. Od starješinstva franjevačke provincije hercegovačke i drugih nekih hercegovačkih franjevaca, g. 1868.-1904., 32 pisma. Od g. Haasa nekoliko pisama. Od dragomana Tome Herkalovića, g. 1877.-1884., 6 pisama. Od Koste Hörmanna, u predmetu štampanja fra Grgine Odiseje, 10 pisama. Od Aug. Šenoe, g. 1879., 1 pismo. Od fra Mirka Šestića nekoliko pisama. Od nadbiskupa J. Štadlera, g. 1885.-1904., 5 pisama. Od biskupa Strosmajera v. kao gore kod Cepelića. Od štamparije : Bosanske Pošte, Sarajevo ; L. Hartmanna, Zagreb ; M. Lajera, Zagreb ; M. Maravića, Zagreb ; Hrv. dion. tiskare, Mostar, ima mnogo pisama. I još ima, tu i tamo, po koje pismo ili karta od što koga.

II. Od pisama, koja je fra Grgo drugima pisao, uspjelo mi je do sada sabrati oko 150 njih. Imade ih, a i to jest zanimivost ove grupe pisama, i starijeg datuma. Neka sam pisma dobio od samih lica, kojima je fra Grgo pisao; a druga su bila u ljudi, kojima fra Grgo nije pisao; ali su se kod njih ta pisma zavrnula, pa su mi ih ovi ustupili. Tako sam dobio od Rev. Bosiljka Bekavca, Amerika, Rankin Pa, nekoliko pisama. Od fra Jerke Vladića, Rama-Šćit, nekoliko, njemu pisanih, pisama. Od fra Ive Kozinovića, Vidovice-Brčko, nekoliko, njemu pisanih, pisama. Od pokojnog pjesnika Milakovića 40 pisama, koja je fra Grgo bio pisao Tomi Didoliću. Milakovića opet sinovi Ivica i Branko ustupili su mi oko 40 pisama, što ih fra Grgo pisao, njihovu pokojnom ocu, a koja mi je pokojni Milaković bio odlučio dati, pa ga nagla smrt prepriječila. Od fra Blaža Pordusića, župnika u N. Šeheru, a prije gvardijana manastira u Kreševu, dobio sam nekoliko pisama. Od natporeznika J. Praštala, Sarajevo, bile su 3, njemu pisane, dopisnice. U obitelji Nešić, Beograd, bijaše nekoliko fra Grginih pokojnom Vasi Hadži-Ristiću, trgovcu u Sarajevu, pisanih pisama.[1]) Od fra Tome Džaje, župnika u B. Dubici, a prije profesora bogoslovije u Sarajevu, dobio sam 2 pisma, pisana fra D. Zupku, pa mi ih je fra Tomo uručio. Od Milka Cepelića nekoliko, njemu pisanih pisama.

Zapisnik Agencie 1856. (zdvoranji naslov). Na 1. strani, iznutra: Zapisnik Agencie Redovničke Deržave i Naroda Katoličkog u Bosni kod Carsko-osmanske Praviteljstvene Vlasti u Sarajevu Pod pervim zastupničtvom Fra Grge Martića Privremenog Agenta 1856. — Nalazi se u knjižnici franjevačkog samostana u Fojnici. Omašan zapisnik, in folio. Ispisane i numerizirane samo 62 stranice, pod tekućim brojevima 102. Sadržaje slučajeve iz godine 1856. i 1857. — Martić je bio agentom u Sarajevu kroz dvadeset godina; a od te agencije imamo samo gornji zapisnik.

Ostavština fra Grgina u fra Mirka Šestića. Kraticom označena: O. F. G. Š. U fra Mirka Šestića, bos. franjevca, samostana Plehan kod Dervente, ima dobar dio dokumenata o fra Grgi, koje mu je fra Grgo u svoje vreme uručio. Ja sam sa Šestićem nekoliko puta razgovarao o fra Grgi; a 28.-31 oktobra, g. 1921. boravio sam kod njega na župi Foči kod Dervente, namjerno za to, da čujem od fra Mirka još više podataka

[1]) Nešićevi su mi 4. marta 1923. uručili 21 pismo, koja je pisma pisao fra Grgo Vasi Hadži-Ristiću, ocu gđe. Nešić, Sarajke. Još su mi rekli Nešićevi, da će biti i drugih pisama fra Grginih u Sarajevu, u njihovoj kući, među pismima, koja stoje u sanducima još ne razređena; pa će mi u svoje vrijeme ustupiti i ta da se pohrane u fra Grginoj spomen-sobi. Gospođa Nešić pričala mi je ovom zgodom, kako se živo sjeća fra Grge, kada je praćen momkom, koji je nosio pred njim fenjer dolazio na sijelo njezinu pokojnom ocu Vasi, pa su njih dva, uz čašu vina i crnu kahvu razgovarali o svemu i prijateljski se zabavljali. A gosp. Nešić mi reče, da je on 1896. ili 97. posjetio fra Grgu u Kreševu.

o fra Grgi; a po mogućnosti ogledam i materijal o pjesniku, što ga on posjeduje. Donosim ovdje meritorne rezultate toga ispitivanja, radi njihove zanimivosti.

Na moje kazivanje da u fra Grginoj ostavštini ima vrlo malo pisama starijeg datuma, prije okupacije; i na moj upit, gdje bi mogla biti ta pisma starijeg datuma, rekao je Šestić, da je fra Grgo pisma, primana za turske vlade, običavao uništiti. On se je, veli, bojao premetačine, koja se je svaki čas mogla dogoditi, pa je zbog toga uništio ta pisma, jer se lako moglo desiti, da u komu pismu bude štogod, što bi ga moglo osumnjičiti ili okriviti pred turskim vlastima, pa je stoga, s malom iznimkom, sve pržio ili razdirao. Fra Grgo je, dodao da je fra Mirko, bio vrlo oprezan u tomu pogledu. Eno onaj slučaj s Jukićem, kako je Jukića dobro pretražio prije, nego je pošao Omer-paši, i u istinu kod njega našao svoje pismo i uzeo ga.[1]), dobro pokazuje, kako je fra Grgo bio brižljiv glede pisama, koja je slao i primao. Osim toga, još je nadodao Šestić, sam je fra Grgo njemu kazivao, da je on pisma, primljena za turske vlade, uništio.

U Šestića imaju 3 bilježnice fra Grginih doživljaja, u kojima ima uspomena o vezirima i o drugim raznim događajima iz onih starih vremena. Ima također zanimivih primjedaba raznog sadržaja. To je sve fra Grgo vlastoručno ispisao. Počeo je s tridesetim godinama XIX. stoljeća, a svršio s događajima iza okupacije Bosne po Austriji. Ja sam lično sa Šestićem te Bilježnice razgledao, i čitali smo neke, jako zanimive, odlomke.

Same te tri Bilježnice, kao što se iz gornjih redaka može da razabere, sliče u glavnom fra Grginim Zapamćenjima, kako ih je napisao Koharić; pa onda onim fra Grginim doživljajima, zvanim »Moje objede, biede i pobjede« i sličnim drugim fra Grginim bilješkama.

Šta više, one tri Bilježnice, koliko sam mogao razabrati, pregledavajući ih s fra Mirkom, o nekim događajima govore opširnije, nego ona Koharićeva »Zapamćenja«.

To je, naravski, i sasvim razumljivo, jer je fra Grgo one Bilježnice vodio za vrijeme samih događaja, ili neposredno iza njih.

Ima na nekim mjestima u tim Bilježnicama izrezanih listova, koji sada fale. Tako gdje je govor o Osman-paši, fali nekoliko listi. Na moj upit, zašto je fra Grgo izrezao te listove, odgovorio mi je Šestić: stoga, što je fra Grgo ondje morao pisati lične primjedbe o Osmanu, koje su morale biti preoštre, pa su mogle fra Grgu dovesti u nepriliku, kad bi kojim slučajem bile došle Osmanu u ruke. Ima i jedna fra Grgina bilješka, koja, koliko se sjećam, potvrđuje Šestićevu tvrdnju. Međutim je i to istina, da ima i u onim sačuvanim recima o Osmanu ne malo njih, koji Osmana prikazuju uz mnoge lijepe odlike, i u vrlo grdnom svijetlu. Šestić kaže, ne znam, koliko ima pravo, da je to fra Grgo slobodnije mogao tako zapisati, jer su i drugi tako govorili o Osmanu; a ono

[1]) V. »Zapamćenja«, 28.

što je izadro, ono su, veli, bile stvari, koje su jamačno bile diskretnije i koje je sam fra Grgo znao ili još neki rijetki pouzdanici.

Na mjestu gdje je govor o okupaciji Bosne i neposrednim događajima iza nje, fra Grgo se je, veli fra Mirko, jer treće Bilježnice nijesmo listali, na jednom mjestu izrazio, kako ga je Austrija mimoišla, pa mu ne priznala zasluga, prema uslugama, koje je on njoj bio učinio. Slična, napisao je ondje, putniku, koji kad se napije iz bunara vode, okrene mu leđa.

Ima u tim bilježnicama, kako sam i gore napomenuo, i drugih zanimivih bilježaka raznoga sadržaja. Ondje na pr. na jednom mjestu govori o Husrevbegu, kako je poginuo na Drobnjaku, i to je isto fra Grgo vrlo vješto upleo i u svoje »Osvetnike«, u Obrenovu, u pjevanju Drobnjak. Ima nešto i o imenu rijeke i zemlje Bosna, pa o Vrhbosni, i jedna legenda o nekim dervišima, usko svezana s Vrhbosnom.

— Kada je Šestić 90-tih godina prošlog stoljeća bio lektorom u manastiru Kreševu, onda je fra Grgo njemu diktirao neka svoja zapamćenja iz prošlosti, koja je, opet, Šestić bilježio. Na samu misao, da bilježi ova zapamćenja, došao je Šestić, koji se i do tada mnogo razgovarao s Fra Grgom o našoj predokupacijonoj prošlosti pa mu se učinilo, da bi bilo zgodno, kad bi on to sve bilježio ; pa tako i predložio to fra Grgi i za to ga zamolio. Fra Grgo mu odgovorio, da će mu kazivati svoja zapamćenja drage volje, samo neka on njemu postavlja pitanja, pa će mu fra Grgo svaki put na njih odgovoriti.

Tako je to i bivalo. Šestić bi zgodom dolazio fra Grgi u sobu, i ovaj mu kazivao svoja, kako ih fra Grgo jedino nazivao, »zapamćenja«. Najviše je fra Grgo kazivao Šestiću ta zapamćenja iza večere. Zovnuo bi on Šestića u svoju sobu, i tu je Stari kazivao, a Šestić bilježio.

Običavao je fra Grgo, veli Šestić, naliti i sebi i njemu po jednu čašu dobra vina, obično Vugave. »Samo ću ti jednu naliti, rekao bi Stari, ne dam više ; nek imamo i za drugi put«. I tako bi, uz čašicu vina, on Šestiću diktirao,a Šestić bilježio.

Po tomu je Šestić, kad bi otišao od fra Grge, diktovanu građu, za se, proučavao, dotjerivao, izrađivao. Pa ako mu je što bilo nejasno, ili ako je što falilo, onda je i za to kod novog sastanka s fra Grgom, njega pitao, i opet novo čuveno bilježio.

»Morao sam, veli Šestić, kad je Stari diktirao, jako paziti, da ga štogod ne priupitam, jer mu to nikako nije bilo, pravo, U drugu opet ruku, on, kao starac, nije govorio sasvim razgovijetno, pa je trebalo, i dobro paziti dok govori, i čuvati se da štogod taj čas ne priupitam.« Ako je štogod bilo nejasno, to je Šestić, onda drugom zgodom, kod revizije, fra Grgu upitao.

Od maloće starijih pisama pisanih fra Grgi, sačuvanih iz turskog rata, ima ih u Šestića nekoliko. Ima jedno pismo od I. F. Jukića, pisano iz Sutjeske, 1854. Ima tu jedno od Atanackovića od 15. septembra 1854.

Ima jedno od Strosmajera, s poštanskim žugom od 21. 3. (ili 5 ?), u komu Strosmajer zahvaljuje fra Grgi za spjevanu pjesmu. Na kuverti je fra Grgo napisao : »Odgovoreno 6. lipnja 858.«

Šestić mi je pokazivao i neku fra Grginu pjesmicu : »Uz križ iz Ostroga«, kojom je popratio spomen što ga je učinio Strosmajer rovu tajniku Milku Cepeliću, poklonivši mu križ iz Ostroga. Ovaj je križ otkupio fra Grgo od nekih ostroških junaka, aman, zatočenika, pa ga, uz ovu popratnicu, poklonio Cepeliću.

I drugu jednu pjesmicu fra Grginu pokazivao mi Šestić. Naslov joj je : »Španjolka« (od A. Puškina). Prijevod.

U Šestića ima obilje i poznatih Martićevih pjesama u rukopisu ; a također i mnogo književnih zapisaka iz njegova đaštva[1]).

Anegdote i bilješke o fra Grgi Martiću. Njih oko 250. Ja sam ih počeo sabirati 1912. god. Ima ih dvije vrste : jedne su, koje sam čuo od neposrednih svjedoka ; druge su, što sam ih čuo po pričanju. Imade ih historijske, literarne i društvene prirode. Ovamo spadaju i zabilješke o nekim stvarima fra Grginim, koje sam ubilježio pri sakupljanju njegovih stvari iznešenih iz spomensobe, ili popisu onih u sobi ili i onih koje su nekad bile fra Grgine, a on ih je bio poklonio, pa ih vlasnici ustupili za spomen-sobu. Kod svake anegdote ja sam naveo ime, mjesto i datum : od koga, gdje i kada sam saznao.

Arhivi:

Arhiv franjevačke provincije Bosne Srebrene, Sarajevo.

Protocollum Provinciae Bosnae Argentinae ab Anno 1835. III.

Među ocima Kreševskog samostana pišućim molbu na definitorij provincije, sabrani u Fojnici dne 29. IV. 1848, gdje mole za neke milosti i privilegija, koja su im potrebita usljed otpada Hercegovine, kao dosada integralnoga dijela kreševske kustodije sa 8 župa, nalazi se potpisan i Fr. Gregorius Martić.

4. maji 1851. za svečanog propovjednika u Kreševu određen *M. V. P. Gregorius Martić.*

8. maji 1857. na kapitularnoj promjeni držanoj u Sutjeskoj za katehetu, ujedno chronologus Provinciae, određen je *P. Gregorius Martić.*

14. V. 1858. na promjeni, držanoj u Kreševu određen za Instructor Juvenum et Mag. Novitiorum M. V. P. *Gregorius Martić.*

---

[1]) Primjedba. Gornje retke o ostavštini fra Grginoj u fra Mirka Šestića sastavio sam ranije, za života Šestićeva, koji je međutim umro 10. maja 1929. god. u B. Dubici kao župnik. Književni materijal njegov sada je u prof. dr. Gavranića u Visokom, koji je o fra Mirku napisao članak u Franj. Vjesniku 1930. god. br. 4. ss

23. V. 1859. na promjeni u Sutjeskoj određen za Instructor Juvenum M. V. P. *Gregorius Martić.*

28. XI. 1866. na Kapitulu držanom u Kr. Sutjeskoj za definitora provincijalu novoizabranom fra Miji Gujiću izašao R. P. *Gregorius Martić,* koji se i potpisuje na aktima među oo. definitorima.

Tako i narednih godina dolazi često Martićevo ime u aktima Bos. Provincije.

Arhiv samostana Kreševo.

Protocollum Chronologicum i Sadržaj dogodjaja.

Izvana: Protocollum Chronologium Conventus S. Catharinae V. et M. de Kreševo. procuratum anno 1867, 1-a Mensis Aprilis.

Iznutra: Protocollum Chronologicum Conventus S. Catharinae V. et Martyris de Kreševo, demonstrans res historicas ab anno Domini 1765.

To su naslovi jednoga zapisnika-ljetopisa kreševskog samostana. Kako se vidi, naslovi ne glase jednako; a nijesu pisani ni istom rukom. Vanjski je naslov kašnjega datuma a pisao ga je pisac istog zapisnika, koji je bilježio događaje god. 1873.-1876. Unutarnji je naslov stariji, a pisao ga je fra Anđeo Šunjić, koji je počeo najprvi i pisati ovaj zapisnik, a pobilježio je u njemu kratko neke događaje od god. 1765.-1774. i to po jednom starom zapisniku — Protocollo vix legibili. Isti je fra Andjeo odmah dalje u istom zapisniku pisao neke stvari o primitku i izdatku pri popravku kreševske crkve, godina 1822.-1827. U ovomu zapisniku pisali su iza fra Andjela razni pisci razne događaje. Sve do najnovijega vremena, kao što se to bolje može razabrati iz samog zapisnika. — Ali imade još jedan zapisnik bez vanjskoga naslova, a iznutra na istoj stranici povrh samih događaja ima zabilježeno: *Sadržaj događaja koji su bili u našoj Okolini od godine Gospod.* 1864., a čitav ovaj zapisnik ispisao je na 231 str. spominjani fra Andjeo Šunjić, i sadržaje događaje od te godine do 1888., od kojih imadu neki i od drugih pisaca spomenuti u gore spomenutom Protocollum Chronologicum.

*

U ova dva zapisnika imade pobilježenih stvari i o fra Grgi Martiću, članu ovoga samostana; a ima nekih stvari — zgoda iz vremena fra Grgina, koje fra Grgo spominje ili u svojim pjesmama ili u Zapamćenjima.

Arhiv župe Posušje, kod Ljubuškoga u Hercegovini.

III i Liber Baptizatorum Parrochiae Posušje. 1789. (ss.)

Arhiv župe Osova, kod Žepča.

Matica krštenih župe osovske, za god. 1848. Također i druge Matice, i drugi župski spisi toga vremena.

Arhiv župe Novi Šeher.

Liber Ius Baptizatorum Capell. Loc. de Novi Šehr 1854. Na I. str. stoji: In Nomine Domini [1] Incipit prima Administratio sub Cura Fr. Gregorii Martić de Posušje Capellani Localis Anno

1854. Na 68 str.: Administratio P. Gregorii Martić Iterato Capellani Localis A. 1860. (vodio do maja 1863.).

Liber I us Confirmatorum Cap. Loc. de Novi Šeher 1856. Fol. 8.: *Status Animarum* Fidelium Spectantium ad Capellaniam Localem de Ponijevo in Circulo Tešnjensi: exhibitus a me infrasignato Capellano A. R. P. Ministro Provinciali-qua simul Pro Vicario Ap. pro tempore..... 10. Aprilis 861.

Liber I us Copulatorum Cap. Loc. de Ponievo 1854.

Liber I us Mortuorum Capelaniae Localis de Novi Šeer 1854.

(Izvana, naslov napisan rukom fra Blaža Pordusića, župnika od g. 1912.: *Spomenica* župe sv. Ilije proroka u Novom Šeheru koja potječe iz stare župe sela Ponieva 1853.

(Iznutra, nutarnji naslov, kao i historijat župe do g. 1902. ispisan rukom fra Lovre Mihačevića, koji je dugo vremena bio župnik u ovoj župi, pa je prema podacima i iz vlastitog opažanja i sastavio ovu spomenicu):

Spomenica ili Poviest Rimokatoličke župe prvo u Ponievu selu kašnje u Novom Šeheru varoši počela 1853.

Zapisnik prihoda i rashoda Cap. Loc. penes N. Šeher, ovjerovljen od provikarijskog sekretara, fra Nikole Krilića, 9. juna 1854. U njemu ima nekih stavaka, koje je proveo fra Grgo.

Arhiv župe Sarajevo.

Missae pro populo A. 1828.-1863.

Liber Baptizatorum 1859.-1871. Tom. III. Liber Mortuorum 1856.-1871. Tom. II.

Liber Baptizatorum IV. 1872.

Regula et Constitutiones Generales Fratrum Minorum. Ad Claras Aquas (Quaracchi) prope Florentiam. 1922.

II. Literatura.

Alaupović Tugomir, Ivan Frano Jukić (1818.-1857.) Separatni otisak iz dvadesetprvog izvještaja velike gimnazije u Sarajevu. Sarajevo, 1907.

Bogdanović Dr. David, Pregled književnosti hrvatske i srpske. Knjiga II., dio I.-II. Zagreb.

Brankovo Kolo. Sr. Karlovci, 1905.

Broz J., Prilozi za sintaksu hrv. jezika. Rad jugoslavenske Akademije LXXVI.

Buconjić Nikola, Život i običaji Hrvata Katoličke vjere. Sarajevo, 1908.

Buconjić Nikola, Povijest Ustanka u Hercegovini i boj kod Stoca. Mostar, 1911.

Cepelić Milko, Hrv. nar. pjesme. Pjevao ih Perkan Karaivan Pavić u Djakovu. 1903.

Ćorović Vladimir, Bosna i Hercegovina, Beograd, 1925. g. Grafički zavod »Makarije« A. D. Beograd-Zemun.

Danica Ilirska, Zagreb, 1842., 1843.

Dujmušić J., Nauka o pjesništvu. Sarajevo, 1906.

Dujmušić J., Jezik Martićevih »Osvetnika«. Školski vijesnik. Sarajevo, 1900. i 1901. Najjača dosadašnja radnja o Martiću, s mnogo teoretske spreme; ali i s dosta nepoznavanja pučkoga jezika. Dujmušić, onda mlad čovjek budavši, htio je zanosom mladog jezikoslovca sistematizovati eruptivnu snagu Martićeva jezika; no nije trebao, onako suviše »potkresavati«. Čuo sam davno, sad ne znam od koga, da je Martić, kad je pročitao Dujmušićevu studiju rekao: moj junače, nije tebi ni pelena od g..... otpala, kad je fra Grgo izučavo jezik!

Franjevački glasnik. V. Glasnik bos. i herc. Franjevaca.

Gavrilović Andra Dr., Istorija srpske i hrvatske književnosti, narodnoga jezika. Beograd, 1920.

Glasnik Biskupije đakovačko-sriemske. Osiek, 1873. ss.

Glasnik bosanskih. i hercegovačkih Franjevaca. I., 1887. Uredio o. Jeronim Vladić. — Glasnik jugoslavenskih Franjevaca. II-VIII. 1888.-1894. Uredili oo. J. Vladić i Ignacij Strukić. — Franjevački Glasnik. IX.-XV., 1895.-1901. Uredio o. Ignacij Strukić. — Serafinski perivoj. XVI.-XXVII., 1902.-1913. Uredili oo. Arkanđeo Brković, Josip Markušić, dr. Julijan Jelenić. — Naša Misao, XXVIII.-XXXIII. — 1914.-1919. Uredili oo. dr. J. Jelenić, dr. Franjo M. Blažević, A. Čičić. Sva godišta štampana u Sarajevu, osim XIV.

Glasnik jugoslovenskih Franjevaca. V. Glasnik bosanskih i hercegovačkih Franjevaca.

Glušac V., Nekolika pitanja. Tuzla, 1922.

Grassl G., Aus Bosniens letzter Türkenzeit. Wien, 1905.

Grassl G., Osman Pascha. Sarajevo, 1909.

Haardt V. Die Occupation B. H. Wien, 1878.

Holeček J. Milićević, Bosna i Ercegovina, Beograd, 1903.

Ivanišević Jov. Fil., Školstvo u Bosni i Hercegovini. Preštampano iz Školskog vjesnika. Sarajevo, 1920.

Jagatić A., Spomenica posveti prvostolne crkve. Sarajevo, 1889.

Jihoslovane, Ottw Slovnik Naučni. Praze, 1898.

Jelenić P. Julianus, De Patarenis Bosnae. Sarajevii, 1908.

Jelenić dr. fra. Julijan, Kultura i bosanski franjevci. I-II. Sarajevo 1912., 1915.

Jelenić dr. fra Julijan, Izvori za kulturnu povijest bosanskih franjevaca. Sarajevo, 1913.

Josip Juraj Strossmajer. Djakovo, 1900.

Jukić I. F., Bosanski prijatelj. I-III. Zagreb, 1850. ss.

Jukić I. F. Zemljopis i povjesnica Bosne.

Jukić-Martić (Lj. Hercegovac), Narodne pjesme bosanske i hercegovačke. Osiek, 1858. II. izd. Mostar, 1892. III. izd. popratio Šegvić Ch. Zagreb.

Katolički List, Zagreb, 1858.

Književni Jug. Knjige 4. Zagreb, 1918.-19.

Kreševljaković H., Kratak pregled hrvatske knjige u Herceg. Bosni. Sarajevo, 1912.

Kreševljaković Hamdija, Štamparije u Bosni za turs. vremena. 1529.-1878.

Lazarevićeva Jelena, Crna Gora. Beleške s puta u septembru i oktobru 1920. Beograd, 1921.

Markušić-Škarica, Život i rad fra F. I. Jukića, Sarajevo, 1907.

Matković J., Bibliografija bos. Franjevaca. Sarajevo, 1896.

Milaković Josip, Fra Grgo Martić (Spomen-knjiga). Izdanje i naklada hrvatskog društva »Napredak« u Sarajevu. Sarajevo, 1906.

Napotnik M., Kratek pregled bosanskoga slovstva. Maribor, 1884.

Nada, pouci, zabavi i umjetnosti. Sarajevo, g. 1895.-1903.

1895. Josip Milaković: Fra Grgi Martiću, pjesma, str. 43.

L. Lavić: Fra Grgo Martić (slika).

1899.: Bujher Gjuro: Aforizmi u »Osvetnicima« fra Grge Martića, 150.

1902.: Ifigenija (ocjena), 291.

Naša Misao. V. Glasnik bos. i hercegovačkih Franjevaca.

Novo Djelo. Kulturno-socijalna revija. God. II. Sarajevo, 1919.

Petranović B., Bogomili, Zadar, 1867.

Popović A., Hadži Lojina buna. Beograd, 1897.

Prvi godišnji izvještaj srpskih osnovnih i više djevojačke škole u Sarajevu, svršetkom 1898./99. školske godine. Sarajevo, 1899.

Prelog dr. Milan, Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade, Sarajevo.

Proroković, Buna 1874., Beograd, 1913.

Prosvjeta. Zagreb, 1902.

Protić Stojan M., Iz fra Grginih Zapamćenja. Radikal, politički dnevnik. Beograd, 1922, d 73-78.

Rad Jugoslovenske Akademije. Zagreb, 1909., 1915.

Renner H., Durch Bosnien u. Hercegowina. Berlin, 1897.

Roskiewicz J., Studien B. H. Wien, 1868.

Serafinski perivoj: V. Glasnik bos. i herc. Franjevaca.

Slavoljub Bošnjak, V. Jukić.

Slovinac. Dubrovnik, 1878.

Srbsko-dalmatinski Magazin za ljeto 1841. ss.

Smičiklas Tade i Marković Franjo, Matica Hrvatska od g. 1842. do god. 1892. Spomen-knjiga, Zagreb, 1892.

Stanojević St., Istorija Bosne i Hercegovine. Beograd, 1909.

Strauss A., Bosnien. Wien, 1884.

Strukić fra Ignacij, Povjesničke crtice Kreševa i franjevačkog samostana. Sarajevo, 1899.

Šarić Dr. I. Spomen-knjiga iz Bosne, 1850.-1900. Zagreb, 1901.

Šegvić Cherubin, Kratka povijest hrvatske (srpske) književnosti od prvih početaka do god. 1900. Ilustrovano sa 63 portreta. Zagreb, 1911.

Šegvić Kerubin, Život i djela fra Grge Martića. U Ljetopisu Jugoslavenske akademije, za god. 1907. 22. Svezak.

Schematismus Bosnae Argentinae, 1856. ssc

Školski Vjesnik. Sarajevo, 1895. i ss. g.

Šurmin Djuro Dr., Povijest književnosti hrvatske i srpske, Zagreb, 1898.

Šišić Ferdo. Korespodencija Rački-Strossmajer, knjiga prva od 6. okt. do 28. dec. 1875. Zagreb 1928. Knjiga druga od 6. jan. do 31. dec. 1881. O stogodišnjici rodjenja Franje Račkoga. Zagreb 1929. Izdala Jugoslovenska akademija Znanosti i Umjetnosti.

Topić A., Izgubljena zvijezda. Sarajevo, 1908.

Tresić-Pavičić Dr. A., Preko Atlantika do Pacifika. Život Hrvata u Sjevernoj Americi. Tisak Dioničke Tiskare u Zagrebu. 1907.

Tomić, Pravoslavlje u B. H. Beograd, 1898.

Thoemmel G., Beschreibung d. Vilajet Bosna. Wien, 1867.

Vijenac, Zagreb, 1879., 1885.-6., 1895.

Vrhbosna. Sarajevo, 1889., 1891., 1895., 1902., 1905., 1906.

Vučković T., Ropstvo u slobodi. I. Novi Sad, 1872.

Vukičević M., Kralj Petar od rodjenja do smrti. Beograd 1922.

Zima Luka, Figure u našem narodnom pjesništvu. Zagreb, 1880.

I. Pjesnikovo rođenje, mladost i uzgoj.

Životopisci fra Grgini nijesu se do sada slagali u danu njegova rođenja, i, još gore, svi su ga krivo postavljali.

Do sada su se, obzirom na dan fra Grgina rodjenja, uzimala dva datuma: 22. januara i 5. februara 1822. god.

Između nekih, koji su navodili prvi datum, spominjem K. Šegvića.[1])

Za drugi datum, 5. februara, stajala je većina životopisaca. Početnik ove druge verzije bio je J. Milaković, koji je tvrdio, kako mu je fra Grgo kazivao, da ni on sam ne zna, kako je u velikoj većini njegovih biografija, u školskim, pa i u samostanskim knjigama zabilježen 22. januara kao dan njegova rođenja; a da se je on sam dobro sjećao, da je u njegovom krsnom listu, koji mu je u sarajevskom požaru 1852. g. s kućom zajedno izgorio, bilo zapisano, da je rođen 5. februara, a jedanaestoga kršten Mato. Tako je tu drugu verziju počeo Milaković[2]), a za njim se povodili i mnogi drugi pisci.

F. Selak, u studiji o fra Grgi, u izdanju fra Grginih djela, tiskom i nakladom Bosanske Pošte u Sarajevu, stavlja rođenje našega pjesnika 5. februara.[3]) Podatke za samu studiju kao i navod za dan rođenja bio je dao Selaku J. Milaković, kako je to Milaković meni lično saopćio.

Za Milakovićem su se poveli i Hamdija Kreševljaković[4]), i dr. Julijan Jelenić.[5])

Ali jedini tačni datum fra Grgina rođenja jest 24. januara. Kršten je pak naš pjesnik 5. februara. Ta data nalaze se u matici krštenih župe Posušje, kod Ljubuškoga, u Hercegovini, i ta su jedina ispravna. Ja sam ista potražio u navedenoj matici, i u to ime namjerno sam bio došao u Posušje, 2. avgusta 1921. Samu maticu nijesam našao u Posušju, nego je bila na širokom Brijegu, u prof. o. Pavla Dragičevića, koji ju je bio prenio k sebi u svrhu proučavanja, pa sam iz nje, 3. avgusta, izvadio u cjelini stavke o fra Grgi, odnosno Mati, kako se on krsnim imenom zvao, a fra Grgo mu je redovničko ime. Evo doslovno tih stavaka (ad ann. 1822):

---

[1]) Život i djela F. G. M. Ljetopis jugosl. Akad. 1907., str. 81.
[2]) Fra Grgo Martić (spomen knjiga). Sarajevo, 1906. 21-22.
[3]) Pjesnička djela (F. G. M. »Osvetnici«, Sarajevo, 1893. III.)
[4]) Kratak pregled hrv. knjige u Herceg. Bosni. Sarajevo, 1812.
[5]) Kultura i bos. Franjevci. II. Sarajevo, 1915., str. 519.

»49. Rastovaca. Eod die (i. e. 5. febr.) Natus 24. Jan. 1822. Ego Fr. Steph. Karlovich Par. Bapvi Matthoeum fil. legit. Gregorii Martich, et Helenoe Kukugl. P. F. Antonius Marasz.« [1])

U prijevodu u potpunom tekstu glase ti navodi ovako:

49. Rastovača. Isti dan (t. j. 5. februara) Rodjen 24. januara 1822. Ja Fr. Stjepan Karlović župnik, krstio sam Matu zakonitog sina Grge Martića, i Jelene Kukulj. Kum bio Anto Maraz.

U matici krštenih zavođen je na prvom mjestu dan krštenja; a osim toga je još jedno dijete bilo taj dan kršteno i uvedeno prije našeg pjesnika, i to pod datumom 5. februara. Pa stoga neposredno zatim, kod našeg pjesnika, i meće: eod die isti dan t. j. 5. februara, krstio; a jasno stoji da je natus-rodjen 24. januara 1822.

Po tomu, otpadaju sva druga data. Ne znači sada ništa ni navodno fra Grgino lično sjećanje o tim datumima kako su stajala u njegovom krstnom listu, koji mu je u sarajevskom požaru izgorio, i kako ih je on kazao Milakoviću, jer je i on mogao ne sjećati se toga točno. A ako je u istinu i u krsnom listu tako stajalo, krivo je bilo izvađeno, jer u matici, koja je najprvi original, čisto i bistro stoje provedena data i rođenja i krštenja.

Utvrdivši tako dan fra Grgina rođenja, sada ću preći na druge pojedinosti o njegovom rođenju, mladosti i uzgoju.

Naš se pjesnik rodio, kao što se vidi i iz navedene posuške matice u selu Rastovači; župe i ispostave Posušje, kotara Ljubuški, u Hercegovini, od oca Grge i majke Jele r. Kukuljević.

Martića koljeno u Rastovači staro je i brojno; a znamenito je i zato, što se rastovačko groblje zove „Martića Križ", po ogromnom kamenitom križu, usađenom u groblju od starine. Križ je na jednom mjestu nasiječen, valjda sjekirom, koja se je, naravski, morala istupiti; a kažu, da su to Turci kušali presjeći križ, koji ih je bunio radi svoje ogromnosti. [2])

Po materi bio je naš pjesnik u daljnjem rodu s glasovitim povjesničarom Iv. Kukuljevićem, s kojim se, kašnje u životu i upoznao, i svezao tvrdo poznanstvo.

Mali Mato imao je još tri brata: Grgu, Jozu i Ivana i dvije sestre: Domu i Božicu.

---

[1]) III. i Liber Baptizatorum Parrochiae Posusje etc. Anno Doni 1789.

[2]) Križ slične veličine podigao je fra Grgo i svojim roditeljima i na njemu dao uklesati spomen-slova: »Hladnim kostima roditelja svojih: Grge Martića i Jelene od Kukuljevića ovi biljeg sinovskog štovanja postavi Fr. Grgo, misnik, god. 1859.« Piis manibus parentum suorum Gregori Martić et Helenae de Kukuljević hoc perennis amoris monimento parentavit filius Fr. Gregorius Sacerdos, A. S. MDCCCLIX.« Vid. Šestić, Zapamćenja Fra Grge Martića, Naša misao, 1918. Danas je taj križ okrečen, pa se samo neke riječi na križu, gdje je kreč opran ili ga kiša isplakala, mogu vidjeti.

Kad mu je bilo 8-9 godina umre mu otac, a iza njega uzme upravu kuće stric mu Rade (Jakov), koji se brinuo za sirote. [1])

Rade je znao mnogo junačkih pjesama, koje je češće put uz gusle pjevao, a djeca bi slušala, kako su staru junaci dijelili megdane. Fra Grgo za se svjedoči, da je svaku pjesmu, dok bi je jedanput čuo, mogao upamtiti, pa bi je sutradan na pamet kao očenaš kazivao pred društvom, s kojim je, čuvajući ovce prvi mladenački život kao pastir provodio. Rade je znao i čitati, te je i za misom pištolu (poslanicu) pjevao, i Kačića je pjesme djeci uz gusle kazivao, a i malog Matu slova je naučio. Svu je djecu još, dobro naučio kršćanski nauk.

Tako je to naš pjesnik provodio prvu mladost: čuvajući stoku, slušajući gusle, učeći slova, a i kršćanski nauk.

Rastovači sa sjevera leži, neposredno, planina Radovan, pod kojom i po obroncima koje je proveo eto naš pjesnik djetinstvo, pa je i kašnije kad je pod pseudonimom pjesme izdavao, kitio se imenom Radovana.

---

[1]) Ovdje ću pribilježiti neke stavke o najbližoj rodbini našeg pjesnika, kako sam ih čuo od Jure Miloša, za kojim je bila pjesnikova bratična Luca, i od njihova sina Mate, u Rastovači, 2. VIII. 1921.; a pričali su mi na kućištu pjesnikove kuće, koja je oborena kao i ona strica mu Rade, samo križ među njima podsjeća na bivše kuće.

Naš pjesnik je imao još trojicu braće: Grgu, Jozu i Ivku (Ivana) pa dvije sestre: Domu i Božicu.

Braća mu Ivko i Jozo umrli su neoženjeni; Grgo se oženio Ivom Milićevića iz Rakitna, kotara Ljubuškoga. Iz ovoga braka rodile su se dvije kćeri: Anica, udata za Antu Barišića u Vrhpolje, općine Rakitno, pa je imala s njim šestero djece, od kojih živi najstarija kćer Iva, udata za Jozu Milićevića u selo Poklečane; pa Marija, neudata, i sin Mato Barišić, neoženjen, učitelj. Druga kći Grgina i Ivina jest Luca, udata za Juru Miloša, ili pod narodnu rečeno, oženila je Juru, jer ga je dovela na svoje imanje, te je s njim imala sedmero djece, od kojih živi samo najstariji sin Mato. (Ovi: Juro i Mato kazivali su mi ovo rodoslovlje.)

Sestre pjesnikove Doma i Božica udale se: Doma za Oreča u Trebistovu, općine Rastovo, kotar Ljubuški, te je s njim imala tri sina: Jozu, Juru, Matu i dvije kćeri: Matiju i Peru; Božica se udala za Gavrana, u istom selu Rastovači; i imala je s njim sina Antu, kćer Matiju i drugog još sina Matu, koji je pošao u fratre, uzeo isto ime fra Grgo, ali je mlad umro na Širokom Brijegu.

Od pjesnikova strica Rade bio sin Jakov i kći Joza. Jakovljev sin jedinak Ivan živ je još danas.

Pjesnikove bratične čovjek, Juro Miloš, koga je ona k sebi dovela, i Jakov, sin pjesnikova strica Rade, pjesnikov stričević, bili su kmeti Kapetanovića iz Županjca, a po mirazu došli su Bjelavcu u Mostar, pa su se, posredovanjem pjesnikovim, koga je nato doveo biskup Buconjić, otkupili. Pare je dao pjesnik za Jurinu polovinu, a Jakov je platio svoju polovinu. Za Jurin u polovinu bio je fra Grgo poslao pare na fra A. Musića, na Hum, da isplati agu.

*

I u Papratnici, selu kod Žepča, ima fra Grginih rođaka, Martića, koji su doselili iz Hercegovine.

Anegdote I. Gojsilović, Sarajevo-Žepče, 29. VII. 1922.

No mali Mato nije ostao pod Radovanom. Bivši ga pokojni otac zavjetovao dati u fratre, odveo ga stric mu Rade u trinajstoj godini, 1834., u franjevački samostan Kreševo, u Bosni.[1])

U to doba cvatuća nekad franjevačka provincija Bosne Srebrene (prozvane tako po Srebrenici, gdje bijaše sjedište Provincijala), tada bijaše spala na cigla tri samostana, u srednjoj Bosni: Kreševo, Fojnicu i Kr. Sutjesku. I ta tri samostana proviđahu po svojim članovima, u podijeljenim teritorijima, tadašnje kršćanstvo i u njih, još jedine, upirahu oči kršćani Bosne i Hercegovine. Tako Hercegovina potpadaše samostanu Kreševu, pa je i našeg pjesnika doveo stric mu Rade u Kreševo. Još na jednu godinu prije imao je naš Mato poći u samostan; no znajući on to, bijaše se sakrio onaj dan, kad je imao poći od očinske kuće i rodnoga kraja. A ono vrijeme nije se ni moglo ići uvijek na toliki put, nego od zgode do zgode; a u samostan u Kreševu djeca iz Hercegovine obično se dovodila u proljeće, kad se je bir sa samostanskih župa prigonio u samostan. Kako je samostan, kao što sam gore spomenuo, vodio brigu za svoje župe proviđajući ih sveštenstvom, kupujući zemljišta, podižući župske kuće i crkve, nabavljajući potrebite stvari, uzdržavajući nemoćne svećenike, do zgode — a to nije bivalo rijetko — plaćajući globe i džulus a često je trebalo i iz Carigrada ferman dobaviti: to su opet župnici, po uredbi franjevačkog reda, davali suvišak od svoga potroška u manastir, a u manastir se slali i dobrovoljni doprinosi naroda. Ovi su sastojali većim dijelom iz priloga u naravi. Iz Hercegovine se obično dogonilo ovce, janjad i jarad. Ljudi, koji su ovako gonili stoku za samostan, obično se sastajali na Poljima pod Vran-planinom, prema Doljanima. Tako se našli i g. 1834. na istom mjestu, a vodili su i djecu u manastir, u školu; a bijaše, po fra Grginim riječima, sedam samih mladih Hercegovaca.

U Kreševu mladi Martić kao i njegovi drugovi imali su, po riječima samoga fra Grge, za učitelje učene oce: Fra Petra Šunjića, fra A. Kraljevića i fra Pašku Kvesića.

1837. god. stupio je on u novicijat da izvrši godinu kušnje, koju mora da izdrži svaki kandidat franjevačkog reda, prije nego bude primljen u red. Tako je i Martić izdržao tu godinu, baveći se proučavanjem franjevačkih Pravila, ali su oni tu godinu, po njegovim riječima, osim Pravila učili i humaniora.

Na ovome mjestu bilo bi zgodno pozabaviti se uredbom franjevačkih samostanskih škola, pa i te kreševske.

Priznati radnik na polju kulturne franjevačke historije u našim zemljama, Dr. Jelenić, drži, da su te škole, koje on naziva gimnazijama, razlikujući ih od osnovnih škola o kojima također opširno piše, bile to doba na lijepoj visini.[1])

A pošto je naš fra Grgo još kod kuće bio naučio slova i čitati, to se je eto u toj franjevačkoj samostanskoj školi dalje izobražavao, pače i kao iskušenik bavio se humaniornim naukama!

[1]) Šestić, Zapamćenja. N. Misao, 1918.
[2]) Kultura, II. 374. ss.

Međutim i pored solidnosti onih samostanskih gimnazija ipak, u rijetkim slučajevima, su se odličniji mladići usavršavali preko Save, pa je tako i fra Grgo ostavio kreševsku školu.

1838. god. bio je on opremljen u požešku gimnaziju, gdje je, po vlastitom izričitom svjedočanstvu, učio: klasične jezike, lat. poetiku, te fiziku, matematiku i geometriju sve u latinskom jeziku. To mu je bila druga humanistična škola, koju je svršio među šesnaest kolega, kao eminens primus — prvi odlikaš.[1])

Škol. god. 1839/40., i od 1840/1841., dvije godine, učio je fra Grgo filozofiju u Zagrebu. Ali, još važnije je, ove dvije godine njegova boravka u Zagrebu bile su presudne za njegov daljnji život i djelovanje, naročito za njegov književni rad. Tu se upoznao on s prvacima ilirskog pokreta: Gajem, Babukićem, Vrazom, Šulekom i drugim. U Zagrebu je usvojio i novi ilirski duh, komu je ostao vjeran do smrti.

Fra Grgo je uvijek uzdržao pietet prema Zagrebu. To dokazuju i ovi stihovi, u kojima pominje »Zagreb grad narodni«, kada su Zagrebčani kao i Hrvati svi skupa, velike usluge učinili ustašama u Bosni i Hercegovini, 1876. g.:

Tako se je pratilo bježanje
I na Savu i na među suvu
Od Glamoča do Brebira grada,
Propraćali korduni soldati,
Dočikali srčani Hrvati,
Dali hljeba i pleli koliba,
I dijelil milostinje vele,
Što ih braše Hrvatska gospoda
U Zagrebu gradu narodnomu.[2])

I kašnje, s puno ugodnosti sjeća se fra Grgo Zagreba. Tako o Zagrebu, gdje se na svom putovanju u Beč-Lombardija-Hrvatska, g. 1879., zadržao četiri dana, piše on: Zadržaše me četiri dana uljudni narodnjaci i narodne stvari. Zagreb je prirodi našoj za odmor i zadovoljstvo. On je središte južnog slavjanstva izbor prosvjete i narodnosti — bujno napredujući, u svemu.[3])

Bogosloviju je učio fra Grgo u Stolnom Biogradu, u biskupskom liceju. Iz toga doba sačuvao nam je pjesnik i dvije školske svjedodžbe, onu iz prvog godišta bogoslovije, 1841.-2., i onu uz trećeg god. bogoslovije, 1843.4. Obadvije svjedoče izvrsno učenje našega pjesnika.[4])

1843. god., mjeseca avgusta i septembra, u vrijeme školskih praznika, putovao je Martić kući na Posušje s proputnicom, izdatom mu u Zagrebu. Na polasku je udario na Gospić, Zadar, Split; a povratio se je na Brod.[5])

[1]) O. F. G. K. Razno. Testim. schol., 1839.
[2]) »Osvetnici« V. III.
[3]) O. F. G. K. Notes. Put, 1879.
[4]) O. F. G. K. Razno. Testimon. schol. 1842. i 1844.
[5]) O. F. G. K. Razno Litterae peregrinatorio-passuales, 1843.

Sa svršetkom bogoslovnih nauka u Stolnom Biogradu svršavaju i fra Grgine pripreme za rad i život, u koji već ima da odlučno korakne. Mladi absolvirani bogoslov, koga je sudbina u djetinjstvu još pognala sa očinskog praga, a u cvijetu mladosti ponijela ga u tuđinu, da se prosvijetli i očeliči za nove podvige, sad će natrag u borbu i na posao.

Fra Grgo je, kao što spomenuh, od kako je došao u Zagreb i upoznao se s ilirskim vođama, davao već u bogosloviji, gotove tvorevine pjesničkog duha; a odselen, kad korači punom nogom u život, vidjećemo ga potpuna radnika na djelu i na peru.

II. Drugovanje sa I. Fr. Jukićem.

Jukićeva tragedija.

Stariji fra Grgin drug i prosvjetni narodni radnik bio je fra Iv. Frano Jukić, koji se je rodio u Banjaluci, od oca Joze i matere Klare, 1818. god., a umro u Beču 1857.[1])

Po impulsivnoj borbenoj prirodi različit od fra Grge, on je još kao bogoslov u Vesprimu, 1840. g. bio s trojicom drugova zagazio u Bosnu, da digne raju na ustanak.[2]) Ali u prosvjetnom i književnom radu tijesno združen s fra Grgom, njemu je, od svih franjevačkih književnih radnika najbliži. Stoga se njih dva i spominju u našoj prosvjetnoj prošlosti kao dva Dioskura.

U vrijeme njihova istupa u službenoj je Turskoj već prodirao liberalniji duh, janjičarstvo bijaše ukinuto; ali u Bosni još su uvijek sudili kolac i konopac i stari su lanci stezali. Jer, kako Jukić tvrdi, po dokinuću Janjičara, kad Turci stadoše carstvo svoje uređivati i na evropejsku dogoniti, najžešće su se opirali bosanski Turci ovoj reformi, po kojoj oni gube onu samostalnost, koja njih tako silovite, bogate i drzovite činjaše. Više od 25 godina — veli on — imade, kako se oni sabljom brane od ove njima nepovoljne reforme (Tanzimata). Od malog djeteta do sijedog starca... od najbogatijeg bega do prostog balie sve je to protivno novim uredbama, sve to mrzi na cara i njegove činovnike i u opće na sve Osmanlie... Dobro promotrivši bosanski Turci nisu nikakvog zakona! Oni bašaluk drže za zakon. Kakav je to zakon, koji psa više cieni, nego jednokrvnog brata, svoga sugradjanina kerstjanina... Turski devlet nastojo je, da Bosnu već jednom uredi i novim reformama Bošnjake privikne, i premda ih je silom oružja uviek savlado, to ih nikad podložio nije.[3])

Take eto prilike — neprilike bijahu, kad su ova dva književna pobratila zagazila u javni život.

Opasani krilima izobrazbe i oduševljenja za pridignuće naroda našli se Jukić i Martić i u zajedničkom djelu. Idealna njihova nastojanja vide se u književnim pokušajima, u radu oko podignuća škola i radu za socijalno unapređenje naroda. Desetak mladih franjevaca na čelu s Jukićem, pokušaše još 1840. godine da podignu

---

[1]) Životopis J. F. Jukića, od Martića. Narodne pjesme.

[2]) Šestić, nekoliko reči: Franj. Glasnik, Sarajevo, 1897., 23-24. Baltić Godišnjak kod Alaupovića, I. F. Jukić, str. 7. Jelenić, Kultura II. 178 ss.

[3]) Bos. Prijatelj, 1851., str. 34.

javno književno društvo u Bosni, nu to je s onodobnih nutarnjih crkvenih neprilika zapelo.[1]) Ali oni nijesu klonuli nego u 1846. piše Jukić Gaju kako kane u Bosni s početkom nove godine 1847. jedno književno društvo zavesti, kog će cilj biti: proteranje tmina neumitnosti iz ove nevoljne i od svakog zapušćene slavjanske države.[2]) S tim u savezu osvanu g. 1847. i poziv u »kolo bosansko«, u komu je označena u sedam tačaka i njegova uredba. U 4. tač. te uredbe kaže se, da će društvo svake godine izdavati po jednu knjigu pod naslovom Svetogled Bosanski, koji će sadržavati razne predmete književne, umjetne i ekonomske. U 6. tački veli se, da brigu oko uređenja ovoga Svetogleda preuzima na se O. fra Frano Jukić. Osobito je pažnje vrijedna i 7. točka prema kojoj će najprva briga društva biti: Učiniti jedan odbor, koji će nastojati pronaći način, kako bi se, gdi bi se imale narodne učione zavesti: kojim načinom? Odklen će se nabaviti trošak? — i kako bi se glavnica fundus — za ove osnovati i položiti mogo?[3]) I na ovaj poziv, zbog onodobnih loših okolnosti bi slaba odziva.[4])

Ali poduzetni pregaoci ne mirovahu. 1850. g. mjesto Svetogleda Bosanskoga osvanu 1. sveska Bosanskog prijatelja. Slijedeće 1851. god. izađe 2. sv. a 3. sv. izašla je iza Jukićeve smrti. Radi zanimivog sadržaja donosim ovdje u noti sadržaj sve triju svezaka.[5]) Ovaj književni pokušaj objašnjuje najbolje sam Ju-

[1]) Jelenić, Kultura II. 551.
[2]) Isti ondje.
[3]) Isti, Izvori, str. 159-160.
[4]) Isti, Kultura, i bos. franjevci. II. 556.

[5]) Bosanski Prijatelj. Časopis saderžavajući potrebite koristne i zabavne stvari. Učrednik I. F. Jukić Banjalučanin, Svezak I. Troškom Dra. Ljudevita Gaja u Zagrebu. Berzotiskom narodne tiskarnice dra. Ljudevita Gaja. 1850.

Sadržaj ciele knjige — Strana

I. Prihodnica od Ljub. Hercegovca 1
II. Zemljo-deržavopisni pregled turskog carstva u Evropi. . 10
III. Životopis F. Mate Benlića, bis. Beograd. 18
IV. Starine bosanske. a) Povelje kr. Stiep. Tomaševića stricu svomu Radivoju, pisana u Bobrom 1461. b) Pismo kralja Matke Korvina na grad Skradin u Zagrebu 1481. latinski. 21
V. Književnost bosanska. A) Pisaoci koji su azbukom pisali 25
VI. Narodne piesme 33
VII. Narodne pripovietke 111
VIII. Narodne poslovice 119
IX. Narodne zagonetke 124
X. Domaći liekar 128
XI. Narodne učionice u Bosni 131
XII. Ljetopis katoličke cerkve u Bosni 135

Svezak 2. U Zagrebu. Berzotiskom dra. Ljudevita Gaja. 1851. Svietlom Gospodaru Omer-paši, carsko-turkomu muširu, seraskeru od ciele rumelinsko-bosanske vojske, vitezu raznih turskih redovah i carsko-ruskog sv. Ane perve klase. U znak dubokoga štovanja ovo dielo ponizno prikazuje Pisac.

kić kad u predgovoru 1. Bos. Prijatelja sam priča i pokušaj i poteškoće koje su im ometali poduzeće i konačni ipak uspjeh: »Nas niekoliko rodoljubah od deset godinah nastojalo je zavesti jedno čitateljno društvo, koje bi oko književnog i umnog napredovanja bosanskog puka brinulo se, i koje bi jedno privremeno dielo za naš puk izdavalo, al domaći neslog za mnogo godinah priečio je; kasnie kad i ovi prestade, i htiedosmo društvo sklopiti, to nam se nedopusti; jedni su u tome društvu već zapadnu propagandu talianske karbonare opazili u svomu dubokomu mozgu, drugi su vidieli, kako je Rus s kozacima Zec i Vranicu obsieo, a ostali su Engleza doveli, ovi je, prosiekavši kanal kroz Vlašić, blokirao Travnik — i eto rad našeg ubogog društva!... Što dakle pria deset godinah nemogoh učiniti, evo sad slobodno stupam pred učeni i mili moj rod, pozivajući u kolo bratimsko, sve domorodne Bošnjake, da mi u ovomu poslu narodnomu budu na pomoći! Ostalu pak bratju slavjansku uljudno pozivam, da ovo moje narodno poduzeće potpomognu... »Ovdje moram pripomenuti da ni u 1. a ni u ostalim dvjema sveskama ne vidi se djelo deseto-

Sadržaj ciele knjige — Strana

I. Slavodobitnica Omer-paši 1
II. Pozdrav »Napredku« od Ljubomira 25
III. Omer-paša: Bosanski Turci I. 33
IV. Deržavne uredbe. 1. Hattišerif od Djilhane. 2. Kaznitelni zakonik 39
Pregled Turskog carstva u Evropi 50
VI. Životopis F. Nikole Ogramića posliedneg bosanskog biskupa 74
VII. Starine bosanske 78
VIII. Književnost bosanska. B) Pisaoci koji su abecedom pisali 83
Narodne piesme 91
X. Narodne pripoviedke 171
Narodne poslovice 178
XII. Narodne zagonetke 190
XIII. Domaći lekar 194

Urednik: I. F. Jukić Banjalučanin. Svezak 3. Izdan troškom Matice Ilirske u Zagrebu. Berzotiskom Antuna Jakića 1861.

Sadržaj knjige: — Strana

Predgovor 1
Zemljo-deržavopisni pregled turskoga carstva u Evropi (produženje) 1
II. Omer-paša i bosanski Turci (produženje) 42
III. Putovanje iz Sarajeva u Carigrad god. 1852. mjeseca svibnja 71
IV. Državne uredbe u turskom carstvu 92
V. Životopis slavnik Bošnjakah (produženje) . . . 99
VI. Narodne piesme (produženje) 105
VII. Narodne pripoviedke (produženje) 158
VIII. Narodne poslovice (produženje) 169
Narodne zagonetke (produženje) 183
X. Ljetopis katoličke crkve u Bosni 193

rice, nego je sav književni posao, jasno je, pao na glavnog Jukića i dvojicu saradnika. — Martića i Šunjića — a ne velim da drugi nijesu izvršivali druge prosvjetne i društvene zadaće što Jukićevi životopisci često gube s očiju. Što se tiče Martićeva udela u tom prosvjetnom poduzeću, on je, kao što rekoh, bio u književnosti Jukićeva desna ruka.

Eno odmah u 1. svesci imade Martićeva zanosna Prihodnica, a izašle su i njegove neke pjesme, što ih je pobrao u narodu. Jukić sam izričito kaže[1]) da je počeo još 1840. sabirati narodne pjesme, a to da su činili i njegovi prijatelji M. Š(unjić) i Ljubomir Martić i obojica ih njemu predali na štampanje. Jukić i Martić i u 2. sv. B. Pr. prikazuju Omer-paši Slavodobitnicu, koja će biti u svemu djelo Martićevo, ali radi toga da se pokaže tijesni vez među pobratimima izašla je pjesma pod imenom obadvojice, a Martić opet nabaška dolazi sa Čestitkom Napriedku i s narodnom pjesmom Razmetnuta ženidba Jajčanina Pavla.

Glede ovih narodnih pjesama moram da spomenem to, da su njih dvojica sabrali mnogo ovih pjesama, od kojih su muške junačke izašle u zasebnom izdanju prvi puta, u Osijeku 1858.

Evo sada nekoliko stihova iz Martićeve Prihodnice izašle kao poziv u kolo bratimsko, gdje pjesnik jada, kako:

Sve prigledah zemlje i gradove
I široka polja i doline,
Do sinjega valovnog mora,
I Mlietkah na vodi čudesah
I onoga stojna Biograda,
Sve to crna magla pritisnula,
U toj magli do trista gradova,
Starinskoga roda slovinskoga,
Gdieno bani i kralji vladaše,
A i cari svieta gospodari,
Tu su kule i bieli dvori,
Sve plemićah i gospodičićah,
Što u rodu čudesa činiše,
Britkom sabljom i desnicom rukom,
I stekoše pleme plemenito,
Slavno ime uviek glasovito,
Zlatne perle, svione barjake,
I kolajne na moru kovane, —
Sve to cerna tama pritisnula,
Nit' se znade kada sunce stane,
Niti kada rujna zora svane,
Svud porastla zelena rudina,
I izniklo dervlje i kamenje,
Vite jele i bori zeleni,
I izniklo dervlje i kamenje,
Vite jele i bori zeleni,

[1]) Bos. Prijatelj, I., str. 34.

Pa ih lomi bura i kitina
— — — — — — — —

a onda spominje pjesnik pokret što ga otpočeo Jukić:

Istor kliče prigorkinja vila,
Sa Vlašića visoke planine,
Posestrima moga pobratima,
Što mi nosi glase i habere,
Ona kliče što joj gerlo daje,
I priletje berda i dolove,
Do serčali mojega pendjera,
Nosi meni knjigu šarovitu,
Nu što veli knjiga šarovita,
Od mojega vierna pobratima:
»Ustaj pobro od Boga ti teško,
Zar ćeš jošte sanak boraviti,
Zlo ti spanje a gore sanjanje,
Zar ne vidiš po svietu bielu,
Zora svanu a sunce ogranu,
Sitne pčele sunce zaštitiše,
Biele ovce polje pritisnuše,
Sve se miče štogod živa ima,
Svatko bdije i poznaje gdi je,
Svome danu nalazi zabavu,
A ti ne znaš i ne haješ pobro, —
Davor pobro moje pervo dobro itd., itd.

Osim zajedničkog poslovanja Jukićeva i Martićeva na polju književnosti radili su oni zajedno, i na podizanju školstva, to je dvoje međuse usko bilo povezano kako se vidi i iz 7. točke poziva u »Kolo bosansko« od 1847.

Ali o školama u zasebnom poglavlju.

Nego, *ovdje ću da prikažem žalosni svršetak idealnoga Jukića,* koji je malo živio, a mnogo radio, a još više trpio, i konačno u tuđini umro.

O njegovoj sudbini piše fra Grgo slijedeće:

»Pri svrhi mj. Listopada 1851. upita me c. k. General-Konsul Dr. A. Atanacković: da li se ja poznajem s Jukićem? Odgovorim da — da li nejmate s njim kakvih političkih odnošaja? Odgovorim: nikakvih političkih osim književnih, — tada mi reče: a vi budite mirni i sigurni, nego zlo je po Jukića, Omer paša je prijavio u Carigrad, da se Jukić imade iz Bosne dignuti, — ako možete po sigurnoj prigodi saopćite mu da je tako korak učinio Omer dne 4. tek. mj. pak imade vremena, da se može ukloniti, i neka se ukloni odmah. Isti dan prigodi se trgovac Niko Ćorić iz Jajca i ja u malo riječi napišem listić ne podpisavši se, i predam rečenomu da ga dostavi u ruke Jukiću u Varcar-pismo otišlo je i ja se veselio da je ono blagovremeno na mjesto prispjelo, pa mirna Krajina, ali jadi moji! Uz Božićne dane stiže moj Jukić u Sarajevo k meni, čim ga uočim iznebljušen upitam, da li je moje pismo primio? Odgovori da je, a da on toga nimalo nevjeruje, — a ja držeći

za istinu i pobojavajući se da se kod njega kakva sumnjičava pisma ne nalaze zaištem da mi kaže što ima, i on izvadi moje pisamce i prijatelja njegova učitelja Đorđe Margitića koji mu je opširno prijavio pogibiju, — upitam da li bi on, ako bi ga premetali kazao čije je ono malo bez podpisa, reče zašto ne bi kazao, ta dva pisma oduzmemo i još jedno treće, koje bi mu moglo znatno škoditi, i on otiđe k Omeru u pohode, a ja pismo uništim. Povrativši se veseo, sjutradan opet otidje, ali ga nebijaše do pol dana — ja mahom naslutim zlo te imavši službenog posla kod Omera, otiđem iza podne i zastanem ga na hodniku ne budavši još pripušten na audijenciju — svidim svoj posao, povratim se kući, i on kasnim sutonom stigne na večeru — opet veseo, u to stigne jedan fratar njegov prijatelj F. N. Š. iz Sutiske u susjednu kuću i on odleti da se s njim vidi. Do malo zatim banu u moju sobu Hajrudin aga Karavlaški bivši popo adjutant Omerov s jednim vojničkim stražmeštrom i upita: gdje je oni fratar što je iz Jajca došao? Kažem: u susjednoj kući, zovnut ću ga odmah, on reče ne, mi ćemo otići, odvedem ga i on reče Jukiću: Hodite, zove vas Ekselencija, izadju i ja reknem latinski Jukiću Bog ti bio na pomoći!...

Odveli su ga upravo u vojarnu u Djulagin han, i tu predali na čuvanje kao zasužnjenika, odkuda mi javi, da mu po istom vojniku svaki dan pošaljem hranu, i pošiljao sam i tako je boravio u jednoj sobi među tom neopranom družinom jadno i čemerno više vremena čini mi se tri mjeseca ili bome punih šest...

Gen. Konsul austrijski živo se zauzme za oslobođenje Jukića preko Beča i Poslaništva u Carigradu, i Omer je bio pritiješnjen očitovati pomanjkanje Jukićevo, a to bijaše neka novčana pogrješka Jukića što ili on nije podpuno porazdijelio onu svotu koju mu je Omer dao da pritječe u pomoć Kršćanima oko Jajca u vrijeme ustanka i vojevanja Krajišnika protiva Sultanovoj vojsci, ili je Jukić jedan dio uzdržao za svoje potroške, kada ga je s Fazlipašom poslao u Zagreb da pozdrave bana Jelačića, to načisto nije bilo, ali njega Omer s tom materijalnom zakvačkom, okrivi u sporazumljenju carigradskog Vijeća na izagnanje osudi.

Nu moje je mnijenje drugo bilo to što je gorljivi za probit naroda Jukić opravio bio u Carigrad neke važne predloge za odobrenje glede prosvjete naroda, kanoti podizanje škola kršćanskih, ustanovljenja tiskare, izdavanje knjiga i književnih listova itd. A drugo, što toga vremena bijaše u mozgu europejske diplomacije pojavila se — kao pamrav u kozjim rozima — strašilo p a n s l a v i z m a radi toga, što se je g. 1848. u Zlatnom Pragu Češkom držao sastanak raznih plemena velikoga slovjanskoga naroda, pak se iza toga nešto i o solidarnoj uzajamnosti tamo amo pojavljivalo. Nešto se je u tom smislu i Omera rećbi bilo dotaknulo, te da je bio opanjkan kod svoje vlade da s Jukićem petlju plete kako bi se Bosna od Porte odcijepila... Iza toga uprav osmi dan spremi se Omer za put i sve za pratnju mu, a ja pristupim k njemu i reknem: Gospodaru, vi odoste, a kome Jukića ostaviste? Odvrati mi: Jukić je moj, nebojte se, ništa mu neće biti, on je malo zanešenjak kao i svi pjesnici...«

Odputova Omer na urečeno vrieme.

Do malo dana iza toga bješe bijedni Jukić na samarici ob noć odpraćen put Carigrada... poslie petnaest dana zazećem Poslanika Austrianskoga Prokeš Ostena na slobodu puščen, s osudom doživotnog izagnanja iz Otadžbine.

Otale je otišao u Rim, i otud se povratio u Spljet, ondale, kud će suza već niz svoj obraz — pridje u Djakovo k biskupu Strosmajeru, tade mu se pokaže bolest u bubrezima radi šta pošalje ga biskup u Beč na liječenje, i tude iza nesrećne operacije bolji podlegne i Bogu dušu dadne.«[1])

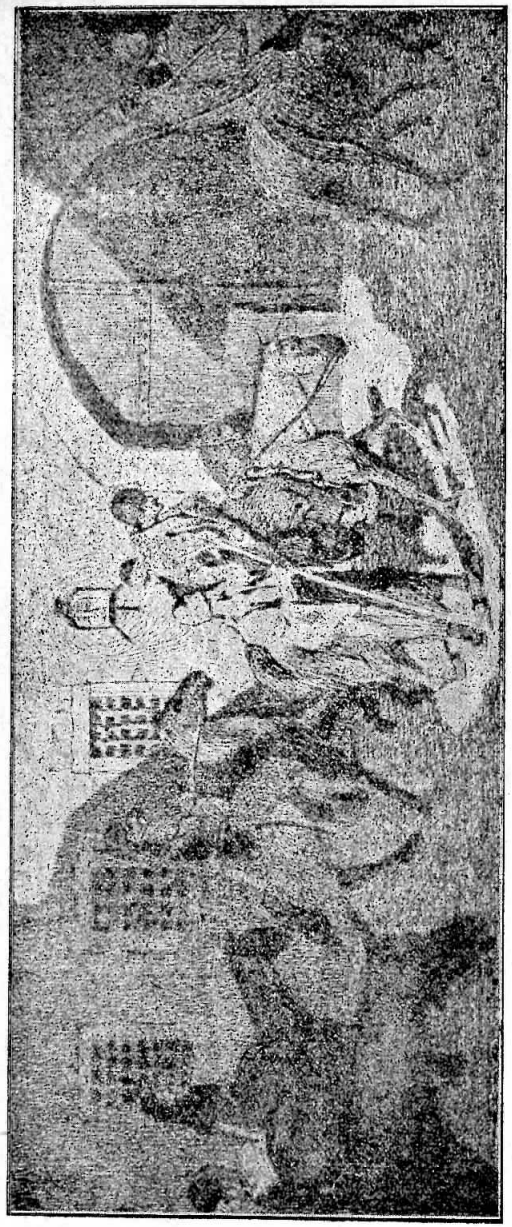

Jukićev put u Carigrad. (Iz J. Jelenića kulture II. str. 263.) (Prizor ispred Bezistana u Sarajevu.)

[1]) Moje Objede, Bjede i Pobjede.

III. Uz paše i vezire.

Fra Grgo je, kao što ćemo kašnje, u poglavlju Fra Grgin rad u duhovnoj pastvi vidjeti, došao u Sarajevo 1851. god., i tu je boravio, s malim prekidima, sve do 1879., do iza okupacije Bosne po Austriji, prema čemu je bio svjedokom svih onih teških političkih i društvenih trzavica, s kojih je krvarila Bosna stoljećima pod Turcima, a nije ih falilo ni zadnjih decenija turskoga gospodstva u našim stranama.

Osim toga, kada su 1856. god. bosanski franjevci osnovali u Sarajevu agenciju, za svršavanje svojih i narodnih stvari kod bos. valija, i tu su agenciju povjerili oni fra Grgi, po čemu još više ukazuje se fra Grgo zaslužan i sa društveno-političkog gledišta, pa neće biti nezanimivo pribilježiti o tomu nekoliko redaka.

Sudeći po Zapisniku Agencije, 1856.-57. g., rad agenta bio je opsežan, a zasjecao je u sve grane onodobnoga života. U ovome Zapisniku pribilježio je fra Grgo 102 slučaja, u kojima se je zauzimao za potrebe naroda. Fra Grgo se zauzimao za svoj narod i branio ga od nepravdi kod pobiranja harača, carina i poreza; pomagao ga u predmetima krčevina, milća i prava posjeda; zauzimao se za okrivljenike, naročito ako su nevini, radi potvore, stradali, molio za vjerske sloboštine itd.

Jednu zornu sliku toga svoga socijalnog političkog rada ostavio nam je fra Grgo i u V. knjizi svojih »Osvetnika«. On pjeva:

Gdje zakuka kukavica sinja,
S toka Save do Gabelske mlave,
Na njegova odkukala vrata.
Sion vezir sa divana sudi
I do njega člani odabrani,
Iz svakoje vjere uzdanici,
Da se svakom tvori pojednako,
Gdje se sudska odsieca pravda,
Da se pravi kako biti mora,
Kad se prije šuja sa kurjakom,
Šuja makni a rogovi krivi,
Vjek zapinjuć za vukove zube.
Eto age veleposjednika,
Kreće kmeta sa zemljišća svoga,
Gdje težače salomio snagu,
Dok lazine uhrvao ravne,
Dok šljivike spitomio stavne,
Sašepero pojate i kliete,
I čeljadcu sviko zavičaju,

Nadajuć se tu vjekovat s njome;
Pa eto mu lahko vjekovanje,
Neće njega aga na selišću.
— — — — — — — — —
— — — — — — — — —
Odtle čeljad poprtlja goljanu,
Pa se maši gluha pustolovja,
Gdje nikomu nebi na put bilo,
Prikajari hvoja i kolaca,
I poliepi ilovačom granje,
Da mu bura nevije proza nje;
Smjesti djecu da u glavnje pušu,
A on drlja krši i vrleti
Prije njega nigda nedrljane,
Šakom žita niz paljike mahne,
Pa mu rodi i u vreći nadje;
Gdje požeo i skolio snoplje,
Čini mu se nikog na njih nema,
Nije age da mu kladnje mrsi,
Ni desetar nema na što doći,
Al netom mu uzpelo se kolje,
I proz somić prodimilo granje,
Sustižu mu hitri pohodjani.
Prvi mu je goste desetare,
— — — — — — — — —
Za tiem druzi birači se rede,
Stočar oči što mu ovce vriede,
— — — — — — — — —
Stiže kneže, stečevinu pita,
— — — — — — — — —
Za njim srću zaptije trojake,
Jedni dižu za gradje gradivo,
Drugi svrću vojsci komoranje,
Treći beru vladikova bira,
— — — — — — — — —
Dočim bane neki kamatare
— — — — — — — — —
Ao! mojoj kući samohranko!
Jao njojzi, kud će djeca gladna!
Ko je jadjen, da žalovat neće?
Njekoč stižu i glave krvave,
Graja graji sputanih seljana
Ko je udren, svikolici kažu,
Ako pade Vlaše od Turaka
Ko ga zviznu niko kazat nema,
Bje li Turak dopanuo rana,
Gdje je vlaško blizu sielo bilo,
Sve se selo na ispite svija,
I prvjenci predaju patenju,
Dok se makar prav za kriva nadje.

Negdje zvono ozvonilo crkvu,
Na noge su i mali i veli,
Da se dere i zvono i crkva,
Jer gdje ono zvekne krstoslovno,
Za Dina je stanje pustolovno.
Jad za jadom, nuto mi svatova,
Turci vode curu na turčenje,
A cura se zadražila blazna,
Ne za vjerom, jere nezna za nju,
No za zveku ogrlice zlatne,
I šareno ruho pirlitano,
I haremsku omašćenu čorbu, —
Il' ženica kršna bjegla muža,
Ne bil' lakše sa Turčinom bilo...
Pa se hole svati nepohvalni
Kao da su krst pod noge svili,
A kadija gorljiv na turčenje
A još vrući na ženske namige
Hrli turčit ko za svoju dušu,
— — — — — — — —
Cvrka staja djece nečešljane;
Ako bješe nesrećnica majka,
Kud će sinji bez majčina milja!...
Ako cura, majka kose guli:
Jao Janjo! bilo ti prokleto,
Što si majci dojke posisala,
Jer zacrni obraz rodu svomu,
I popljuva krsta častivoga!...
Ako vojno, još su veće smeće,
Pomaganja ko za mrtvu glavu:
— — — — — — — —
Nebje lahko, moja braćo draga,
Čuti 'vake muke i leleke,
Gdje se vjera oskvrnjiva slavna,
I čast gazi zavjerenstva stavna,
A nije mu nikog obranika,
Što bi slovo proslovio bjelo
Ko bi duši pjevo opijelo,
Pjeva Rade i uza te jade.[1])

Ovim svojim zauzimanjem za raju kod turskih vlasti fra Grgo je otro mnogu sirotinjsku suzu, mnogu kuću i zadrugu oveselio, mnogo doprinio i vjerskoj i slovenskoj stvari; a duši našao mjesta u srcima mnogih, te nije nikakvo čudo, da se fra Grgino ime s poštovanjem pronosi s koljena na koljeno među Bošnjacima i Hercegovcima.

*

— Pričao mi fra Lovro Mihačević, koji je bio dječak u fra Grge, dok je ovaj bio u Sarajevu župnikom, kako je fra Grgo radio

[1]) »Osvetnici«, V. I.

za sve, bez razlike vjere, i zauzimao se je za njih, pa je bio opće ljubljen i šrovan. Četvrtkom, veli fra Lovro, kad bi se držao medžlis po pedeset ljudi znalo se skupiti u župničkoj avliji, da ih fra Grgo uzme u zaštitu. I, dešavalo se više put, samo što bi fra Grgo jednu progovorio veziru, puštani su ljudi kućama[1])

U Sutjeskoj okolici imaju neki muslimani, Čaluci zvani, koji, po, kazivanju sutješkog gvardijana, sada već pokojnoga, fra Joze Andrića, svake godine, o Uskrsu, donesu u samostan ili janje ili oroza, iz zahvalnosti napram fratrima, stoga, što im je fra Grgo oslobodio tavnice njihova dedu, koji je bio u Sarajevu osuđen u Vidin.[2])

*

Kao župnik Sarajevski i Agent bos. kršćana kroz dugo godina, prometao je fra Grgo tako mnoge paše i vezire, kojih se spominje i u pjesmama i memoarima. *O Omer paši* (1850-50 g.) *čuli smo u poglavju o Jukiću. Fra Grgo je bio u vidnim poslovnim odnosima i Huršid pašom* (1854-55).

Naročito ćemo se pozabaviti Osman Topal pašom 1860-1869.

Ekrem-Omer-paša.
(Iz J. Jelenića kulture II. str. 141.)

Za Topala kaže fra Grgo, da je bio školovan u školi misirskog kedifa Alije. Služio je najprije na sultanovoj floti kao podadmiral. Kao valija u Bosni bio je dosta prosvijetljen i razuman za vladu, a narodu ugodan. Otvorio je put na Travnik i na Brod;[3]) a otpočeo je i put niz Neretvu u Mostar, pa i fra Grgu uzimao u komisiju za izvid tla zaradi toga puta.[4]) Zanimivo je sada, što je fra Grgo zabilježio u svojim »Zapamćenjima«, a to spominje u svojim »Osvetnicima«, o političkom gibanju iz Srbije u to doba, pa kako je Osman paša odlučno nastojao osujetiti taj pokret. Osman je, veli fra Grgo, pazio osobito na srpstvo, koje se istom sada na sav mah razmahalo po Bosni. Kako je prije bio u Beogradu,

[1]) Anegdote i bilješke, Sarajevo, 11. I. 1913.
[2]) Anegdote i bilješke. Sutjeska, u proljeće 1913.
[3]) Zapamćenja. 43.
[4]) Ondje, 47. Bilježke, 2° i 3°.

bijaše dobar poznavalac srpskih stvari, te je srpstvo svakom prilikom nastojao da očepi. Konfiscirao je knjige, osobito školske, koje su iz Beograda dolazile, a pazio i na učitelje odakle dolaze.[1] Tada su bili u sarajevskoj školi neki učitelj Stevo Petranović i kaluđer Teofil. Potpazio bio Topal paša, da su Petranović i Teofil glavni agitatori srpstva u Bosni, pa stoga ukloni Teofila iz sarajevske škole, a i Petranović upane u podozrenje, da organizira nekakav ustanak u narodu. Kad je paša htio da Petranovića protjera, pokazao on, najednoč, pasoš talijanskog podaništva, a bio je inače austrijski podanik. Poslije otišao on u Beograd. Protjeran iz Beograda, otišao je u Crnu Goru, odakle je, radi toga što je uvrijedio Knjeginju, opet bio istjeran. Pozvan u Sarajevo, pokazao je Konsulu talijanski pasoš, i ovaj ga uzme u protekciju, a vlada mu nije mogla ništa učiniti, pače tražio je zaostale plate. U Sarajevu je ostao Petranović sve do okupacije.[2]

To doba otpočeo je agitaciju za Srpstvo i Vaso Pelagić, u Banjaluci. Kad ga je paša dobavio u Sarajevo, i otpočeo proces proti njemu, koji se vodio u velikom savjetu kod vezira, a komu je prisustvovao i Martić, branio je Pelagića Martić, poradi prijateljstva, kako fra Grgo sam kaže, u narodnom smislu, a branio ga je još Manojlo Jeftanović, a po gdje što i vladika Dionizije. Na koncu dobacio Osman paša: »Božji ljudi, a što ga branite, kad vidite, što se magarac više diže, to dublje u blato pada«.[3]

Zadnjih godina Osman-pašina vezirovanja pojavila se opet ustaška ideja, pa je Turcima zadavalo velikih briga, kako će je pronaći i spriječiti. Osman paša na to poslao svog političkog povjerenika dr. Josipa Koetscheta i žandarmerijskoga alajbega Emin bega da istražuju po Hercegovini. Ovi pošli do Serafina Perovića, igumana u manastiru Žitomisliću, i našli kod njega nekakve dopise s Rusijom, Srbijom, beogradskim metropolitom Mihailom, i nekakve planove. Među ostalim našli su i kopiju molbenice, koju je Perović upravio na Rusiju u vidu molenja pomoći za spasavanje hercegovačkog naroda. I to izaslanici pograbili i odnijeli. Tako su došli i nekom Leontiju Raduloviću jeromonahu u Mostaru. I u njega našli pisama, i odnijeli ih na vladu.

Leontije Serafin Perović i brat mu Jovan, učitelj, došli pod istragu. Njihova istraga trajala nekoliko mjeseci. Tude bio i fra Grgo, i odbor se bio zato skupio kod vezira. Tu su čitana pisma i još neke stvari, i fra Grgo je ispravljao što Turci nijesu razumjeli. Tako na pr., na jednom mjestu pisao beogradski metropolit: »Čuvajte se braćo Rima lukavoga«, a Turci nikako nijesu mogli pročitati ono »Rima lukavoga«. Tako im je isto fra Grgo historički objasnio i riječi: »U ovome znaku predobit ćete, prikazavši im zgodu iz kršćanske historije, iz bojeva Konstantina Velikog i Maksencija.

Sva trojica njih, na koncu ispitivanja, bili za uvijek surgunisani u Afriku, u Tripolis, ali su tamo ostali samo godinu i po dana.

[1] Zapamćenja, 43.
[2] Zapamćenja, 44.
[3] Zapamćenja, 45.

Dok su oni čamili u izagnanstvu, naumili Turci otcijepiti Foču od Mostara i postaviti tude samostalnoga vladiku. Bilo novo vladičanstvo ponuđeno fra Grginu prijatelju Savi Kosanoviću; a kad Sava to odbio, fra Grgo preporučio spomenutog Serafina Perovića nadodavši: ako se budu Turci tome protivili, neka ih podsjete one: Tempora mutantur, i da Andrassy, koji g. 1848. malo ne bi obješen, sada vlada austrijskim carstvom.[1] Na tu fra Grginu preporuku budu sva tri brata puštena.[2]

Fra Grgo sam uživao je isprva dobro povjerenje u Osman Topal paše, koji ga, po riječima samoga fra Grge, »mazivo... od svih drugih ljudi do zazornosti«. Zamolio ga u to fra Grgo, da u Kreševu smiju dignuti zvona, koja su od starine ležala u samostanu, pa da s njima prozvone unutra manastira. I Osman paša to odobrio. Samo je upitao, koliko su daleko od manastira turske kuće? Fra Grgo rekao, jedno četvrt sata. »Dobro!« rekao paša. Vi objesite zvono unutar manastira i pozvonite, ali u početku polagano. Nemojte odmah dugo drndati, već polagano, da se sviknu Turci.« Poslije nekog vremena protestirali su kreševski Turci, jer da su tobože fratri načinili zvonik pred crkvom, da iznesu zvona napolje. Tada paša naredio nekomu Mehmed agi Krečaninu, upravitelju u Kreševu, da provede istragu, koja se sretno po fratre svršila. To doba neke žene u turskoj mahali u Kreševu tukle su u tepsije, da se ne čuje, dok je zvonilo.

Jednoga dana 1867. g. dojavio fra Grgu kod Osman paše Hadži Ivo Livajić, da je rekao, kako će Osman oružje od Turaka uzeti. A i Osman zamjerao fra Grgi, što daje da se čita »Obzor« po varoši, i navodno da piše po novinama proti vladi. Prvo bila gola potvora; a na drugo je došao Osman iz toga, što je Klement Božić, prvi fra Grgin komšija, svaki dan fra Grgi dolazio, a bio taj Božić dopisnik krvavih dopisa »Obzorovih« proti Osmanu, pa Osman posumnjao, da mu je fra Grgo inspirator.

Prao se fra Grgo kod Osmana, ali Osman na to odmahnuo rukom, jer da on sve zna.

Što više, zatražio Osman od franjevačkog starješinstva da fra Grgu digne iz Sarajeva, jer da panslavizam te godine, 1867. prijeti ne samo turskom carstvu, nego i drugim, a fra Grgo, ako nije poglavica toga odbora u Sarajevu, prvi je njegov član. Zato je zapovjedio, da ga odmah iz Sarajeva dignu kud hoće, Osman pak preko svojih špijuna iz Beograda bio dobio listu popisanih agenata srpskih u Bosni, 81 član na broj, i u tomu broju bio drugi po redu fra Grgo, i da je isti fra Grgo do tada bio primio hiljadu dukata. Kada je fra Grgi to povjerio pašin povjerenik, fra Grgin dobar prijatelj, Mađar dr. Galantaj, rekao mu fra Grgo: »Tako ti Boga, ni hiljadu para!« Još dodao fra Grgo: »Kaži mu: ako ima takav dokumenat, da sam ja primio od strane srpske i jednu paru, onda crn mu obraz bio, ako mi taj dokumenat ne prilijepi na čelo i ne

[1] Zapamćenja. 51-52.
[2] Kasnije pod Austrijom, bili su najprije Leontije, pa Serafin izabrani za vladike u Mostaru. Zapamćenja, 93.

protjera javno iz Sarajeva. Ako li je pako sve to izmislio, još mu crniji obraz bio. — Međuto taj fra Grgo bio neki drugi, fra Grgo Škarić, Hercegovac, koji se je čitajući fra Grgine »Osvetnike« odmetnuo bio iz fratara i makao u Srbiju.

Biće da je Osman, na odlučno držanje fra Grgino, interesirao se za ime toga fra Grge ; pa saznavši, da je Martića krivo obijedio radi mita, opet se prijateljski raspoložio prema njemu, ali mu ništa nije o tome spominjao.

Šta više, povjerio samo njemu, da mu uredi u Kreševu nešto rudarskog alata, što je ostalo iza nekog Prusijanca Augusta Konrada. Ovoga je Osman bio tamo namjestio, da mu vadi rudu.A on nije ništa radio, do li u tri godine izvadio mu šest oka žive. S toga ga je Osman protjerao ; i fra Grgi povjerio da se pobrine za rudarski alat.

Ali kako je Osman bio čovjek posebne ćudi, i Martić bio iskusio od njega puno ugodnih, a u isto doba i gorkih, nije mogao biti siguran, je li u volji Osmanu, ili nije. Desilo se, da je Osman Martiću, kad je ovaj 1868. g. išao u crkvenoj misiji u Carigrad, dao pismo na velikog vezira ; a Martić sumnjao, da mu se u pismu ne radi o glavi, pa ga otvorio. Međutim Osman bio preporučio Martića veziru. Ali pošto je list otvorio, a nije smio više da ga zapečati, nije ga veziru ni odnio, nego ga bacio u vatru. Svakako je i to vidan znak, kako čovjek nije mogao biti siguran za Osmana, prijatelj li je ili ti o glavi radi. A da Martić nije iskusio, ne bi bio tako oprezan.[1])

Slijedeći stihovi »Osvetnika« zgodno objašnjuju te političke trzavice i fra Grgine borbe i stradanja u njima :

Odkad Omer zemlju promijesi,
Česvi su nas prehodili bjesi,
Kobna zemlja nije mirovala,
Jer ju svaka zloba pizmovala,
Prvo bješe zazor na Slavjanstvo,
Ko da mu je Bosna bila carstvo,
Jer rad toga zazorna pletiva,

[1]) Zapamćenja, 59. ss. — Bilješka. Rešivši se ponovo, da štampam ovu Monografiju naumio sam bio, da na druge ilustracije donesem ovdje i sliku Osman-paše, za koju nijesam sumnjao da se može naći. O tome sam bio izvjestio i upravu „Narodne Prosvjete", koja je složeći tekst ostavila i prazan prostor za sliku. Ne malo sam se začudio, da nikako nisam mogao naći Osmanpašinu sliku! Prof. Vlada Ćorović, na koga sam se obratio, uputio me na Koetschetovu knjigu, a i ja sam sam mislio, da tamo ima. Međutim tamo nema. Prof. teološkog fakulteta Steva Dimitrijević, lično je tražio po biblioteci fakulteta, a nije našao. Kustos muzeja dr. J. Petrović, koji također nije znao ništa o slici, dodao još, da je ravno jedan rođak Osman-pašin iz Carigrada tražio lično Osmanovu sliku, pa mu nijesu mogli dati obaveštenje. - A ja nemajući sada pri ruci one fotografije iz fra Grgine ostavštine u Kreševu, isto ne znam nema li slučajno tamo.

Beograd, 30. VII. 1930.

Mnoge zemlje nezgoda prijela,
Mnoga majka oplakala sinka,
I drugovi bjesno pateničtvu...
Moj Jukiću ! moj prvotni druže !
I Tebe mi to zlodobje skruši,
Al ti osta vječni spomen dušil

Po tom huknu hučka na Srbljenje ;
Što je Srbstvo, to je Rusijanstvo,
Svaka mraka odtud bila vela,
Lovile se knjige i knjižnici
I fatali učni uhodnici,
Što su knjige, to su šare bile,
Što knjižnici, to su učenici,
Priučili književne zadaće
Il' u Šabcu il Kragujevcu,
Il' u bjelu Bogoslovja gradu,
Pa čitulje uče učenike,
Čiem narodu pouke dodaju,
Al bje rijet da odmeću raju,
Od nji njeci i u Moskvi bili,
Izprosili rublja i rubalja,
E bi koju zaodjeli crkvu.
Ne bje crkva nit čitulja kriva,
Što krivaše zlobno pomišljenje,
Ipak hudi postradaše ljudi
Njeci našli i Aziju ravnu,
A njeci su i Afriku vruću...
De reci mi na tom sudu druže,
Gdje te ista podozrenja druže,
Da sudije sude nevinome,
Ako rečeš usijo si glavu,
Neš li rijet', narodu je krivo,
Ipak velje Rade što valjade,
I svojoj se oduživa svjesti,
Rad šta šuška i za glavu bilo ;
Al koja ga sebi hrani majka,
Za druge ga nije njegovala.[1])

Evo još nekoliko slika pod narednim pašama i vezirima iz te dobi, do okupacije Bosne i Hercegovine po Austriji, a u kojima se ukazuje i fra Grgo.

Kada je dolazio u Sarajevo za vezira *Safvet paša* (1869-1870.) bio je uz još četiri poglavita Turčina i jednoga hrišćanina određen u deputaciju i fra Grgo da ga dočekaju u Busovači.

Fra Grgo kaže za njega, da je počeo dobro upravljati. Dobavio je isti vezir taj i dekoracije za neke odličnije ljude i nekolicinu

[1]) V. I.

fratara, koje mu je fra Grgo bio preporučio, a dekorisan je bio i fra Grgo.[1])

Kada je Safvet paša dao za gradnju jedne katoličke škole 100 dukata, to je bio drugi slučaj, veli fra Grgo, da su turske oblasti što davale.[2])

Kad se je *za vezirovanja Akif-Mehmed paše* (1870.) sagradila hrišćanska crkva s visokim zvonikom, uzrujali se fanatički Turci, i jer je zvonik bio viši od njihove kule, nadozidali su onu kulu nekoliko metara u visinu. Istodobno se vodila velika rasprava među vladom, hodžom i učenjacima, da li smije Turčin živjeti bez grijeha, gdje zvono kuca. Kad se istakao jedan muftija da dokaže protivnicima, da on može po zakonu i ćitabu pod zvonom svoju molitvu svršavati i klanjati bez grijeha, uspalio se proti njemu hodža Kaučić, te ga udario, svetom knjigom po glavi. Sutradan poslali Turci tomu muftiji jedan biljet, na kom je bilo napisano: »Kini se odavde!« — Malo po tomu otišli su i paša i muftija iz Sarajeva.[3])

Hajdar beg, komisar iz Carigrada za provađanje reforme u Bosni (1871.), koji je i fra Grgi dozvolio da može zvoniti zvonom, poslao je fra Grgi svojega tajnika, neka mu fra Grgo dade svedočanstvo, da je on, Haidar, proveo reforme u Bosni. Ovo fra Grgino svjedočanstvo vrijedilo bi bilo paši, da, na teme ju toga, dobije europejsku dekoraciju. Tom zgodom ponudio je on fra Grgi da će mu dati novaca, koliko hoće, ili da dobije Sultanovu dekoraciju prvoga reda. Nu fra Grgo je odgovorio: »Brate, ne mogu to učiniti njegovoj ekselenciji. Ja ne vidim, da je uveo te tolerancije osim zvono; a također mu i to reci: šta će mu to koristiti, da ja to sada napišem? Neka mu i drugi kršćanski narodi potpišu, inače neće ništa koristiti.[4])

Pod upravom Asim Mustafe paše (1872.-1873.), g. 1873. pojaviše se na Krajini vidna gibanja srpskog ustanka u Bosni. Asim-paša ispita taj pokret i pronađe, da je tu i austrijsko neko sudjelovanje, pa tako javi u Carigrad.[5])

Za vlade Derviš Ibrahim paše (1874.-1875.), pojavio se ustanak u Nevesinju, u Hercegovini. Teški zulum što ga bašibozuci provodili na crnogorskim kordonima prouzrokovao je bunu. Pa kad je paša poslao komisiju da izvidi što hoće ustaše i da ih umiri, došli knezovi, oružani i držali ruke na noževima. Tako komisija ne opravila ništa.[6])

Kako je Derviš paša pokušao preko komisije umiriti ustaše, opjevao fra Grgo ovako:

Derviš paša, Validino gojče,
Opet šalje vrstne uzdanike,

[1]) Zapamćenja, 79-80.
[2]) Zapamćenja, 79.
[3]) Zapamćenja, 80.
[4]) Zapamćenja, 82.
[5]) Zapamćenja, 83.
[6]) Ondje, 86.

Da bi njemu brigu svrstavali,
I došli su, i poruke dali,
Na prvjence ustalačke glave,
Da bi sašli na vjeru prvjenci,
Ter pogodne preturili riječi,
S tiem bit pravo na obije bande,
I pridošli na rieč pozvani,
Kao zao na vjeru goremu,
A ko li su došli neopravni;
Bjelosapci laju za pojasom,
A o rame zievale diljke,
Reć bi nigda nisu raja bili,
Kleo bih se, a riet' ti neću,
Da tu, Peko u družini nije,
Jer će svako znati do poslije
Kad on njima vojvoda se nađe.
Planule se Derviševe sluge,
Jer na nemil sugreb nabasale,
Mješte mita, mješte pokoraja,
Pod oružjem odasjeva raja —
Ponajmrže Čengiću je bilo
Hajdarbegu uz predene brke,
Gdje do lane Guzin kmetovaše,
I znavaše bega gospodara,
A sada mu s rebra odgovara:
Neću više kmetovati, bego,
Ja oraše, a ti begovaše,
Sad je meni na odbier, bego,
Il bjegovat ili begovati:
Na te vlaške rieči neprijazne
Poslanici nude nade prazne,
Ako Bog da, u carevo zdravlje
Sve će vam se ispuniti pravde.
Al vlašići, siti obećaja,
Brzili su razmediti i Turkom
A hitriji razmedjaju Turci,
Gdje cievi cievaše na nje,
Vragu daše posle i poslanje,
Poklanjajuć caru Nevesinje,
Da mu po njem urode mukinje,
Pa su zdrave zametnuli glave
I Dervišu donieli žive, —
A za njima smagli Nevesinje, —
Magla gusta, usta raja pusta,
Puhni vihre, da magle prožmire,
Neka tajne na vidik provire.[1])

[1]) »Osvetnici« V. II. 384-432.

Derviš je mislio i fra Grgu uzeti u komisiju, ali je fra Grgo izbjegao.

Ustaš mala, ali nije šala,
I veziru mozgom zamotala,
Jer mu bješe čudo nenadano,
Gdje kršćani s' riščanima pregli,
Pa mu biva od zla i gorega.
Mišlje paša, iz koju bi ruku,
Da se sduhne prvo puškaranje,
Smišlje' poslat' od naroda ljude;
Medju te je obrao i Rada.[1])

Al' ne bilo doma Radovana,
Pa se Rade ukra' poslaničtvu,
A druzi mu išli silovani,
I na smirbu narod nukovali,
Al' se sviet neda' nukovanju
Niti posla odustade prieka,
Volje stati u red odmetnika.[2])

Zadnje tri godine turskoga gospodstva u Bosni i Hercegovini (g. 1875.-1878.) prošle su u trajnoj napetosti i okršajima. Od ustanaka lomile se naročito Hercegovina i Krajina. Tada je u Krajini zagazio i Petar Mrkonjić, pokojni Kralj Petar, u cilju oslobođenja Bosne i Hercegovine od Turaka. Ali, kako je ondašnji vladajući režim u Srbiji bio i sam neprijateljski raspoložen prema Karađorđevićima, sam pokojni Kralj bio je u opasnosti života, iz koje ga je oslobodio prethodnim obaviještenjem Vasa Pelagić. Ipak je Petar Mrkonjić, i tako izvojevao bio dobre lokalne uspjehe.[3]) Vlada bosanska imala je sto neprilika sa ustašama. Slala je na sve strane regularne čete, mijenjala komandante, ali sve bez uspjeha. Otpora nije mogla ugušiti.

Zadnji vezir bio je Mashar-paša, a vojnički komandant Hafiz paša. Za njih su, po odluci berlinskog kongresa, upale u Bosnu i Hercegovinu austrijske čete i zaposjele su ovu našu zemlju.[4])

[1]) F. G. M.
[2]) »Osvetnici« V. IV.
[3]) Vukićević M., Kralj Petar, 12-14.
[4]) Zapamćenja, 87.

IV. Rad Fra Grgin u duhovnoj pastvi.

Fra Grgu je rukopoložio za svećenika apostolski vikar i vizitator bosanski, Fra Rafo Barišić, i naredio, pod danom 1. siječnja 1845. god., njemu »recens ordinato Presbytero«, da ima prvu sv. misu Bogu prikazati, ne drugdje, nego u Posušju, u rodnom mjestu.[1])

Iza mlade mise ostao je fra Grgo vjerovatno u Kreševu oko tri godine, jer koliko još ne dospjeh sigurno utvrditi njegovo zvanje i službovanje za to vrijeme, ipak sudeći po pozivu za osnivanje škole, pisanom 1847. god. iz Kreševa[2]) pa sudeći i po onom poznatomu mi dokumentu, iz Protokola Provincije Bosne Srebrene, gdje je fra Grgo vlastoručno potpisat sa ostalim kreševskim fratrima na molbi od 29. IV. 1848. god. na definitorij, koji je bio sahran u Fojnici, da se kreševskom manastiru priznaju izvjesne privilegije[3]) — on je te tri godine služio u Kreševu.

1848.-1851. *god. bio je fra Grgo kapelanom u Osovi,* kod Žepča.[4])

Spomenut ću ovdje jednu zgodu, koja dokumentira vrlo dobro visoku, za ono vrijeme, kulturu fra Grginu i daje razumjeti, s kakvim je idejama pošao u rad među svoj narod poletni franjevac, spremljen za svoju svećeničku službu, a upućen i u prosvjetna gibanja u zapadnim i istočnim stranama naših zemalja u ono doba.

Jedamput — priča fra Grgo — pozvao maglajski kotarski predstojnik Uzeir beg njega i devet pravoslavnih popova iz planine Ozren. Došli oni i imala se pročitati pisma, prispjela od biskupa Šunjića i sarajevskog vladike, a ovo je drugo, preko mitropolita,

[1]) Ostavština Fra Grge Martića, Razno. Dozvola za prvu misu 1845. god.
[2]) Narodne Novine 1847. br. 25. i 30.
[3]) V. Vrela, na označenom mjestu.
[4]) U matici krštenih župe osovske (vanjski naslov dosta nečitljiv; u unutarnjem stoji: Liber II., i župa se zove: Paroecia de Xepce), fra Grgo se prvi put spominje 14. maja 1848. god., tek. broj 1554. On je toga dana krstio Ivana Jovića iz sela Adže, današnje novo-šeherske župe, pa je to i vlastoručno proveo u matici. Od tada je fra Grgino ime često, a tako i njegov rukopis, u toj matici. On stalno krštava, uz još jednog stalnog kapelana i uz župnika. Do maja g. 1849. bio je kapelan i fra Stjepan Tometinović. Poslije ovoga je došao fra Mijo Barišić. Župnik je bio fra Luka Dropulić. Zadnje dijete, koje je fra Grgo toga perioda krstio, bio je Juro Antolović, iz sela Visa, 27. aprila 1851. god., tek. br. 2140. On je proveo, za mjesec maj, još dva krštenja, dne 11. i 13. maja, tek. br. 2146. i 2147., koja je obavio kapelan Barišić. S tim prestaje fra Grgino kapelanstvo u Osovi. (I fra Luka Dropuljić prestao je više biti župnikom, a njega je u župi naslijedio fra Filip Bošnjak). — Slično kao u matici krštenih može se fra Grgin rad u ovom periodu ogledati u drugim župskim maticama.

bilo upravljeno onoj devetorici popova. A radilo se u tim pismima o popisu radnika za gradnju putova, kako je to vezir, Tahir-paša (1846. do 1850.), naredio. Fra Grgo najprije pročitao je biskupovo pismo. Zatim proto Kovačević uzeo da čita vladičino pismo, no pošto je pismo bilo pisano novom srpskom ortografijom, nije ga mogao pročitati, pa od jednoga do drugoga, no od svih devet popova nije mogao nijedan da pročita. Onda predstojnik upita, da li bi fra Grgo mogao pročitati? Fra Grgo uzeo i proučio kao latinicu.[3])

Fra Grgo se bavio u Osovi i u vrijeme Omer-pašinih ratova protiv ustaša, posebno pak u onoj pobulogi kod Žepča i Vranduka, god. 1850.

U Osovi se, u to isto doba, zbila i ona zgoda, kada su htjeli maknuti fra Grgina konja — đogata, a fra Grgo se junački opro.

Bilo to jedan dan, kad je vojska klijala prema Vranduku, bila njih tri fratra u župskoj kući u selu Osovi. Onda su vijećali, bi li smjeli ostati na udarcu tom kiljenju vojske, a nijesu se mogli riješiti, da bi bježali u planinu. U večer, kiša je padala, došla u kuhinju dva ustaše, jedan pijan, pa u kuhinji kuharicu zapitao, je li ondje fra Grgo? Odgovorila: »Nije, otišao je u Maglaj«. Dva tri puta tako pitao, a fra Grgo se ne mogao strpiti, nego viknuo kroz prozor: »Evo fra Grge, šta hoćeš?« A jedan fratar uzdrhtao od straha, baš onaj, koji je razbijao, da ne bježe. Na to zavikao onaj ustaša: »Poručuje ti tuzlanski paša, da mu odmah pošalješ na bosanske skele tvoga gjogata«. Fra Grgo mu zavikao: »Nosi krv iz kuće. Nas je sedam ovdje, a vas dvojica«. Onda onaj drugi Turčin, što nije bio pijan, zavikao: »Ne ište paša konja, nego ovi se zahvalio u kafani u Žepču, a zove se Hardalović, da ga osramote, ako na tvom konju ne dođe u Žepče. Nego daj ti meni malo baruta, pa ću ja njega odvesti«. Fra Grgo imao tikvicu baruta, dao mu, i on otišao; a njih tri pobjegli po noći u planinu, tri sata daleko, ostavivši samo sluškinju s jednim momčićem, da pripazi, kad padne koji barjak vojske, da ne upali kuće; a ako ustaše htjednu hrane ili za se ili zobi konjima, da izvade, neka im to bude slobodno. Sutradan, izvjesno, banuo barjaktar i zovnuo kuharicu. Po tomu, počeli tući oroze i potukli jedno pedeset kokoša, skuhali ručak, nagrabili iz hambara zobi, koliko su htjeli, i otišli.[4])

U savezu s ovim, dok su oni bili u planini, padala kiša; a počeo s kišom padati i snijeg (to bilo u jesen god. 1850.). Fra Grgo bio grozničav; a na onoj kiši ne mogao ostati, pa rekao društvu: da oni ostanu, a on bježi u selo pod planinu. Došao on pod planinu u selo Matinu, a u to se vrijeme tukli na Vranduku, sišao on i stao u kršćanskoj kući, drščući od groznice kod vatre. Nevolja pak natjerala bjegunca ustašu barjaktara baš na vrata ove kuće, i ugledao fra Grgu u evropskoj uniformi, jer je

[3]) Zapamćenja, 10.
[4]) Ondje, 16-17.

imao kaput, kakav nitko nije nosio u Bosni (jedan vezirski dragoman poklonio mu nizamsku setru). Onaj barjaktar, kad je ugledao fra Grgu, mislio, da je Omer-pašin čovjek. A bilo s barjaktarom koji stotinjak drugih, koji se, kako je bila noć, ponamjestili po pušnicama, gdje se suše šljive, da prenoće. Kad je, u to, neki Mato Džambo zavikao: »Omer-paša sjašio u Žepču i odmah ište konje pod komoru za pratnju vojsci«: oni, pometeni zavikaše iz svega grla: »Na noge, Osmane, brate; na noge, Huseine«, nageše bježati, i sprovedeni po Džambi, koji im, uz nagradu, pokazivao put, otišli su na maglajsku skelu, 3 sata sjeverno od Žepča, i nestalo ih.

Omer-paša, zbilja sjašio na Žepče, gdje je zastao jedan dan, raspitivao za stanje, pitao i za fratre: gdje su, jesu li u svojoj kući? Rekli mu, kako je i bilo: pobjegli u planinu.[5])

Kad je fra Grgo bio kapelanom u Osovi, zovnuli ga na bolesnika (da ide opremiti smrtno bolesnoga), čak u jedno selo današnje raduničke župe, jer su onoga vremena i Radunice spadale pod Osovu. Bilo to po rđavu vremenu. Opremio se fra Grgo, ponesavši sve što treba. Uzeo i pričest i sv. ulje.

Kad je došao on blizu sela, a bilo to od Osove daleko 2-3 sata, susretnu on i momak, koji bijaše došao po misnika, jednu babu, gdje izgoni koze, da ih zatjera u šumu.

— Pričekajte vi eto mene odmah, sinko, rekla baba.

— Ma je l' ovo bolesnik? upitao fra Grgo.

— Jest, veli momak.

Uzavrilo u siromašnom kapelanu, ko po zlu vremenu poslali po njega, a baba koze izgoni, ali se ipak suzdržao; i dok je stara došla, opremio je, davši joj sve, što joj trebalo.

Na odlasku istom, zagrmio fra Grgo na pratioca, spočitavajući mu njihovu surovost i divljaštvo, i kako nemaju pameti ni obzira prema misniku, zovući ga u najgore vrijeme; a nije prijeki slučaj.

U to fra Grgo otpustio momka, neka ide kući, neka više ne dangubi; nu ipak ga ovaj još donekle ispratio. Znao on, da su rđavi putovi, pa je pošao, da se fra Grgi štogod ne dogodi.

I zbilja, nijesu još išli nekoliko koračaja, a fra Grgo se omakne s konja, pa se i on i konj kotrljali ima 50 m. Bilo to negdje kod sela Brankovića.

Bog i mrtve duše dale pa nije poginuo, ali je i od toga odbolovao do 6 mjeseci, sav satrven i nesposoban za službu.[6])

Godine 1851., 4. *maja, bio je fra Grgo*[7]) *određen za svečanog propovjednika u manastiru Kreševu.*

U jesen iste god. 1851. *došao je fra Grgo za župnika u Sarajevo, gdje je ostao do g.* 1854.[8]) *U Sarajevu je fra Grgo pored toga što je* 1856.-57. *g. bio agent, župnikovao i god.* 1863.-1879. O prvom i o drugom njegovom župnikovanju u Sarajevu vidjet ćemo

[5]) Zapamćenja, 17.—18.
[6]) »Anegdote i bilješke«. Mihačević fra Lovro, Sarajevo, 11. I. 1913. god.
[7]) O. F. G. K. Razno. Obedijencijal, 1851.
[8]) Župski arhiv. Sarajevo. Liber missarum.

kašnje, *a sada da vidimo njegov rad na župi u Ponijevu — Novom Šeheru.* (1854.-1856. *god. i* 1860.-1863. *god.*)

Ova je župa ustanovljena god. 1853., a odijeljena je od matere — župe Osove.

Ponijevo, kaže se uopće selu; a napose lih onomu mjestu u kojem je smješten župni stan, ime je »Seona«.

Ovo selo ima na jugu varoš Žepče, udaljenu 2 sata; na istoku Maglaj udaljen 2 i pol sata; na sjeveru Tešanj, udaljen 3 sata; a na zapadu goru »Matinski vis«. Godine 1852. bivši u Osovoj župnik veleč. O. fra. Filip Bošnjaković, uviđajući, kako u ovom kraju prostrane osovske župe, sve se više narod katolički množi, te biva sve tegobnija duhovna služba, — namisli, da se odijeli ovaj sjeverni dio župe osovske, te da postane župa samostalna. Najprije se o tomu porazgovorio sa otmenijim župljanima svojim, osobito onim iz ovoga kraja, koji mu namisao pohvališe i izdašnu svoju pomoć obećaše. Iste godine 1852., mjeseca svibnja, prvi je počeo pripravljati materijal i praviti župni stan spomenuti i svake hvale vrijedni fra Filip, na gore spomenutom zemljištu.

Nova župa brojala je kod svoga osnutka 183 doma, sa 1289 duša. Kada je g. 1854. odstupio s te župe fra Filip, koji je tu bio načinio kuću, štalu i kupio dvije njive, nastupio je njemu fra Grgo. Ovaj je načinio slijedeći trošak:

U košenju nadnica	groša	19.20
Za veliku trpezu	„	12.—
Magazu pokaldrma	„	37.—
Načini salož za kukuruze	„	96.20
Iskrči desni kraj njive velike	„	38.—
Oko ograda nadničarima	„	17.—
U sobi rafu, kuke i t. d.	„	11.—

Sazida mlin na Piranskoj rijeci s poredovnicima — njegova $^1/_2$, reda. Stade ga ovaj trošak za mlin 200 groša. Opravi sobu na lijevom ćošku, odžak sazida, peć, pod, pendžere, krevete itd. Stade 40 groša. Vinograd nasadi, ogradi prošćem hrastovim, prvi put troška 46 groša, drugi put 11 groša. Posadio je i šljivik od sjevera 60 groša.[9])

Godine 1856. pošao je fra Grgo za agenta provincije u Sarajevo; a na njegovo mjesto došao je fra S. Tometinović. Inventar kada je predao fra Grgo svomu nastupniku veleč. o. fr. Stjepi Tometinoviću, bijaše:

a) u sobah		b) u Magazi		c) hrana	
Krevetah	2	Kace velike	4	Pšenice oka	100
Slamnjača	2	Kotao	1	Kukuruza osm.	20
Dušeka	1	Sahna	4	Mliva pšenična	10
Jastukah vunenih	2	Ožeg 1,		Mliva kukur.	15
Navlačaka	2	Ražanj 1	2	Masla	5
Čaršava	2	Siš i tava 1	2	Sira	10
Ćebe	1	Sadžaka	2	Soli	10
Ćilim	1	Kutija	5	Sviećah	0
Legenj	1	Sito i rešeto	2	Zobi osmaka	1
Ibrik	1	Naćve	1	Rakije	23
Trpeze	2	Čiraka mjedenih	4	Vina	200
Klupe	3	Čabra	2	Pirinča	3
Peškira	4	Boce	4	Zejtina	1
Trpežnjače	2	Erende i sicaljica	2	Siena	300
Akova 1 mali i 1 vel.	2	Čaše	2	Drva kola*	2
Fučije	4	Boce crne	2		
		Trnokop			
		Motika i grablje	2		

Međutim ljeti god. 1857., po naređenju provincijala fra Filipa Pašalića, pošao je bio fra Grgo u Bugarsku, u Rušćuk, gdje je bio određen za duhovnika tamošnjih katolika. Ne videći izgleda u uspjeh, prešao je otale u Bukurešt u Vlašku, odakle se je, nakon izbivanja od tri mjeseca izvan domovine, vratio kući.[10])

Provedavši tri godine kao učitelj đaka u manastiru Kreševu, 1860. *god., nastupio je Martić po drugi put na onu župu.* I ovoga puta radio je fra Grgo oko izgradnje župnog stana i zgrade. On sam pripovijeda ovo:

1. U zgradama i okolo. Načinio se je mali hambar prid velikim: stade 41 groš. Pokaldrmala se je avlija do štale 52 gr. Popodila se soba za služinčad 38 gr. Pokovala se šašovcima kuća, 72 gr. Načinio sam čardačić nad vinogradom 211 groša. Okrečila se i obielila kuća i kapela 38 groša stade. Ukupno troška 474 groša.

2. U Vinogradu i Bašči; Posađeno iz nova loze od istočne strane brojem 890. Posađeno šljiva pod kućom 50. Posađeno šljiva sa sjevera 56. Šljivah na brijegu 44. Bajama, kajsija i šeftelija 15. Lipićah 6. Po njivi kalema jabukovih i kruškovih 11.

3. U Zemlji. Prisvojila se je utrina niže Ivana Dropuljića kuće, i priložila kmetovskoj zemlji. Razmienila se s privoljenjem Diškretoriuma ona njiva preko rieke zvana »Mračaj« s Ilijom Kujadinovićem za njivu njegovu, koja je uz kmetovsku kuću. Zabrani se omeđak s gornju stranu južnog starog puta. Također sa sjeverne strane onaj uglić od Mula Smaića kupljen. Može služiti za vrtlja od ispusta.[11])

Dok je fra Grgo bio župnikom u Ponijevu, on se dobro poznavao s ocem gruntovničkog direktora Hulusije, kojim se stari ljudi oko Žepča, bez razlike vjere, puno hvale.

Fra Grgo se je za vrijeme svoga župnikovanja u Ponijevu dobro držao i s Turcima Ozimičanima, pa su se ovi ljudi, kad je fra Grgo bio član medžlisa u Sarajevu, u potrebi njemu obraćali, a on je njihove poslove uvijek s uspjehom svršavao. Anegdote i bilješke, Hulusija, Žepče 4. XI. 1920.

9) Arhiv župe Novi Šeher. Spomenica.

*) ondje.

10) O. F. G. K. Razno.

11) Ondje.

II.

God. 1863. 10. *maja odstupio je fra Grgo sa ponijevske župe i otišao za župnika u Sarajevo,* gdje je bio i prije g. 1851.-4. kao župnik, a 1856-57. u svojstvu agenta.[1])

Čedno, da oskudno bijaše stanje katoličkog župnika u Sarajevu, u doba, kada je fra Grgo došao na to mjesto. Crkva i stan župnikov, obadvoje to bijaše u jednoj zgradi, i ta, kako sam fra Grgo svjedoči, ubava i uboga zgrada imađaše u donjem spratu jednu izbu, u kojoj se je činila duhovna služba, urešena s malim oltarom i prilikom svetog Ante, a mogaše u nju stati najviše 50 ljudi. Ruho crkveno bijaše posve ubožno, na gornjem pak spratu imao je misnik jednu sobu za se, za sluge drugu, a treću za stvari i žitnicu. Do zgrade b jaše malo predvorje, jedan bunar i mjestance za konja. Sva ta zgrada bijaše malovrijedna i odgovaraše broju

1) Spomenica.

»Liber in quo describuntur Sacra pro populo celebrata in Parochia Saraensi. A. D. 1828.« u kojoj je za god. 1851., po pismu sudeći, Fra Grgo naknadno ispisao neke mise, koje je govorio njegov predšasnik. Onda je, pod tek. Br. 1036.-1041., uveo sam svoje mise, izgovorene pro populo, i to djelomično mj. oktobra i novembra djelomično. Po tomu slijedi Nova Administratio sub cura P. Gregorii Martić de Posušje-Parochi, gdje se fra Grgo upisuje kao parok. Tako su pod njegovim župnikovanjem upisivane mise od 9. novembra 1851. do 14. maja 1854. god., pod tekućim br. 1042.-1210.

Liber Baptizorum 1859.-1871. Tom. III. Liber Mortuorum 1856.-1871. Tom. II. Iznutarnji naslov matice krštenih : Liber Baptizatorum Parochiae Saraensis a Die 1. Jan. 1859. Na strani 43. za g. 1863. mjeseca aprila i maja, djelomično, pod tekućim brojevima 65.-73. proveo je, po pismu sudeći fra Grgo svojom rukom neka krštenja ; a onda su daljnja krštenja provođena pod fra Grginom administracijom, koja je počela 15. maja : Nova Administratio P. Gregorii Martić Parochi a die 15. Maji 1863.« U matici umrlih za god. 1863., provedena je fra Grgina administracija 28. Maja : »Nova Administratio F. Gregorii Martić Parochi a die 28. Maji 1863.« Pod tim njegovim župnikovanjem upisivana su krštenja, fra Grginom rukom i tuđim rukama, od 18. maja t. g. do 26. decembra 1871. po tekućim brojevima 74.-568. (strana 128). Zadnji broj mjeseca maja g. 1868. a zatim mjeseca juna i. g. počinju nanovo tekući brojevi 1.-361. str. 192.). S tim se, osim naknadno provedenoga registra, svršavaju upisi krštenih u ovom protokolu. Fra Grgo je tu zabilježio : Observat : Hinc procedit ad inscriptionem ad Neo-provisum Librum pro Anno 1872 — hic vero claudit, cum inscriptis usque No 362. Liber Baptizorum IV., 1872.

Liber Baptizatorum Parochiae de Sarajevo Procuratus per me P. Gregorium Martić a Posušje Par. Anno 1872. Tu su uvađana krštenja pod fra Grginim župnikovanjem od 1. januara 1872.-23. aprila 1878. pod tekućim brojevima 362.-565. (Ovaj zadnji od 20. septembra 1873.) pa s 21. septembrom, i. g. opet počinju novi brojevi 1. do 443. (23. aprila 1878.) s kojim svršava fra Grgina administracija.

Zanimljivo je međutim, da fra Grgin nasljednik, fra Jako Marić, koji je župnikovao do 1. VI. 1879., do fra Andrije Buzuka nije označio početka svoje administracije, kako je to običaj, nego se samo u provađanju kršćenja jedanput označio kao župnik (14. XI. 1878.). Po tomu eto, može se zaključiti, iz ove Matice krštenih, da je on ovo doba bio u Sarajevu župnik.

kršćana, kojih bijaše jedna tridesetina ukupnog sarajevskog pučanstva. Ali se broj kršćanskog pučanstva umnoža, od kako se vilajetska vlada iz Travnika preselila u Sarajevo, u doba seraskera Omer-paše god. 1850. i u Sarajevu se ustanovi aust ijski generalni konzulat. Tada poče svijet pridolaziti i počeše se naseljavati kako naši urođeni zanačije, sluge, skitnice itd. — tako i inozemci. Tako i duhovno sastajalište, bogomoljnica (kapela) postajaše sve tješnja. To žalosno stanje kršćanske bogomolje prvi je zapazio Antun Vranicani Dobrinović, sin Ivanov iz Senjske Rijeke, tada kancelar austrijskog konzulata, pa predloži tadanjem župniku fra Luki Dropuljiću da rasprostrane kapelu i ponudi mu svoju pomoć.

Kad je, u to, župnik Dropuljić umro, a došao fra Grgo, Vranicani ne poreče svog obećanja nego se i fra Grgi ponudi s istom pripravnošću na uslugu. Šta više, Vranicani je, tada, za mišljao ne samo da proširi staru kapelu, nego je bio odlučio podići novu kapelu, i bio je već zagledao i zemljište. Stoga on piše 13. lipnja 1851. franjevačkom provincijalu o. Andriji Kujundžiću u Kreševo, da, kada je došao u Sarajevo, pa vidio žalosno stanje rimokatoličkog svetišta, u kojemu se ni služba Božija nije mogla obavljati prema svojoj časti i dostojanstvu, odlučio je, da o svom trošku podigne, ako ne formalnu crkvu, a ono barem jedno oveće svetište, u kome će se pristojno moći obavljati služba božija. Pošto pak nije mogao zato naći zgodna mjesta, osim t. zv. Crkvišća, koje pripada Kreševskom Franjevačkom Samostanu, molio je Kujundžića, da mu iz gornjih razloga pusti Crkvišće, tim radije, što je i prije nekada, kako je on to sigurno saznao, bila ondje crkva Sv. Ante. Ponudu Vranicanijevu preporučio je provincijalu i austrijski Generalni Konzul Atanasković, koji mu 25. juna is. g. saopći naum Vranicanijev, kako će, drži, i Kujundžiću već biti poznato, koji da je pismeno izjavio, da će o svom trošku pribaviti sva potrebna sredstva, da se podigne u Sarajevu dostojno svetište (kapela). Stoga on svjetuje o. Kujundžiću, neka izrabi ovu prigodu, kako bolje zna, da se ova Vranicanijeva namjera ostvari. Isti dan, u drugom listu, pošto je, sigurno, dobio upute iz Beča malo preinačuje Atanasković tu svoju preporuku ali, u stvari je jednako sklon Vranicanijevu naumu, i obećaje, prema ondašnjim političkim okolnostima, svoju pomoć. Toga puta, piše dr. Atanasković o. Kujundžiću, da mu je poznato, kako se je Vranicani ponudio, da o svom trošku podigne u Sarajevu rimokatoličku kapelu. On je o tom izvijestio carsko Ministarstvo za vanjske poslove, koje mu je, 14. t. m. Br. 7936/D odgovori o, da, koliko god bila najpohvalnija Vranicanijeva ponuda, ipak da on ne može javno graditi kapelu, nego da to spada na crkvenu vlast, koja ima, samo kad primi gornju ponudu, na svoju ruku početi, nastaviti i dovršiti djelo, i učiniti potrebne korake kod mjesne uprave da dobije privolu i dozvolu. Ako dalje — crkvena vlast udari na takve poteškoće i zapreke od strane političke uprave, tada će generalni konzulat, kao organ carske vlade i pokrovitelj rimokatoličke vjere, pokušati da ukloni te poteškoće i iskaže se uslužnim

savjetom i tvorom. Istom zgodom moli Dr. Atanasković o. Kujundži džića, da što prije obavijesti, što on sam misli o podignuću rečene kapele. Ne znam, što je Kujundžić odgovorio Dru. Atanaskoviću, ali biće da su pregovori tekli povol no, jer fra Grgo u kratkim riječima o Crkvi sv. Antuna u Sarajevu piše, pošto Vranicani nije porekao svoga obećanja, da je on pozvao sudbene izviđače da osmotre mjesto i podupru svjedodžbom njegovu prošnju, koju će pružiti Visokoj Porti za dopuštenje da se može graditi kapela, koju je on i spremio.

Međutim mjeseca svibnja god. 1852. silni oganj uništio je jezgru Sarajeva, i s njome, kako fra Grgo zgodno primjećuje, našu »lako pregorenu kućerinu«.

Fra Grgo, po tomu, odlučivši svakako širiti hram i kuću, razmijeni u današnjoj Koturovoj- S. Milutinovića ulici s Dujmovićem zemljište; namjesti se i s fojničkim fratrima, dopustivši im konačište u svomu novom stanu, a poslije davši im staro župničko kućište, pa ozida kuću za stanovanje.

Jezgru zemljišta u srijedi odredi za crkvu, koju također poče graditi.

Fra Grgo je na proljeće g. 1854. otišao za župnika na Ponijevo (Novi Šeher) kod Žepča, a započeti je posao nastavio župnik Fra Stjepan Ljubić.

Fra Grgo nije dugo izbivao iz Sarajeva, jer se on opet 1856. u proljeće nađe u Sarajevu, u svojstvu »agenta« franjevačkih i opće narodnih poslova; i on se opet brinuo za crkvenu građu i opravu crkve.

Naročito se dao na kupljenje milodara.

Posebno pak umolio je bio Stojana Vasenkovića, Bugarina iz Bitolja, koji je gradio onoga vremena vojničku kasarnu, Kršlu zvanu, i koji se svaki čas kradomice izmicao sa svoga posla i upućivao fra Grgine nevješte radnike. On je na fra Grginoj crkvi izveo neke vrste kupolu, od dasaka, što je crkvi davalo vid i ugled.

Fra Grgo je crkvu dovršio iste god. 1856.[2])

Kršćanska crkva, župski stan i škola: sve je to bilo u Latinluku. Tako se zvao predjel od Latinske ćuprije, danas Principova mosta, niz Miljacku do ispod Ćumurije-ćuprije. Kroz taj kraj vodila je ulica današnjom Obalom Vojvode Stepe. Ali ne bijaše ulica na Miljacki, nego ulici s obje strane bile su kuće. Naviše, pravo nad vodom, bijahu praonice i nužnici.

Sama crkva i župski stan i škola bijahu među današnje dvije ulice Despića sokakom i S. Milutinovića ulicom. Cijeli onaj kompleks od Miljacke pa unutra dužinom blizu do polovine, idući na današnju Kralja Petra ulicu, bile su crkvene zgrade i prostorije. Župski stan bio je u avliji, u koju se ulazilo na vra a s glavne ulice. Kroz obadvoja vrata dolazio svijet kroz župsku avliju i u crkvu. Crkva bijaše položena u pravcu niz Miljacku. Veliki je oltar bio naslonjen uprav na današnju S. Milutinovića

[2]) Za uspomenu crkve, 18.

ulicu. Do crkve uz veliki oltar bijaše sakristija, u koju je ulazio župnik na mala vrata, kroz koja se moglo unići od župskog stana. Škola je bila u župskoj avliji, dalje preko ulaza u crkvu iznesena više prema Despića sokaku. U školu se išlo iz Despićeva sokaka.

U toj skupini kuća bijahu još dvije kuće; jedna fojničkog samostana, u ovu se ulazilo sa S. Milutinovića ulice; a druga kuća bila sutješkog samostana, stajala iza fojničke, više prama Despićevoj ulici. Tu su konačili fratri spomenutih manastira, kad su dolazili poslom u Sarajevo.[3]

Evo ovdje nekoliko slika iz doba fra Grgina župnikovanja u Sarajevu, koje sam pribilježio od starih Sarajlija, a povadio neke i iz fra Grginih »Zapamćenja«:

Kapela na kupolu. Kad se gradila Kršla, turska kasarna u Sarajevu, onda je, na fra Grginu zamolbu, kako je Iviću pričao njegov otac, isti majstor načinio i plan za katoličku kapelu.

Bijaše kapelica, pamti Ivić, sa sredine krova izvedena u visinu, taman kao zvonik, samo bez zvona.[4])

Procesije (*litije*). Fra Grgo je činio procesije iz crkve na crkvena vrata; pa kroz župnikovu avliju na vrata od avlije; pa bi odatle skrenuo u Koturovu. S. Milutinovića ulicu. Iz ulice bi unišao na vrata prema kući fojničkih fratara, pa sutjeških fratara, pa iza škole bi unišao opet na crkvena vrata u crkvu.[5])

Prvo zvono. Bilo to o pokladama 1869. god. Ni e bilo škole, a Ivan je rado bivao u crkvi i posluživao župnike, tako i taj dan bio u kapeli do iza večeri. Kad je bilo iza večere, došlo na kolima zvono, određeno za crkvu. Tada su ga uvalili u podrum tajno da ga nitko ne vidi. Bio tu i Ivan, a fra Grgo mu rekao, neka nikom ne kazuje, ma ni kod svoje kuće.[6])

Turci su se više puta bunili poradi zvona. Pa ma da ih je poslanik iz Carigrada, Haidar efendija svjetovao, da se umire, pa se ne opiru carskim reformama, nije bilo koristi. Na to se Haidar odluči da barem dopusti da slobodno zvona kucaju. Zbilja, na Uskrs, g. 1871., — pao te godine i hrišćanski zajedno — zovnuo Haidar fra Grgiu, pa ga upitao, da li ima kakvo zvono? Odgovorio, da ima još od prije desetak godina, kad je čekao sloboštinu, da ga može upotrijebiti. Onda mu rekao Hajdar, neka zvono upotrijebi.

Fra Grgo, da se još bolje osigura za zvono, pitao i Ibrahim bega, koji je bio mjesto vezira, pa mu i ovaj dopustio da zvonom prozvoni.

Naši su međutim dovukli četiri hrastove grede gdje će zvono objesiti, i digli zvono. Fra Grgo to javio katoličkim konzulima, koji su došli u svečanim uniformama i prisustvovali svečanosti Uskrsnuća. Tada prozvonilo zvono.[7])

[3]) Anegdote i bilješke. Ivo Raguz, Sarajevo 13. III. 1921. god.
[4]) Ondje.
[5]) Ondje.
[6]) Zapamćenja, 80-81.
[7]) Zapamćenja, 82.

Sutradan, na samu svetkovinu, isto tako je zvonilo zvono pod službom.[8])

Pastorizacije Sarajevskog Polja i Čemerna. Dok je fra Grgo bio župnik u Sarajevu, onda je na sarajevsku župu spadalo i Sarajevsko polje i Čemerno, pa je i za župnika i za kapelana bilo puno posla. U Sarajevu samomu nije bilo više od 600-700 kršćanskih duša ; ali bijahu sela daleko, a teško bilo služiti.

Ono vrijeme, sjeća se Ivo Raguz, Fra Grgo je uz korizmu običavao po selima ostati po tri nedjelje, poučavajući nauk kršćanski ispovijedajući ; na selima je i naćao, i ne dolazeći nikako u Sarajevo.[9])

Slijedeća zgoda potvrđuje fra Grginu pastirsku revnost i brigu :

God. 1871. o Uskrsu došao je fra Grgo u Medžlis na jednu sjednicu, kad tamo našao jednog kršćanina iz Vareša sa ženom i s dvoje djece, htio da se poturči : Onda fra Grgo izašao iz skupštine, da onoga čovjeka odgovori od nauma, pa je odustao, da se ne će turčiti ni on ni žena ni djeca. Onda se povratio u medžlis. Ali je, da ih bolje utvrdi, ponovno izašao i još bolje ih nasvjetovao.[10])

Makso Despić priča o fra Grgi, dok je župnikovao u Sarajevu :

U Sarajevu je postojala Kapela do godine 1850., koje je godine izgorjela (?). To je bila kuća, na donjem štoku priređena za službu Božiju ; a u gornjem štoku bijaše stan župnikov s 3 sobe. Preko avlije bijaše štala.

Po odlasku Omerpašinu, g. 1850., (?) do 14 dana izgorjelo je Sarajevo od dana njega magistrata do nove srpsko-pravoslavne crkve.[11])

Kada se je g. 1854. gradila velika turska kasarna, onda fra Grgo zamoli tadanjeg guvernera, da neimar Vasenković, koji je bio napravio plan za kasarnu i dobio građu, napravi plan i za katoličku crkvu. Tri su manastira kreševski, fojnički i sut eški ozidali stan od ćerpića sa 5 magaza ; a u avliji ozidaju ćerp ćem 4 duvara (zida) za crkvu ; a onda se svako dao svoj prinos, da se crkva pokrije. Vasenković je bio načinio plan sa otvorenim kubetom od drveta.

Pravoslavni, svi koji su bili u Sarajevu, dali su sve da se crkva opravi : neko je dao vrata, neko prozore, neko nešta ; a guverner je platio Vasenkoviću što je načinio plan.

Crkva bude gotova i osveštena uz veliko prisustvo i pravoslavnih i katolika.

Slijedeća zgrada dokazuje fra Grginu revnost, a ujedno i idealnu kršćansku susretljivost prema hrišćanskoj crkvi :

Fra Grgo je sklonio Atanackovića pa se je, na smrtnom času, po obredu hrišćanske crkve, pričestio i ispovjedio. Bio se Atanacković najprije opirao fra Grgi, pozvavši se na svoju filozofiju, a

[8]) Ondje.
[9]) Ondje.
[10]) Zapamćenja, 81.
[11]) Ovu godinu M. Despić je kazao približno. Omer je otišao iz Sarajeva tačno god. 1852.

fra Grgo mu rekao, da se sada više prođe svoje filozofije, jer ga je ostavila filozofija i fizično znanje i njegova snaga, nego neka pozove svećenika svoje vjere, pa neka učini tu posljednju kršćansku dužnost. I zbilja, Atanacković je poslao po starog protu Bakovića, koji ga opremio za onaj svijet. Umro je Atanacković 1855. g.

Evo ovdje dvije zgode iz dobe kad se je osveštavala nova hrišćanska crkva u Sarajevu :

Kad se 31. jula 1872. osveštavala nova pravoslavna crkva u Sarajevu, koju su moskovski meštri bili iznutra nakitili, i svjetina, taj dan, počela vrviti, širio se svuda glas, da će Turci udariti na crkvu. Tada Ibrahim beg naredio svojim četama, da se postave na neke točke grada, a fra Grgi se čini, dao je i koji top izvući. K tomu, Ibrahim beg došao glavom u ruski konzulat, komu se nasuprot nalazila nova crkva, i tu s prozora gledao paradu i pazio, da se što ne dogodi. A bio s njim i Haidar efendija. Međutim se, srećom, ovršila ta svečanost bez ikakva pokreta Turaka.

Kod osveštanja pravoslavne crkve u Sarajevu, 31. jula 1872., kada je ophod išao iz stare crkve, a ogromna gomila svijeta bila oko crkve, unišao je u crkvu i fra Grgo u svećeničkom odijelu.

Sarajevska kršćanska crkva i župski stan izgorjele su u požaru g. 1879. Fra Grgo ostavlja Sarajevo :

Kada je iza okupacije (1879.) izgorjelo Sarajevo, pa gorjela i crkva sv. Ante i župski stan, sestra stare Mare Tješić, matere našega slikara Pere Tješića, spasila je onda iz crkve kip sv. Ante, uzela ga i iznijela preko ćuprije, pa prislonila uz džamiju preko Miljacke. Onda ga je uručila župniku fra Andriji Buzuku, koji je stajao u Tereziji ulici.

Ne zna Mare, jesu li izgorele župske matice. Na moju primjedbu da su matice sačuvane i da sam ih ja, bar neke iz one dobe, gledao u sadašnjem župnom uredu, obradovala se je i rekla : sreća, pa su spasene.[12]).

1879. god. ostavio je fra Grgo župu u Sarajevu i zbio se u manastir Kreševo.[13])

[12]) Anegdote i bilješke, Sarajevo 11. X. 1921.
[13]) Arhiv m. Kreševo.

V. Rad za školu i u školi.

Polovinom devetnaestoga stoljeća počelo se u Bosni življe nastojati oko podizanja narodnih škola, prema novijim pedagoškim načelima. Istina, i do tada je bilo po koje mjesto, gdje je stalno ili povremeno bila koja škola [1]) ali se ovaj novi pokret temeljio na širim osnovama i širio se sve više, tako, te se može slobodno reći, da s polovicom devetnaestoga stoljeća počimlje pravo prosvjetno doba u nas u Bosni i Hercegovini.

Udijela u podizanju ovih narodnih škola imali su u nas po vjeri samo kršćani i hrišćani ; a i te narodne škole imale su, razumljivo, osim opće prosvjetne i jednu nacionalnu slovensku zadaću. Što se tiče onodobne turske uprave, ona se, u načelu nije protivila podizanju škola ; ali, koliko je i sama, nešto kašnje, izašla sa pozitivnim školskim zakonima, ipak niti je dala shodne zakone, niti joj je bilo puno stalo do opće provedbe tih zakona.[2])

Usljed toga su se kršćani i hrišćani u Bosni i Hercegovini morali sami brinuti o izobraženju svoje djece i po svojim silama nastojati, da sami postignu ono, što je trebalo da im pruži država.

Naročitu pažnju podizanju škola posvetili su svećenici, napose pak Franjevci, a među njima, opet, posebno se ističu Jukić i Martić.

Još 1846. god. fra Frano Jukić i fra Blaž Josić pišu iz Fojnice u Zagreb Gaju, da je nekoliko rodoljubne mladeži naumilo početkom 1847. zavesti jedno književno društvo, koje će se baviti proteranjem tminah neumitnosti.[3]) U savezu s tim 1847. g. osvanu i poziv u »Kolo Bosansko«, književno društvo, koje »Domorodci Bosanski« za 1848. godinu naumiše zavesti. Osim formalnog poziva tu je, odmah naznačena i Uredba Društva, u kojoj je osobite pažnje vrijedna 7. točka, prema kojoj će najprva briga društva biti : Učiniti jedan odbor, koji će nastojati pronaći način, kako bi se, gdi bi se imale narodne Učionice zavesti : kojim načinom ? Odklen će se nabaviti trošak ? i kako bi se glavnica — Fundus — za ovo osnovati, i položiti mogla ?

[1]) Jelenić Dr. J. Kultura i bosanski franjevci. II. Sarajevo, 1915. 303 ss. Ivanišević Jov. Fil. Srpsko-pravoslavno školstvo u Bosni i Hercegovini. Preštampano iz Školskog Vjesnika. Sarajevo, 1910.

[2]) Dlustuš Lj. Školske prilike u Bosni i Hercegovini. Školski Vijesnik, 1894. — Ivanišević, Srpsko-pravoslavne škole, 19.

[3]) Alaupović Tugomir, Ivan Frano Jukić. Sarajevo, 1907. 55.

Poziv je predložen na odobrenje Definitoriju bosanskih Franjevaca, od kog se najprije iskalo dopuštenje, i kad bude ovo potvrđeno, društvo je istom onda imalo u život stupiti i početi raditi. [1])

U pokretu za škole od Franjevaca, osim Jukića i Martića, posebnog su spomena dostojni : Tuzlančić, Karaula, Šunjić, Nedić, Kutleša, fra Franjo Terzija, Kujundžić i dr.[2]). Fra Grgo je, lično, bio u velike oduševljen za širenje prosvjete i podizanje škola, pa u tom smislu, 1847. g., piše iz Kreševa : »Opomenimo se ja sada jali već nikada, kad ubojni nadžak za peći o klinu visi, a u Carigradu se za akademije kamen teše ; kadno nas od Vračara i Crne Gore, od Velebita i Medvjed grada sestrice vile slatkim glasom kliču i vapiju. Nastojmo najprije, koliko je moguće, mi sami po sebi dječicu malu barem u ove tri varošice okolo samostana naših u strahu božjem bukvaru približavati i na pero sviknuti... Podignimo i mi koju zgradu na poštenje svete Minerve uz naše goleme manastire obaške, pak ćete vidjeti, kako djeca u školu vrve.«[3])

Doista te godine uskrsnuše škole, kod kršćana : u Fojnici, Kreševu, Travniku, Livnu, Varcaru.[4]) To doba preporađali su i hrišćani svoje škole, koje su imali u Sarajevu, Mostaru, Travniku, Banjoj Luci, Foči, Taslidži, Novom Pazaru, Zvorniku, Tešnju, Prijedoru i Livnu.[5]) Fra Grgo najviše hvali Špiru Rajkovića u Sarajevu, koji, veli, na veliku korist sviju nas sa svojim znojem i kvarom među nama prebiva.[6])

Špiro Rajković je, od hrišćana, osobito zaslužan za osnivanje narodnih škola po novijem načelima pedagogije, kao i za osnivanje školskog fonda u Sarajevu. On se je 1846. god. u Sarajevu doselio iz Dubrovnika, a brzo po jednom navodu 1849. god. za sobom dobavio i dva bogoslovca, Đorđu Margetića i Jakova Vukovića. Druga verzija hoće, da je Margetić stigao u Sarajevo 7. maja 1856. Međutim, Rajković, došao kad došao, on se je živo latio posla. Već 20. maja 1850. god. mitropolit Ignatije osveštao je školu. U ovoj školi odmah s početka, bili su učitelji : Dimitrij Josipović i Nešković, učitelji nižih razreda i od stare metode, — a Margetić učitelj III. i IV. razreda. U Margetićevoj školi bilo je tada 30 učenika, te je koncem oktobra držan prvi ispit. 20. maja t. g. već je osnovan i stalni školski fond. Da su hrišćani ozbiljno radili oko uređenja i unapređenja škole, vidi se i po tome, što je 30. septembra t. g. izabran i u crkvi proglašen prvi školski odbor.

Upravitelj je bio Špiro Rajković. Ali je Rajković početkom slijedeće godine, 10. januara 1851. morao odstupiti s upraviteljstva, jer je tako zahtjevao Omer-paša stoga, što je Rajković bio

[1]) Fotografija Poziva nalazi se u Institutu za istraživanje Balkana! kod Jelenića, Izvori, CXXIX., str. 158-160.

[2]) Jelenić Kultura II. 310.

[3]) »Narodne Novine« 1847., br. 29. i 30. U Alaupovića.

[4]) »Bos. Prijatelj« I. 133. V. Jelenić, Kultura II. 310.

[5]) Ondje.

[6]) Alaupović, I. F. Jukić, 48.

austrijski državljanin, a njega je zamijenio u upraviteljstvu Simo Samouković.[1])

Katastrofalno po naš prosvjetni napredak, osobito u početku, moglo je biti ovo sprečavanje turske vlasti, da ne smiju podučavati, koji nijesu turski podanici. Turska je uprava, izgleda, uporno stajala na tome, pa su naši, valjda radi toga još 1850. god. molili visoku Portu, da je slobodno svakoj općini učionice — škole — zavoditi, učitelje potrebne iz druge zemlje zovnuti, i ovi da se iz zemaljske kase plaćaju, da je slobodno učenike radi većeg napretka u druge države slati.[2])

Valjda je u brzo, može biti otselenjem Omer-paše iz Bosne, bilo i dozvoljeno da se mogu dobavljati učitelji iz druge zemlje, jer austrijski konsul Atanacković, povodom spora s livanjskim fratrima, 1855. god. podsjeća franjevačkog provincijala na hrišćane (u latinskom izvorniku stoji »communitate(s)greci ritus non unitorum), kako i u Sarajevu i blizu u svim drugim mjestima, gdje su podigli škole, imaju za učitelje austrijske podanike.[3])

Jukić u prvoj svesci svoga Bosanskog Prijatelja, za 1850. g. u članku Narodne učione u Bosni namjerno se bavi novim školama i ventilira pitanje školskog fonda, koji bi, njegovo je mišljenje morao biti zajednički i hrišćanima i kršćanima; ali, ako to ne može biti, nek i jedni i drugi kupe nabaška, svaki za se.

Jukićeva bojazan, da kršćani i hrišćani neće moći imati jedan školski fond brzo — odmah u stvarnom početku — obistinila se. Dr. Jelenić krivi za to sarajevskog metropolitu Ignjatija, da je on razbio zajednički rad i osujetio zajednički fond za škole. Na ovu konjekturu dovodi Jelenića ta činjenica, što, kada je u Travnik bio došao neki Ličanin i tu otvorio školu, u koju se upisalo do 300 kršćanske djece i u kojoj se podučavao talijanski jezik, latinsko i ćirilsko pismo, pa kada je Ignjatije saznao, da se tu uči i latinsko pismo, on je odmah prokleo sve pravoslavne roditelje, koji bi i dalje svoju djecu u tu školu davali.[4])

Stoga se i jedini i drugi brinuli svaki za svoju školu. Sabirali se prilozi među domaćim svijetom, a dolazili novci i od stranih država. Ipak, obzirom na pohađanje škole, ne rijetko su hrišćanska djeca pohađala kršćanske škole i obratno. Tako je Jukićevu školu 1850. god. pohađalo 18 muške i 12 ženske kršćanske djece i 17 hrišćanske djece, među ovom 3 đakona, koji su se imali zapopiti.[5])

U srpskim, opet, školama bilo je sve do okupacije Bosne i Hercegovine po Austriji kršćanske djece, koju Stevo Kaluđerčić u svojim »Podacima! bilježi imenom.[6])

[1]) Ivanišević o. c. 22.
[2]) Slavoljub Bošnjak (Jukić), Zemljopis i poviestnica Bosne, str. 158
[3]) Arhiv Bosne Srebrene, u Sarajevu, kod Jelenića o. c. 351.
[4]) Jelenić, Kultura, II. 313-314.
[5]) »Bos. Prijatelj«, I.
[6]) Ondje, 25.

Mjestimice se počele u to doba osnivati i srednje škole.[1])

Bogosloviju pohađali su bosanski franjevački klerici, od 1853. god., kod biskupa Štrosmajera u Đakovu, gdje su ostali do 1876. g., kada su ih Madžari silom prebacili u Ostrogon[2]), a za pravoslavne otvorio je 1866. god. Bosansko-banjalučku bogoslovnu školu pokojni Vaso Pelagić.[3])

Pošto se razbila zajednička akcija za škole, kršćani su za se organizovali škole, rasporezivali se prema mogućnosti za uzdržavanje škola i moljakali od štokud milodare.

*

U ovom momentu jednu znamenitu uslugu kršćanskom školstvu u Bosni učinila je, na zamolbu franjevaca, Austrija. Ovi se, naime odlučili na prošnju milodara za crkve i samostane i za škole. 1852. god. pođu u Beč izaslanici franjevačke provincije Bosne Srebrene i mole u to ime pomoć. Dirljiva je bila predstavka učenoga o. Fra Marijana Šunjića na austrijsko ministarstvo prosvjete. On konstatuje, kako su zadnjega vremena osnovane škole u Fojnici, Kreševu, Tolisi, Livnu, Varcaru i Docu. »Ove s pohlepom, veli, pohode ne samo katolička nego i grčko-istočna, djeca, koju podučavaju za to određeni Franjevci. Nu sve će te škole svoju karijeru brzo svršiti, jerbo su i Franjevci i katolici toliko osiromašili, da ih nijesu nikako u stanju dalje uzdržavati.«[4])

Uspjeh ove molbe bio je taj, da je Austrija, koncem 1852. odobrila da se kroz tri godine bosanskim Franjevcima daje svota od 1.500 for. za podizanje i uzdržavanje osnovnih škola.[5]) Na to je g. 1853. g. provincijal fra Andrija Kujundžić izvijestio austrijskog generalnog konsula u Sarajevu dra. Atanackovića, prema želji istoga, o stanju pučkih škola. Te je godine, prema izvješću postojalo već 11 škola, koje je pohađalo 600 djece. Škole su bile osim navedenih mjesta još u: Jajcu, Skoplju, Ulicama, Tuzli i Varešu. Pored toga željelo je franjevačko starješinstvo podignut škole u ovim mjestima: Sarajevu, Lepenici, Žepču, Brestovskom, Busovači, Gučoj Gori, Orašju, Zenici, Banjoj Luci, Ivanjskoj, D. Skoplju, Ljubunčiću, Kotoru, Neretvi, Rami, Tremošnici, Garevu, Derventi, Vijaci, Kupresu, Travniku, u Pašinoj Mahali. Zatim gdjegod su župni stanovi i svagdje, gdje je već bila škola u privatnoj ili najmljenoj kući.

*

Osim toga bijahu izrađena, u sporazumu s fra Grgom, i *ova pravila za škole*:

1. »Neka se postavi jedan nadziratelj iliti prodirektor za Posavinu, a drugi za Krajinu, u središtu pak Bosne, gdje može sam državnik stizavati, neka sam sobom nadgleda kao glavni nadzi-

[1]) Isti, ondje. Ivanišević, Srpsko-prav. školstvo na više mjesta.
[2]) Jelenić, Kultura, II. 380 ss.
[3]) Ivanišević, ondje 70-77. Zapamćenja F. G. M., 44-45.
[4]) Nedića ljetopis, kod Jelenića, Kultura II. 314-316.
[5]) Arhiv Bosne Srebrene u Sarajevu, kod Jelenića o. c., 317.

ratelj. Rečeni podnadziratelj, neka svake godine u svome okružju po jedan put obađu učilišta, obredaju ispite, pregledaju stanje učilišta, učenika, njihovo napredovanje, račune dohotka i troška, i neka o svemu dadu razloga glavnom upravitelju.

2. Gdje postoje učilišta, ili se iznova ustanove, ondje neka se postavljaju vrsniji župski pomoćnici i neka se valjanim obeća nekakva nagrada, u koliko je redovnička pravila mogu dopustiti. Gdje bi se plaća učiteljska mogla proviđeti, neka se postavi vrijedan svjetovni učitelj.

3. Budući da za tolike potreboće nedostaje ona potpora, što je od c. i kr. vlade dobivamo, za to neka se s dopuštenjem naše vlade udari neki mali godišnji porez po državljanima, tako isto s vremenom i koja novčana pomoć i od carskog doma poište.

4. Neka se ispiti čine javno i neka se pozovu građanski mjesni zapovjednici, da se izvjeste o stanju učenja.

5. Neka se pobrine starješinstvo, na koji bi se najlakši način providilo početnim knjigama, osim abecedara, kanoti: općom povjesnicom, zemljopisom, prirodopisom i točnijom računicom. Ako bi se moglo, neka se izaberu neki učevniji redovnici, koji bi elementarne hrvatske pučke knjige našemu pučkomu izgovoru ugodile, ili preveli iz kojeg drugog jezika. Neka se onda zamoli visoka vlada, da bi nam te knjige po jeftinu cijenu u Sarajevu tiskala.

6. Novčana potpora, što je dobivamo od vlade Nj. Veličanstva cara Austrije, neka se dijeli po broju učenika, po potrepštini puka, po valjanštini napredovanja, po vrsnoći učitelja. Gdje je učitelj duhovni pomoćnik, neka prima potpun kapelanski vestiarium, a suviše neka mu se iz napomenute potpore dade nagrada, koja se pristoji. Gdje će pak misnik biti jedino za učitelja postavljen, neka mu se namiri kapelanska plaća.

7. Uz državnu redovničku kasu neka se zavede i kasa učilišna, u kojoj bi se iz dobivenih potpora moglo prišteditи, neka se čuva štogod za budućnost.

8. Gdje bi roditelji bili neosjetni (nemarni) slati djecu svoju na nauk (u školu), neka se s pomoću građanske vlasti usiluju oni, koji imadu djece za učenja.

9. Svaki upravitelj u svom okružju neka bude zadužen sastaviti pravilo — regulament — o vladanju učitelja, učenika, o vremenu polaženja na nauk, raspust od nauka ili odmora, vrijeme ispita itd. — svaki prema mjesnim prilikama.

10. Po vremenu, ako bi se našlo oštroumnih i darovitih mladića, talentovanih, u nižim početnim školama, valja se pobrinuti kojega i nadalje opraviti na višje nauke gimnazijalne, tehničke ili ljekarske, kao u Zagrebu, Beč, ili Carigrad, gdje bi se našlo besplatno izdržavanje hranom i učenjem.

11. U svakoj općini ili župi neka se odaberu po dva tri člana koja će se sa župnikom kao upraviteljem brinuti za napredak učenja.«[1])

[1]) Fra Strukić Ign.: »Povj. crtice Kraševa«, str. 124.-125.

Odnosno 5. točke ovih pravila, o proviđenju knjiga, napominjem, da je fra Grgo 1881. god. molio Simu Sokolovića, da mu pošalje 10 eksemplara Srpskih bukvara.[1])

*

Koliko se fra Grgo lično zalagao za škole, uopće, toliko je, došavši po drugi put za župnika u Sarajevo, radio za školu u Sarajevu, koja je i podignuta 1865. god. najviše njegovim radom. On je, da, to izvede, pisao molbenice na sve strane. Prvu takvu molbenicu pisao je carskom mufetišu, Dževdet-Ahmet-effendiji. Ovu molbenicu poprati svojom preporukom bosanski valija Osman-Šerif paša, pa Sultan Abdul-Azis posla na nju 12.000 groša. Fra Grgo je pisao molbenicu i na talijanskog kralja Viktora Emanuela.[2]) U to ime franceski i talijanski dvorovi obećaše za kulturne svrhe u Bosni godišnju potporu, svaki po 200 franaka. Obilni prinosi uniđoše od visokih turskih činovnika, od svih mjesnih stranih konsulata, od mjesne jevrejske općine, a do nesoše svoj udio i mjesna hrišćanska općina, mjesni kršćani i franjevci.

Sabranim doprinosima bi najprije za 9.000 groša otkupljeno od Fojničkog samostana staro župsko zemljište, između današnje Sime Milutinovića ulice i Despićeve ulice. Prvi temelj školi bi postavljen — kako Strukić navodi[2]) na svetkovinu sv. Jurja, 1865. god.4) Toj slavi prisustvovaše bosanski valija, predstavnici kršćanskih vlasti i puno naroda, bez razlike vjere. 7. oktobra 1921. uručio mi prof. Škarić, u Sarajevu, na čuvanje poziv, što ga fra Grgo 3. maja poslao Đorđi Rajkoviću, da dođe na položenje osnovnog kamena njegove škole. — Taj poziv ćirilicom pisan, osim fra Grgina potpisa napisanoga latinicom, glasi:

Gospodine!

Učtivo se pozivate k' položeniu osnovnog kamena Naše Škole sutra u Sahata 2 1/11 po dvanaest — s počitanjem

F. G. Martić
paroh.

Saraivu
3. maja 1865.

Zanimivo će biti, ako ovdje navedem i sadržaj jedne parnične sudbene odluke povodom gradnje škole iz 1865. god.[4]) Odlučeno je, da neka Hadži-Kojinica zida iza fra Grgine škole više nigda u visinu dizati ne može, niti na njemu kakve zgrade zidati, i obvezala se ona, da će ga okrečena držati. Predano i potpisano, pečatom njezina zeta Stojana Djurića i njezinim prstom utvrđeno, pa medžlis-kim pečatom i potpisom utvrdjeno pod kajmakanom Munib-efendijom, 20. jula reč. god. Fra Grgo, kao župnik i školski upravitelj, dao je opet, kako na naličju te isprave sam svjedoči,

[1]) Kaludjerčić, Podaci, 25.
[2]) Pismohrana Kreševskoga samostana. Kod Strukića o. c. 134.
[3]) o. c. 134.
[4]) Tu mi je mjeseca Juna 1918. ustupio tadanji Sarajevski kapelan g. Anto Dujmušić.

njoj jedno uvjerenje, kako on neće nigda iz one zgrade preko visine njezina zida dizati pendžera, da se vidi u njezinu avliju.

I ova škola imađaše svoje propise, koje je izradio i opet Martić, a glase ovako:

»I. Učilište stoji pod zaštitom sv. Jurja.

II. Upravitelj i nadziratelj ovoga učilišta, dok se ne nagje sposobnija osoba, jest mjesni župnik katolički, koga potvrdjuje redovničko starješinstvo.

III. Školski odbor sačinjavaju četverica razumnih ljudi iz općine sarajevske. Biraju se po glasovima, a službа im traje za tri godine. Oni se s upraviteljem brinu za napredovanje i provigjanja učilišta. I seljaci mogu u ovom zboru imati svoje zastupnike, ako i njihova djeca budu pohagjala ovu školu.

IV. Školu pohagjaju muška i ženska djeca besplatno. Roditelji se samo obvezuju privremeno davati učitelju drva za ogrijev.

V. Školu mogu pohagjati djeca svih vjerosipovjesti.

VI. U Školi će se učiti: a) štiti i pisati slovima latinskim i ćirilskim; b) katekizmu; c) jezik hrvatski i talijanski; no neka se školsko upraviteljstvo pobrine, da se predaje i njemački i franceski jezik; d) opći zemljopis; e) opća povjesnica i f) računica.

VII. Učilište ima za sada tri razreda.

VIII. Učitelja odabire i potvrgjuje zemaljska vlada i redovničko starješinstvo. Učitelj mora da ima svjedodžbu svoga usposobljenja, dobra vladanja, i uz to da bude vješt talijanskom jeziku i crkvenom pjevanju. Dopusti li zemaljska vlada, može biti i stranac učitelj.

IX. Plaća učiteljska za sada je ustanovljena na 250 for. a. vr. Čim bude moguće, ona se ima povisiti na 300 for. Plaća mu se iza svaka tri mjeseca a na koncu godine potpuno. S učiteljem se vazda čini pismeni ugovor, i to: na koliko će se roka pogoditi. Bude li inostranac, neka se legalizira u dotičnom konzulatu.

X. Ako za uzdržavanje školske zgrade, za nabavu potrebitih stvari i knjiga ne će biti dostatni redoviti i izvanredni prinosi, neka se u sporazumkiu sa vlašću zemaljskom to poreže po imućnijim župljanima.

XI. Račune primitka i izdatka svake godine prigleda redovničko starješinstvo.

XII. Naukovne knjige, dok se naš puk ne providi svojim posebnim, neka budu iste one, što su u carstvu austrijskom propisane za pučke hrvatske škole. Poište li ove knjige vlada za pregledavanje, neka joj se predadu.

XIII. Dnevi učenja jesu svi preko sedmice, osim četvrtka i dana svečanih.

XIV. Ljeti predaje se prije i poslije podne po tri sata, a zimi po dva sata.

XV. Glavni ispiti drže se po jedan put u godini; no mogu biti i posebni svakoga mjeseca pred samim upraviteljem. Na glavni ispit pozivaju se visoka službena lica zemaljskog upraviteljstva, gg. konzuli i odličnici općine kršćanske i izraelske zakonoše, ili koja druga od prvih osoba.

XVI. Vrijeme je odmora za ljetnim ispitom od 15. jula do 1. septembra; za zimskim pak po jedna nedjelja dana.

XVII. Na rogjendan Njeg. Veličanstva sultana rasvjetljuje se učiona. Učitelj s učenicima i s upraviteljem školskim neka upravitelju zmaljskom čestita srećni dan Njeg. Veličanstva. Dopuste li okolnosti i zavod u ruku pogje, neka se isto to učini i na rogjendan cara i kralja, pokrovitelja ovoga zavoda.[1])

Ova pravila jesu vrlo zanimljiv prilog za povijest bosanskoga školstva prije okupacije po Austriji. Ona sadržavaju samo neke tačke, što ih propisuje naukovna osnova, za tim ustanove i pravila, koja se tiču više škole, njezinog uzdržavanja, učiteljske plate, nadzora, učiteljskih dužnosti itd.

*

Evo ovdje neke crtice o toj školi kako mi je to pričao Makso Despić, u Sarajevu 13. januara 1913.

Do crkve fra Grgo osnuje katoličku osnovnu školu.

Za školu je, fra Grginom mudrošću, dao sultan Abdul Azis pripomoć. Davale su i Francuska, Italija i Austrija po 1.000 for. do okupacije. Više školskih vrata, na sokaku, bila je tabla, ispisana zlatnim slovima, kad je škola osnovana i koji su dobrotvori. Na sredini table bio je turski državni grb. S lijeve strane bili su također grbovi: francuski i talijanski, a s desne strane austrijski sam.

Ta je škola izgorjela 1879. god. iza okupacije.

— Kad je fra Grgo otvorio školu, pisao je pismo srpsko-pravoslavnoj opštini i potpisao je fra Gligorije, a iskao je knjiga, i opština mu poslala sve što treba. To se pismo čuva u opštini.

Do otvorenja škole, išlo je u pravoslavnu školu 10 djaka katolika, među njima, onda kad je Makso meni pričao, još živi, Anto Bezić.

*

Prvi učitelj u ovoj sarajevskoj fra Grginoj školi bio je Franjo Ks. Franjković iz Vinkovaca. Za prve tri godine primao je godišnje 250 for., a četvrte godine dobio je 350 for[2].) Kada je 1. juna 1869. god. od svoje službe odstupio, bi imenovan učiteljem fra Jako Marić, buduć se radi materijalne oskudice učiteljska plaća kako se tražilo, ne mogla povisiti.[3])

*

Ova sarajevska škola vrlo je lijepo uspijevala i uživala veoma dobar glas. U njoj se uz mušku podučavala i ženska mladež, dok franjevačko starješinstvo ne otvori i žensku školu za se, koju su preuzele čč. sestre sv. Vinka Paulskoga, iz Zagreba.[4]) Sestarska je škola osnovana naročito proti propagandističkim protestantskim tendencijama miss Irbyjeve škole, o kojoj fra Grgo priča, da je napravila školu protestantsku, za koju uze kršćansku i hrišćansku

[1]) Fra Strukić Ign. »Povj. crtice Kreševa«, str. 135.
[2]) Strukić o. c. 135.
[3]) Ondje.
[4]) Ondje, 136.

djecu loviti i mećati u svoju školu sa svim providjenjem nutrašnjim i hranom, dašto posve besplatno. To da je bila engleska protestantska propaganda. Ujagmili u tu školu i troje katoličke ženske djece. U pomoć im bio i pruski konzul Dr. Blau, koji je dobavio neke dvije »diaconissae«, koje su one katoličke curice svake nedjelje dovodile Fra Grgi u crkvu, pak im naredile, da ništa ne mole niti kleče, nego da ispravno stoje u vrijeme Svete mise i da se ne klanjaju Svetim sakramentima. To fra Grgi dotužilo i vidio, da je potreba dobaviti naše milosrdnice suprot tomu zavodu. Domala on to i učinio. U sporazumu s biskupom dobavio iz zagrebačkog manastira sestre. Poručio još, po roditelje onih triju curica, dviju iz Fojnice, a jedne iz Konjica. Došli roditelji, a fra Grgo im svjetovao, da djecu izvade iz onog instituta, da skinu njihove haljine, a on im providio novo odijelo. Roditelji pristali, i one se curice izbavile.

Proti tome protestirao je dr. Blau kod vezira. Kad je vezir citirao fra Grgu, odupro se fra Grgo, jer da on ne priznaje nikakva autoriteta tomu institutu, jer da je to nekakva privatna škola i da kod tadanje vlade nema protestantizam nikakva priznanja na to, da se naša djeca love, jerbo se to opire dogmatima naše vjere.

Fra Grgo tvrdi, da su na ispitima u toj miss Irbyjevoj školi i pravoslavni gazde, koji su bili dali svoje kćeri onamo na odgoj, ugledali, da je to sve protestantsko; otvorile im se oči, pa i oni izvade svoje djevojčice. I tako miss Irbyjeva škola ostala pusta, dok nije opet iza okupacije namakla nekakve sirote.

Odmah iza toga u dogovoru s biskupom Vujičićem i zagrebačkim nadbiskupom Mihajlovićem preduzeo je fra Grgo ozbiljno da dovede milosrdnice iz Zagreba. Prešlo u Bosnu najedamput šest sestara. Fra Grgo im našao kvartir, a austrijski generalni konzulat proviđao ih s hranom, dajući im u to ime po 40 for. mjesečno.

Škola uređena po svim pedagoškim pravilima, stekla je brzo ugled. I na ispitima, kamo su dolazili vladini velikaši, nalazili su sve u dobrom redu; i u književnosti i u ručnom radu. Fra Grgo kao očevidni svjedok tvrdi, da je za vrijeme njegova boravka u Sarajevu, svede do okupacije, škola bila vrlo ugledna.[1])

*

Međutim se promijenile i prilike u Bosni. 1878. god. zaposjela je Austro-Ugarska monarhija Bosnu i Hercegovinu; a s tim su *nastali i novi odnošaji u mnogomu, pa i u školama.* Bosanski franjevci su imali 1877. g., osim sestarskih škola, svoje 34 škole, koje su morali proviđati učiteljima i katehetama.[2]) Ukupni broj škola, koje su bosanski franjevci s hercegovačkim, neposredno iza okupacije, imali, bio je 54, koje škole osim jevreja i pravoslavnih pohađalo je 2.295 katoličke djece.[3])

[1]) »Zapamćenja«, 76-78.

[2]) Jelenić, Kultura, II. 335.

[3]) Školski Vjesnik, 1894. god. Str. 52., gdje se veli, da su u isto vrijeme i pravoslavni brojili 56 škola. U ovima je djelovalo 66 učitelja, a pohadjalo ih je 3523 djece. Kod Jelenića, ondje.

*

U to je fra Grgo, okupacijom Bosne i Hercegovine po Austriji, došao u samostan u Kreševo. Ali je i tu *vodio brige o školi i bio faktički školski upravitelj sve do* 1888. *god.*, kada je fratarska škola, osnutkom vladine komunalne škole, prestala.

Ovdje prilažem zanimljivu bilješku o školama, o kojima je vodio brigu kreševski manastir, kako mi je pričao o. fra Rafo Čondrić 1911. g.

I. K r e š e v o. Škola bila odavna na početku Fratarskog puta, gdje je danas kuća Ive Marunovića (Čoče). A da bude bliže samostanu, osnovana je 1873. god. tik do samostana nova škola, koja je prestala — po osnutku komunalne osnovne škole 1888. g. Tim je i fra Grgo Martić prestao biti upraviteljem kreševske škole, koju je službu obnašao od više vremena.

II. S a r a j e v o. Školu osnovao fra Grgo 1865. god. Učitelj bio je civil do fra Jake Marića, koji je, učiteljevao 1870.-1878. g.; zatim fra Pavao Kolar 78-79. g. Tada je odmah nastala komunalna državna škola, a fratri ostali tu kao katehete, dok nijesu izgubili i župu.

III. O s o v a. Škola osnovana 1880. g. Fra Lovro Mijačević bio prvi učitelj 1880.-82. g; a sagradio zgradu fra Antun Musić o svom novcu (još je zgrada u životu), drugi učitelj fra Rafo Čondrić 1882.-84. g. Prestala, jer narod vrlo slabo slao djecu u školu, vidjevši, da djeca trebaju ići 3-4 godine, a roditeljima bilo žao.

IV. P o t h u m. Zgradu podigao fra Andjeo Šunjić. Još je zgrada u životu. Prvi učitelj fra Rafo Čondrić 1884.-1885. g.; zatim fra Blaž Pordušić 1885.-86., iza njega fra Ćiril Katavić 1888.-89. Prestala oko 90. god. — Za ovu školu župa je doprinosila godišnje 200 for., od čega je 100 for. išlo manastiru, a 100 učitelju.

Knjige s početka većom stranom darivali su konzuli austrijski; fratri su iskali sa svih strana knjige, koje su siromašnoj djeci davali badava, a drugi koji su mogli knjige su kupovali.

*

M a r t i ć c i j e n i s v i j e s n o g n a s t a v n i k a.

»Jedne franjevačke promjene, fra Rafo Čondrić, do tada učitelj u Kreševu, bio je kapitularno promijenjen za kapelana u Osovu kod Žepča. To doba, našli se kod nadbiskupa Štadlera novi provincijal Ćavarović, definitor fra Andrija Buzuk, bio tude i mladi Čondrić; a desio se i fra Grgo. Tom zgodom rekao je fra Grgo nadbiskupu: Presvijetli, eto Vas, eto mnogo poštovanog provincijala, eto definitora, evo i mog malog učitelja, koji je sada promijenut u Osovu. Znajte, ja u malom izgubih vrsnu silu i moju desnu ruku. Protestiram što mi ga digoste, a sada ste mi dali nekakva djaka, još ni škola nije svršio.

*

Evo opet još jedne zgode iz vladine komunalne škole kada se je držao ispit, na komu bio i fra Grgo, a Čondrić je bio tada opet u samostanu u Kreševu. Pričao mi isti fra Rafo.

Prve učiteljice u Kreševu bile su Granička i Marija Kulijer, rođena fojnička. Mušku je djecu podučavao fra Rafo Čondrić, još neko vrijeme od kako su franjevci svoju školu predali vladi. Fra Grgi se nije s početka sviđala metoda poučavanja u Kulijeruše, pa bi to običavao saopćiti Čondriću, dok je po Čondrićevu mišljenju Kulijeruša imala vrlo dobru metodu.

Kada je Kulijeruša na ispitu iznijela ženski ručni rad, uredila sobu i iznijela na trpezu kitu cvijeća, to se fra Grgi dopalo, pa je rekao Čondriću: Eh, mali, valja učiteljica, zna, bolan, red!

*

Dovle je prikazan rad fra Grgin za škole, kako je općenito oko njih radio i kako je napose radio za sarajevsku kršćansku školu i bio upravitelj njezin. Također je bio upravitelj kreševske škole.

Ali još ću nešto spomenuti i o tomu, *kako je fra Grgo i sam bio nastavnikom u samostanskoj kreševskoj kleričkoj školi*, 1857. do 1860. god.[1])

Tamo ga postavilo redovničko franjevačko starješinstvo za učitelja raznih gramatikalnih, filozofskih i bogoslovnih nauka, u kojima bijahu mladići »zaostali«, obećavši mu nakon trogodišnjeg uspješnog obučavanja časno unapređenje, agregaciju. Posao bijaše vrlo težak, jer se fra Grgi valjalo baviti mnogim vrlo različitim predmetima, no njegova radinost i prirođeni dar savlada sve poteškoće. Nakon tri godine, 1860., doista bude nagrađen i dobije agregaciju.

Fra Grgo je kao profesor pazio mnogo na sadržinu predavanja, ali je ne manje pazio i na formu. Umio je, gdje mu se činilo zgodno, svoja predavanja zaodjeti mudrim rečenicama i citatima svojih ljubimaca — klasika: Vergilija, Horaca, Katula, Propercija, i mnogih drugih klasičnih umnika. Od ovih je znao mnogo toga na izust, kao malo tko, o čemu se je mogao svatko uvjeriti, tko je ma samo jedamput s njim razgovarao, jer ih je sipao kao iz rukava.

Đacima svojim i izvan školskih satova bijaše odličan prijatelj; s njima je prijateljski općio i vodio ih na izlete, te i tom zgodom razgovarao s njima o težim mjestima i tumačio ih.

U službi bijaše vrlo tačan, te bi se vazda na vrijeme našao u školi. Katkada bi otišao rano u goru, u lov, ali bi se svaki put za vremena povratio. U jedan tren bijaše puška o klinu, a fra Grgo u svom razredu.

[1]) V. članak: Fra Grgo kao učitelj u Milakovića, Fra Grgo Martić. Str. 93. i 94. Isp. OFGK. Razno, Testim. instructoris juvenum, 1859. i 1860.

VI. Književni rad Fra Grgin.

Štampani prvijenci fra Grgini datiraju iz 1842. god., dok bijaše bogoslovom u Stolnom Biogradu, a bilo mu je tada dvadeset godina. Oni su izlazili u »*Danici Ilirskoj*« i »*Vrazovu Kolu*«. Te su pjesme najviše rodoljubne prirode, a nastale su većinom prigodom kakvih rodoljubnih događaja.[1])

U tim prvijencima on je veličao Ilirstvo; a ne manje je uzdizao slovenstvo. jugoslovenstvo i pojedine mu ogranke. Vidni su za to primjeri: pjesma *Radost na sadašnjost serbstvu*, što je 1842. god. iz Stolnog Biograda poslao »Skoroteči«, te »*Uteha na Vidovdan*«, što je spjevao pod dojmom jednoga veseloga pisma iz domovine; *Pesan na dan svetog Save prv. arh. serbskog*, što ju je posvetio Savi Tekeliji; pjesma: *Jovanu Rajiću*; pa pjesma »*Pozdrav Petru Petroviću, vladiki crnogorskomu, u Beču se nahodećem*«.[2])

U pjesmi »radost na sadašnjost serbstvu« pjesnik prezire sve izrode; a najviše šiba neprijatelje srpskoga roda i srpskoga pokreta. »Nije vredan da se je rodio — Među nama luču uglednuo, — Serbske majke nedarca sasnuo, — koji to nam blago šteti — Taj nam život želi uzeti.«

1842. godine šalje Martić Stanku Vrazu za Kolo Ilirsko pjesmu »Plač od Bosne«, te za »Danicu Ilirsku« više pjesama: »Pozdrav Danici«.[3]) »Zvezdo sjajna!«[4], Molitva k nježnom spolu ilirskom[5]), Želja k domovini«[6]), itd.

1845. god., iza svršenih bogoslov. nauka, on kupi narodne pjesme. Fra Grgin rad oko sabiranja narodnih pjesama prikazao sam u poglavlju: Drugovanje Jukića i Martića; a najznamenitije književno djelo — kao kruna toga rada jesu *Narodne pjesme bosanske i hercegovačke*.[7])

58-e. god. štampao je fra Grgo u Katol. Listu, br. 48. svoj članak Katolici u Bugarskoj.

67-e. god. spjevao je *Osmanidu*, po njegovim riječima, najvrsnije djelo među njegovim pjesmama, u kojem je izrazio vrline i pogriješke bosanskog vezira Osman paše 1860.-1869. Ovu pje-

[1]) O. f. G. Š., Jelenić, Kultura II., 176: 521-522.
[2]) Ondje, 176.
[3]) Ondje...
[4]) Ondje...
[5]) Ondje...
[6]) Ondje...
[7]) Osiek, 1858; II. izd. Mostar, 1892.; III. izd. sa predgovorom od Ch. Šegvića izašlo u Zagrebu, u Hartmanovoj nakladi, god. ?

smu sakrio je bio fra Grgo, za vrijeme jedne teške afere s Osmanom, u hambar u žito. Ali, kad ju je poslije izvijesnog vremena potražio, svu su mu je bili miši na komade izgrizli.[1])

On je napisao i *Početni zemljopis za kat. učione u Bosni.* U Sarajevu, 1871. Najprije je jedan zemljopis bio štampao Franjo Ksaver Franković, prvi učitelj -civil na sarajevskoj katoličkoj školi, 1869. god. Poslije kada je trebalo da izađe drugo izdanje bio se on nešto zavadio s fra Grgom, i, aman, otišao iz Sarajeva. Tada je fra Grgo sastavio svoj zemljopis.[2]) Hamdija priča da se je kad je bio u vrijeme rata u sirotištu kod djece u Vinkovcima, upoznao s jednim od roda učitelja Frankovića, koji mu o pokojnom Frankoviću dosta toga pričao, naročito, kako je bilo iza Frankovića ostalo knjiga koje su, vremenom, razdijelili što komu. Hamdija je u Vinkovcima u župskim maticama gledao i zabilježbu rođenja i smrti pok. Frankovića.

Najjače fra Grgino djelo, jesu »*Osvetnici*«, u sedam knjiga.[3])

I. U Obrenovu pjeva pjesnik osvetu Draga Obrenovića nad Šahinagom, zapovjednikom bašibozuka. Bašibozuci bili su napali na kuću Obrenovu, nju porobili, zarobili mu sina Dragu i zatvorili ga u kulu u Trebinju, a nevjestu mu, ženu Draginu, oskvrnuli. Grom pukao u kulu. Drago pobjegao iz kule, sakupio četu, satro bašibozuke, a Šahina pogubio. Događaj se zbijo 1857. god.

II. Luka Vukalović, iz Zubaca kod Trebinja, nemogući više podnositi zuluma bašibozuka, odmetnuo se 1858. god. u goru, Skupio i društvo ; pa gdjegod se pojave Turci, upadao Luka i razbijao ih. A kada se iste godine na Grahovu, na Spasov dan, zametnuo žestok boj između Crnogoraca i Turaka, ispao i Crnogorcima u pomoć Luka s društvom i odlučio bitku.

III. Boj turski i crnogorski 1862. god., u savezu s dojakošnjim dvjema knjigama Osvetnika. Pjesnik pjeva, kako se raja, iza gornjih pobjeda, sve više oslanjala na svoje noge, a zlobni Turci ne mogli to gledati, već pod Mostar ispao Omer paša da upokori ustaše. Okretala se sreća sad na stranu jednih, sad na stranu drugih. U tim bojevima popalili Turci 3870 kuća, palo mrtvih 4413, a ranjenih i iznakaženih oko 4200. Martić slavi junake, napose veliča ovdje hrabrost Luke Vukalovića, koji je i ovdje odlučio bitkom.

---

[1]) »Zapamćenja«, 64. i 69.

[2]) Anegdote i bilješke H. Kreševljaković. Sarajevo, 19. i X. 1921...

[3]) I. Obrenov (od Nenada Poznanovića), Zagreb, 1861. II. Luka Vukalović i boj na Grahovcu) od Radovana. Zagreb, 1862. III. Boj turski i crnogorski god. 1862. (od Radovana). Zagreb, 1865. IV. Kiko i Zelić. Dogodjaj u Bosni od 1832. g. (od Radovana). Osiek, 1876. V. Ustanak u Bosni i Hercegovini od 1876. g. — 8 i bojevi srbski i crnogorski (od Radovana) Zagreb, 1881. VI. Hadži-Lojina krajina. 1878. g. (od Radovana). Djakovo, 1881. VII. Posjednuće B. i H. 1878. g. (od Radovana). Zagreb 1883. Cjelokupno izdanje izašlo pod naslovom »Pjesnička djela Fra G. Martića«. Prvi dio »Osvetnici«, Sarajevo, 1893.

IV. Kiko i Zelić, dogodjaj u Bosni 1832. Po hronološkom redu najstariji od dogodjaja opjevanih u »Osvetnicima«. I po predjelu gdje se je zbio, ovaj počima u ravnom Posavlju pa se, dalje, razvija, uz rijeku Bosnu do Sarajeva. U predmetu su dva junaka, Ivo Grgić i Juro Bošnjak, jogunasti momci, koji se odmetli u goru, odakle ne dali mira ni silniku derventskom Mahmud-kapetanu. Najposlije izdajom biše uhvaćeni i odvedeni u Sarajevo, gdje ih pogubiše.

V. Ustanak u Bosni i Hercegovini, 1876.-1878. god. sadržaje panegirik o hrabrosti i junaštvima ustaša za slobodu i prava potlačene raje. Slave se i srbijanski i crnogorski vitezovi, koji s ustašama u Herceg Bosni pridoniješe slomu bašibozuka.

VI. Hadži-Lojina Krajina. Slika primjernog reakcionarca, iz Sarajeva, 1878. g. — Otpor Hadži-Lojin proti Švabi koliko bi sa nacionalne strane bio za pohvalu, toliko zbog motiva svojih: održanja bosanskih Turaka na vlasti, podržavanja raje u ropstvu i potčinjenosti ne može se pohvaliti ; šta više mora se osuditi, jer Lojo nije htio dozvoliti kršćanima ni onih koncesija, koja im je tadašnja turska carevina dozvoljavala.

VII. Posjednuće Bosne i Hercegovine po cesaro-kraljevskoj vojsci 1878. g. Epilog skončanju bašibozuka.

Odnosno sadržajne strane fra Grginih Osvetnika zanimivo je konstatovati to, da su njegovi Osvetnici najiscrpiviji njegovi pjesnički memoari, iz onih mučnih vremena turskoga silništva, ali i otpora i junačkih bojeva šta ih je vodila raja za slobodu. Obsežniji su ovi od Zapamćenja, što ih je diktovao i Šestiću i Kohariću ; ili bolje rečeno, Martić je Osvetnike svoje navrtao na osnovi suvremenih junačkih događaja, o kojima je vodio i pismene Bilježnice, kašnje Šestiću poklonjene, a taj isti materijal diktovao je on, kašnje, piscima gornjih Zapamćenja.

U Osvetnicima dolaze sve vidnije ličnosti na Balkanu, tamo od reformi u turskom carstvu, ustanka u Srbiji, Zagrebačkoga Ilirskog pokreta do okupacije Bosne i Hercegovine po Austriji.

U ostalom, evo što sam fra Grgo kaže o historičnoj bazi svojih Osvetnika, u predgovoru V. knjige ; što, bez iznimke, vrijedi i za kasnije dvije knjige : »Za uvjerenje slavnim ljubiocem mojih pjesama, što no su pod nadjevkom »Osvetnika« do sada na svjetlost došle, dugujem izjaviti, da su te moje pjesme, koje mu drago pjesničke valjanosti bile, ipak na istinitoj dogodjajnosti osnovane, toli da se svaki zgodopisac, koj uzbude ove bojne prigodjaje u narodnu povjesnicu zavodio, njimi slobodno kao prozaičnim opisom mogne poslužiti ; jer ja sam suvremenik i ne s daleče motrioc spjevanih sukoba, budući se za dvadeset i jednu godinu nalazio pri vladi bosanskoj službenim članom vrhovne vilajetske uprave, u koja kobna vremena se isti bojni čini zbivaše, pa ako i ne bijah na mezevu ; bijah pri izvoru točnih bojnih dojavljivanja, poznavah lično i razgovarah se sa prvim glavnim bojcima i komandirima turskih vojska, imadoh takodjer na ruku i mnoge krštene

ljude, što se na ratištima prigadjaše, ter s te strane čuvene priče i prijave sravnjivah sa novinskim dopisima, a osobito u ovoj zadnjoj pjesmi držah se traga ratne kronikè i tako složih u pjesmu bojna djela vitezova, u koliko ih može ona u najkraćem pričanju obuhvatiti, držeći se vazda pravilnosti, kako no ne bi istinitošću pohramala ni na koju stranu, nego kako bilo onako se svilo.«

Dalje, radnje, borbe i bojevi junaka u »Osvetnicima« teku i razvijaju se, analogno historijskom razvoju prilika medju južnim Slovenima uopće i u Bosni-Hercegovini napose, i analogno razvoju bojeva u narodnoj pjesmi, u dva pravca: na jednoj strani se opisuju Turci, prikazuje se njihov zulum i težnja da se održe na vlasti; a na drugoj strani hvale se i veličaju težnje raje za slobodu i uspjesi slovenskih kršćanskih državica.

Simvol tih oprečnih težnja jest i ona slika u Sudbovanju, u Obrenovu, o Kraguju-sokolu, koji se nastanio u Kršu, u pustinji, a nastanila se tu i silena ala od njekuda iz mračnih zemalja, uhodeći kragujeve klance, trujući sokoliće lude i gnjijezdo im obarajući, pa siv soko, izvivši se u nebeske visine, sokolićima, koji su i sami bježeći ispred ale i alovića još se više ispeli na visine i stijene, kliktao, da se osvete ali i alovićima, da svoga okaju babajka i krvlju mu osvjetlaju krila.

Soko i sokolići slika su Genija Južnih Slovena naoseb kršnih Crnogoraca i Hercegovaca, pa Srba, Bošnjaka i Bugara, a ala i alovići su sablast Turaka, koji su se uvukli u naše strane i cvijelili sirotinju raju, ne godinu ni dvije, već duga stoljeća. S njihovih zala i zuluma naš narod, da ne govorim o onim što se isturčiše, raseljavao se i odmetao u hajduke, da se iz planine brani proti sili i zulumu.

To je naša doskorašnja prošlost; u tom nam bijaše radjanje i umiranje, u tomu osvitali i omrkivali, u tom nam bijahu razgovori i djela, u tomu pjesma i povjesnica.

U ta dva smjera, rekoh, razvijaju se i radnje junaka u Osvetnicima.

Ovdje ću da navedem neka mjesta iz Osvetnika, iz kojih se jasno razabiru dvije suprotne akcije.

— *Tako najprije nešto o Turcima*:

Turci su opaki: Od njih su gori bašibozuci. To bijahu oni turski četnici, što su sa silnim Šahinagom provodili zulum medju Brdjanima:

Turci, veliš — i od njih gori su:
Nisu Turci: bašibozuci su.

(I. III. 95-96.)

Ovi su isti, upavši u kuću starca Obrena, jeli i pili i kupeći harač vezali raju, da im prokaže blago, koje bajagi bijaše sakrila:

Mah mamene nasrnuše sluge,
Ter na konop i likovo uže
Dvajest trijest mučanikah druže,
Pa ih daše mraku debelomu,

Nek na dvoru sudnu čaju zoru.
Zaludu jim molbe, jadovanje,
Jer u Turak' nije smilovanja;
Tomu se je priviknula raja,
Pa ih više i ne moli klete;
Njih ne moli, no se Bogu moli,
Da im život do zore podari.

(I. III. 305-319.)

Dok su Turci jeli i pili, služila ih je Obrenova nevjesta, koju oni obesčastiše:

Strvan aga rujno pije pivo,
A nevjesta služi mu ga mlada;
Do po' čaše pivom nalievaše,
A od poli suzam dolievaše,
Jer je snahi muka dodijala,
Što je turska dodijeva ruka,
A druge bi sve zaboravila,
Dragi Bože! tko spasiti može
Častno lice te nevjeste mlade
Tu, gdje pivo i putenost bude
Na požude bezzakone ljude.
— — —
Reć li smiješ, da se ruka gola
Strt krvnika oružana nada?
Toli kriepost slabahnoga spola,
(Pri obrazu prem je ginut rada)
Da silničke plam požude svlada.
Il' ćeš rieti, da prhloga mrava
Snaga gorskog šiju skrši lava:
Tol' navali putenika silna
Šat ubava da odoli neva!
Možda!
Možda zvjerskoj žrtvova se sili
Put nevoljna na hip gnusa crni;
Ma vjera je! dušu neoskvrni;
Jer se sunce o blato ne — kalja,
Jer se vatra ne gasi od mraka,
Jer ružica ne gubi miruha,
Što bje do nje pelinovo perje.
— — —
Jer da joj je liestor bilo moći
Do oružja ubojnoga doći,
Na sebi bi štetu okajala,
I vrijede silnikovih zalah,
Ko što njekoč rimskih uzor ženah
Lukrecia, silom sramoćena,
Kada srama divna žrtva pade,
Osvećena stida hram ostade.

(I. III. 318-383.)

Kada se aga podigao da krene iz Obrenove kuće, poviknu momke, da potjeraju sužnje u Trebinje; a on će s polovicom drugova da na druga zlodjela krene:

»Na noge se moji sokolovi!
Rašak na se, paripe poda se.
Ti Šabane i još pola drugih
Porenite na Trebinje race;
Nek' jih gradu u tavnicu bace;
A samnom će polovina poći
Do Rudinah, crvenih stijenah,
Da uskočke pregledamo klance,
Nije l' koji prizajmio marvu,
Il' Zekovih snio poručbinah
Da se naši nas neplaše vlasi;
Odtle ćemo sići na Kruševo,
Tamo Ristić slavi Nikoljevo.
Svega ima, liepo će nam biti,
A pri tomu veselju i vinu
Hora u krstah zateć gotovinu,
Ter ćemo jim uvrnut porezu;
Pa kod vlaškog godišbena pira
Još se može desit ćelepira;
Ako koga s prieka habatimo,
Hoće platit uhodninu skupo,
A vjera je, dielit ću mu dio
Kog nebude, ko onim ki je bio.«

(I. III. 458-481.)

Ovi bašibozuci-Turci bijahu silni i smjeli četnici, obijesni i na svako zlo spremni; a među njima bijaše najsilniji sam aga, koji svoje društvo ovako bodri:

Pa čuste li, što nam svetac kaže:
Tko je Turčin i zna turkovanje,
Da za njega nije prelovanje,
Već boj biti i dielit mejdane,
Čuvat dina, gonit kaurina,
I braniti pokrajine carske
Od zloglave po brdijeh raje;
Pa koga je Turkinja povila
I muškiem dovikala glasom,
Nek mu nije poginuti žao;
A komu bi ginut žao bilo,
Il na sebi ranu ponijeti,
Nek uzimlje prelu i predivo,
Pa nek idje, gdje prelje divane,
I s tim svoje boravi junačtvo.

(I. VI. 489-503.)

Zbog turskog zuluma i Luka Vukalović se odmeće u hajduke:

Al je meni pri na glavi kume.
Valjda znadeš da ti ne povjedam,
Koje su mi na plemenu kletve,
Da neimo od zakletve sina,
Kad o Turke ne okaljo' ruke;
Mog' su djeda pogubili Turci,
Pa moj ćaća promašio kletvu,
Nestigla ga, a neokajo' je;
Pa i njega cvijelili Turci,
A kletva se preložila na me;
Znaš Vukase, davno nije bilo,
Pa i mene Muja srazit šćaše.
— — —
Mislio sam na svakoju ruku,
Pa sam jedno domislio kume:
Volim mahnut' preko gore crne,

LUKA VUKALOVIĆ
(Iz Spomen-knjige Fra Grgo Martić. Izdanje društva „Napredak", Sarajevo 1906, str. 57.)

Žir zobati, s lista vodu piti,
A u torbi glavu prenositi,
No u domu strahovati svomu,
I straviti majku i ljubovcu,
Rano raneć, kasno dohodeći,
— — —

Već ako vi dozlovjede Turci
Il za zulum, il za moju glavu,
Neka tvoja pukne viš Korita;
Odpuknut' će moja sa Javorja,

(II. I. 318-349.)

Luka priždijeva svijeće svetiteljima, da ne pane Turcima u ruke:

Priždi dvije svieće voštanice
Pred likove svetiteljah jacih,
Vasilije i svetoga Luke,
Da me Turkom ne daju u ruke;

(II. I. 849-852.)

Veselje, kad u selu nema Turaka:

Bogu slava i Bogorodici,
Po selijeh i po stanovijeh
Jur Turčina ni za lijek nema.

(II. I. 1185-1187.)

Luki Vukaloviću pridružio se momak, koji je takodjer pobjegao u goru od turskog zuluma:

Ista nas je sreća dotjerala,
Pa hoćemo da je podvorimo.
Nismo došli da tečemo blago,
Nit' smo pošli da čohu deremo,
Ni da komu štetu učinimo,
Već oružja da se nanosimo
I da žive ukrijemo glave
Od zuluma i od silovanja
I nemila turskog milovanja!

(II. I. 1384-1392.)

Turci su svezali za kolac Lukinu majku, a Ljubu su mu svezali konju za rep, jer nijesu znale kazati, kud je odmakao Luka; a sve su seljane sabrali i poveli u potjeru da pronadju Luku:

Majku su mu savezali Turci,
Jer neznade kazati za Luku,
Za kolac je osudili Turci,
Dok joj sinak nezamieni glavu; —
A ljubu mu za rep sombirali
Ibraginu debelu kulašu,
Da jim nadje u planini vojna. —
Ibro jaši pretila kulaša,
Preko sela savikuje druge,
A druzi mu srenali seljane,
Gdje se koji dočepao koga,
I težaka od ratila svoga
I čobana od torova stana,

Sve pod barjak saletili Turci,
Što jim može zahajkat hajduka,
Kad zasjednu oni u ždrijelu. —

(II. II. 197-212.)

Opisuje se odvažnost i bojna sprema turskih četnika:

Turska kao i vučija vojska:
Tu je vika, tu je praska, larma,
Konji biesni, junaci nesviesni,
Konji dotle ječam pozobali,
Konjanici pa popili pivo,
Štogodir jim na udarcu bilo,
I još, tko zna, koliko su zala
Pogradili od junačkog duga. —
Tko bi stao, pa se nagledao
Krajišnika i bašibozuka,
Kako jim se svijetle šišane,
I po dvije odvaljuju male,
Jataganom ocjeruju sape,
Kako l' jim se poturnjače vlače,
A niz njiha krivošije mlate,
Koliko l' se šire u plećijeh:
Bi, vjera je, prikleo se krivo,
Da će jedan dvie smrti proždrieti
I uklati zubi protivnika
— — —
Pusti momci u planini rastli,
A slobodu odhranili jaku
Za vucijeh kušajuć junačtvo
I goneći lije i zecove,
Na gjaura ako reda dodje,
Da i njega istim sliede tekom;
A zle jesu, da nekažu ćudi;

(II. IV. 212-239.)

I u Bosni, dolje u Posavlju Turci su provodii silu. Tu je 1832. god., bio neki zlikovac kapetan Mahmud, koji je sudio u Derventi i koji je mnogo progonio raju. Njegovu sliku prikazuje fra Grgo ovako:

Sjedi srda u svili i zlatu,
Na steljištu srebrom populatu,
Krupna glava kanoti bundava
Iz nje vrieju dvije oči vrane,
A njih kriju vedje neubrane; —
Gledaš lava gdjeno zubi škripa,
Strah te tuši, groza dušu štipa,
Al' ne vidiš božjačkoga kipa,
Ni tri lakta u visinu stasa,
A ni podrug naokolo pasa,

Suhe kosti u mjehu pakosti,
Iz njeg duša zlokoriela diše :
To je pravić, taj osude piše !
Viš' njeg' vjese puške okovane
Buzdohani, njegve ponizane,
Snoplje lika i ljeskovci viti,
Na ognjevu plamu napariti.
Njega dvore mnozi sejmenovci,
Grdna sudca grdji dvorioci ;
Na kog sgrda sa sudišta srda,
Što ki nije smirio dužnika,
Il' slomio viškom kamatnika,
Tog sdrljaju niza stube tanke,
Pa svitlavši s tabana opanke,
Kojih trista odvale mu štapa !...
Crna krvca židke štape stapa,
Krv, ni jauk ništa nepomaga,
Dok se živa u njem čuje snaga !
Počem spanu nokti s crna mesa,
Istor sudac na milost se stresa,
Himbom vjeru vjerovnikom slaga :
»Dat će krstan, čim mu pane blaga,
Snop će pasti, marha se napasti,
Na noge mu nokti ponarasti,
Sniet će duge bez još veće tuge ; —
Zarov'te ga u konjsko bunište,
Neka svrbež bez nokata bište,
Rane parom vida od udara,
Ter nek idje za dug teći para !«

(IV. II. 77-115.)

U isto doba bijaše u Posavlju i neki znameniti nakomica Turčin Urem, koga Kiko pogubi u Crnom Vrhu :

U te mire sa nečesve hire
Naglost nagna n'akva Muslomana
Vele biesna, dobro oružana,
Turak hače, parip propnjom skače,
Putnik smion udrit i sčekati,
A konj smrvit što poda se lati.
Vidje Kiko silu na zlo striemnu,
Navi pušku do obraza spremnu,
Medju oči silenika soči :
Stani ! Ture, kud si naglo biesno ?
Ne svud ravno, ima i tijesno !
Teško selim, kuda taki prodju !
A takoviem, kad u tjesnac dodju !
Nit cilj oku nit' mig cilju slaga,
Na tle pade mrtav Uremaga !

(IV. III. 95-109.)

Da osvete Urema, Turci popališe kršćanska sela :

Istor glasa od udarca dali,
Vojska Turak u Dubicu svali,
Za barjakom i velo i malo,
Na poraze vlaške posrljalo,
Jedna poplav splavi Potočane,
Druga sleti palit Bukovčane ;
Prva kuća plahnu u prvome,
A druga se zasja u drugome,
Sgorješe se staje i torovi,
Zaplieniše krave i volovi,
Stani bili — ostaše kućišta !
Staje bješe, postaše garišta ! —

(IV. III. 110-121.)

I drugih zala počiniše isto doba Turci u Posavlju ; najskori objesiše Božu Nedoklana i četrdeset druga, napadnuvši ih za vrijeme mira, na groblju, licem na Malu Gospojinu. To zlodjelo tursko duboko je ucvililo kršćanski puk, koji se kamenio od tuge kad je pokopavao tolike mučenike. Apoteozu toga mučeništva slika fra Grgo ovako :

Vihar diše i vješali niše,
Niz njih mašu bliedi golienovi, —
Njetko vidje : bieli golubovi,
Gdje na krilih k nebu dopriješe,
I lagane duše u raj snieše !
Puk se svrvi, u tle mrtce spremi,
Viš kih kami ponikoše niemi, —
Al će niemi prosloviti svietu
I nemilu naricat osvetu,
S crne slave, Gospojine male,
Kom se i sad Drvenćani hvale !

(IV. IV. 268-278.)

Tako je fra Grgo ukazivao na zulume i zloće Turaka u crnogorskom kršiu i ravnom Posavlju ; a broji ih on od tridesetih godina pa naprijed ; koja zlodjela on usredsredjuje, generalizuje i vidno na njih ukazuje prstom u V. knjizi »Osvetnika«, u Ustanku u Bosni i Hercegovini, 1876. god., kada su turska zlodjela prevršila mjeru, dotle da je mahom planula na ustanak i sva Bosna i Hercegovina, a zapalila se i Srbija i Crna Gora i Bugarska i Hrvatska.

U tomu je Ustanku maksima Osvete nad Turcima, koja se dosada ukazivala u Osvetnicima počevši od Draga Obrenova u hercegovačkom kršu ili od Kike i Želića u ravnom Posavlju ; a ovoga puta se je zapalio vas Balkan, i bio je skrajni čas da se kršćanski slovenski narodi na Balkanu jednom za uvijek oslobode Turaka.

Naročitu borbu proti Turcima vodili su Crnogorci.

Među Crnogorcima ističu se, posebno, hrabrošću, viteštvom i neustrašivošću dva junaka — dva Osvetnika, vojvoda Mirko i Cerović Novica. Ovi su u boju na Grahovcu predvodili Crnogorce proti Turcima :

Ja tko su ta dva viteza harna ?
Jedno ti je vojevoda Mirko,
A drugo je Cerović Novica,
Oba stara druga neizdajna ;
Obadva su na Tišini bili
I Čengića uzkinuli glavu,
I vladici na razgovor snieli,
Ter bogato uzdarje dobili ;
Deli-Mirku vojevodstvo dao ;
Pa eno ga i sad u njegare,
I kolajnu na ramenu sjajnu,
Kad okrene niz ćesarovinu,
Da mu mjesto generali grade ;
A Novici kapetanstvo stavno,
I agine dvije puške male,
Koje i sad, kad mu treba, pale,
Pa oba su i na Crnojevki
Pred Omerom rusom glavom stali,
Pa mu maglu i njegovoj dali,
I hordije silne odagnali
Od rijeke crne do Bojane,
I od Tare preo medje stare,
Cerovića na oružju nema
Odkako je Crna gora crna ;
Što je njemu ljut zmaj za pojasom,
Čiem rastavlja do sedla junaka
I od sedla konja do kolana :
Nebi ti ga mako od pojasa,
Da mu dadeš dva careva grada ;
A što mu je svieto džehverdare,
Ko' primorska zmija pirlitana :
Nebi ti ga skino sa ramena,
Da mu biela i tri dadeš grada ;
Necieni ga, što ga nigdje nema,
Već ga cieni kad iz njega smiera ;
Da se k nebu lastavica vine,
Zrnom bi je iz njeg dobavio,
A i guji oko kreno crno,
Štogodj mu je i blaga i draga,
I štogodj mu gotova teciva.
Sve Novica na oružje slieva,
Ko da klet će tri vjekovat vieka,
Pa biti se i četiri bojna,
Ter boji se, da nestane gvoždja

I kovača od njeg bosanskijeh
I u Skadru srebrnom kitioca,
Pa namiče uviek oružje,
Kad imadne stotinu djetića
Nek ih može opravit lijepo ;
Ako nemo svojih rodjenijeh,
Neće nestat crnogoračkijeh,
Da ga nose i da ponose se
Novičevim svijetlim oružjem,
I dušmanske smanjkavaju glave. —
Novici je zadužbina žudna.
A što ti je vojevoda Mirko ?
Stric Danilov, senatorom glava ;
Kada sjede na Cetinju ravnu,
Pa narodu zapoviedi daju,
I sudačku osiecaju pravdu,
Ja li knjige opremaju biele
K stojnu Beču i Petrovu gradu
I Paridju dvoru franačkomu,
Njegova se piše naprijeda
I u vieće bilježi govorka,
Koju ni knez boljom nepobija,
Ni naraštaj pogaziti smije,
A ni svietli na rug uzet dvori ;
Pa ga sjajne rijese kolajne,
I s njime se gora diči crna ;
A kad dodje i do boja čvrsta,
Nije drugi, već prvi je Mirko.
Pa eno ga i sad naprijeda,
Vojsku vodi vojevoda Mirko ;
Bože mili pokloni mu glavu,
A pazi ga posestrimo vilo,
Kuda srne, da se zdravo vrne,
A kud udre, da i prodre Mirko.
Za njime je kita Cetinjana,
Liepa kita hiljadu puškara.
Vilo moja ! kuda li će vojska ?
Borme nije zadjevica mala,
Kad se četa krene sa Cetinja ;
No je steća nečeseva vojna
Na Grahovo, ja li na Kosovo ;
Pa jim doma mirovati nema
I čuvati kneževa Cetinja
I svijetlu krunu Vladikovu
I kneževu ko krunjenu glavu ;

— — —

Bože mili neka idje vojska,
Da vidimo, da se nagledamo,
Gdje su pošli rano Cetinjani,

Kud će proći, dokle li će doći. —
Nemori se, nagledat se nećeš
Oružnoga prisievanja divna,
Nit junaka nazamijerati,
Ko borika usried omarika,
Kad tanahne vihar uzavija;
Pa istijem narod pravi mahom,
Sve bi držo' take i jednake;
Jer vitijem rastom mienjaju se,
Jedna druge klanjajuć se čaru,
Pa ljepota mah ljepoti krati;
To l' i ove zamijeni druge
Druga vojska, iz brda drugoga,
I oprana i vele opravna,
Pod strukama i dugim puškama.
Ćeklići su i Ljubotinjani;
— — —
— — — i treći iz brda trećega

(II. V. 439-567.)

Na Grahovu na Spasov dan 1858. god., hrabri Crnogorski vojvode nemilo su klali i ubijali Turke:

A da brojiš smetove Turaka,
Bi li vilo! troje toga bilo?
Bi tako mi bora zelenoga,
I petero, pa i desetero;
Pa još turi viška pet stotina,
Pa još metni i tisuću ravnu,
Što je ruse polomilo vrate,
A nećeš im nać' na broju glave;
Jer tu nije svadja bila mala,
Niti se je na izmaku stalo,
Nego se je smrtimice klalo;
Koli koji čije bio žedan,
Onako se i pojio krvlju;
Kako l' čija desna jače segla,
Onako se pod njom kuga legla,
Ter morila i nerazbirala,
A ni drugoj ostavljala druzi.

(II. V. 2470-2492.)

Crna Gora bijaše i Luki Vukaloviću otvorila utočište, za slučaj bjegstva ispred Turaka. Crna Gora bijaše Luki druga domovina. Njemu, iza žestokoga boja na Grahovcu, u komu se Luka pokazao nedostiživ junak, bijaše rekao vojvoda Mirko:

»Čuješ li me, kapetane dragi!
Goru crnu drži domovinu,
A za svoju postojbinu bij se,
I bori se za krstovo slavje,

Kano što si danas borio se
I njegove satro protivnike; —

(II. V. 2704-2709.)

Zanimivo je spomenuti, kako su Crnogorci Cuce i Bajice, u boju na Grahovcu masakrirali Turke, pa ih take poslale u Carigrad:

Povezla se paroplovka šajka
Pod turskijem znakom i barjakom
Sa Kotora preko sinjeg mora;
Juri šajka sriedom mora ravna
Mimo luke i bijele grade;
A što vozi to nitko neznade;
Njetko veli, puna žuta blaga
Šajka prati sa Cetinja ravna
Ka bijelu gradu Carigradu;
Šalje blago Crnagora težko,
Da podmiti u Stambolu lale,
Da već vojske ne bi na nju slale. —
Biela vilo! da pratimo šajku,
Da vidimo česvo ode blago
I da znamo je l' koliko drago. —
Sjuri šajka k Čiraganu biela.
A vila je gleda s Dardanela;
Vrve ljudi iz tanane šajke;
Biela vila poznaje junake,
Što su skoro na Grahovcu bili;
Na njima su zdrave ruse glave,
Tek jih njeke rane bride ljute
Oko uših i oko nosova,
Što junaci nose sa Grahova,
Što su njima udielile Cuce,
Ljute Cuce i Bajice krvne.
Gdje su koga skvačili u roblje,
A bez bese i bez vjere tvrde,
Svakomu su poklonili glavu;
Al' je bridkim bilježili gvoždjem,
(Od vlasti jim prem to nebi dano,
Nit pohvalno od inijeh druga)
Da uzmognu poznat roba svoga,
Ako kadgodj po vremenu dodje
Da robovi opet udru na nje,
Prem su kletve zalagali težke,
Da jur na njih nikad neće poći;
Al turski se razumili nisu,
Pa što kozo vjeruje kurjaku,
To vjeruje Cuca Turčenjaku.
Kad Stambolom pogamzilo roblje,
Jadno roblje krastavo i bono,

Neugledno i vele bijedno:
Pitali jih Stambolije silne
I gospoda što Stambolom sudi:
Što je vama, sokolovi carski;
Ili su vas njegdje klale zmije,
Il derali po Balkanu vuci,
Il se na vam kuge izasule?
Jadno roblje jadno odgovara:
Nisu klale šarulje nas guje,
Nit derali po Balkanu vuci;
Al gori nam nisu trebovali,
No što su nas na Grahovcu klali;
Pa da su nas, ko se kolje, klali,
Lakše bi nam naše rane bile...

(II. VII. 1-56.)

Crnogorci su Turcima zadavali mnogo jada, uopšte, i u boju na Grahovcu napose, pa su u Carigradu bili puno kivni na Crnu Goru:

A kad Turci sagledali Turke,
Te grahovske svoje mučenike,
Jadne robe i vele bijedne:
Uz obraz jim jied udario,
A na oči suze nasjednule;
Zalila se po Stambola grada
Od žalosti i uvrede ljute,
Od prijetnje i osvete krute,
Pa zaurla golemo i malo:
Ummet! braćo, tko je Turčin pravi,
Može li mu vjera podnijeti,
Što gjauri od braće nam rade...
— — —
Hajdučija od te gore crne; —
Od svih sedam jesmo jači kralja,
A ta gora sama se ujala,
Gdje nam paše pogubiše glave,
I tolike sahraniše vojske,
Za stotinu i dvije godine,
Vojujući s tom hrdjom prokletom, —
Pa nu sada i gorega srama;
Neka vidi svetčevo koljeno,
Gdje tu osta šest tabora ravno,
Sve nizama po desnici brana,
S topovima i opravom sjajnom; —
Dva su paše od dva tuga bile,
A trojica sa trostručenijem; —
Da udriše na Moskova kralja,
I njegovu posjekli bi vojsku...
Eto što su od te sile bojne

Tebi care vratili hajduci,
Dvie stotine glava bijednijeh
Nakaženih i sramoćenijeh,
Pa je cielom tvome ruglu carstvu...

(II. VII. 57-93.)

Za vrijeme ustanka, 1876. god., mnogi narod od Nevesinja, Gacka i Trebinja, pribjegao je, ispred Turaka, u Crnu Goru:

Pršće sviet listom s Nevesinja,
Pršće Gacko, pršće i Trebinje,
Ter se vere sve u Goru Crnu,

(V. III. 119-121.)

Crna Gore puna bjegunaca,
Šta li sebi, šta li dobjegliem,
Šaka žita vrlu pojedinu,
Do po zime zrna biti neće,
Poklat' pola stoke omršaju,
A pola će poskapat' od gladi,

(V. III. 141-146.)

Te 1876. god. u vrieme općeg ustanka u našim stranama digla se bila i Crna Gora, i podigla vojsku proti Turčinu:

Jučer kneže na Cetinju svome
Na vojvode razredio vojske.
Jednu dao Božku Petroviću
A drugu je vojvodi Milanu,
Obedvie s' Arbanasku stranu;
Treću sobom vodi niz Banjane.
Eto sieva kneže niz Banjane
Kano mjesec niz jelove grane
A za njima sjaju perjanici,
Kapetani vjerni vjerenici,
Kano zviezde kad uz mjesec jezde.

(V. V. II. 42-52.)

Iz ovoga rata izašli su Crnogorci pobjednici, pa su i proširili vlast na nova krajišta:

Pa su sile dielile ućaje,
Srbu dale, što se nado nije,
Jer mu nije domoglo junačtvo;
A Nikici daše izpajaša,
Mimo Nikšić na Banjane ravne,
Na Kolašin i beranske strane,
Liep dio Arbanije ljute,
Osim što je steko iz pušaka.
Daše Plavu i Gusinje sinje,

(V. V. IV. 1500-1508.)

Iz ovoga pobjedonosnog rata Crnogoraca proti Turcima navešću i jednu dirljivu sliku, koja pokazuje viteško srce bivšega mladoga knjaza Nikole.

Kada je knez Nikola 1876. g. razbio Turke Nikšićane, zaustavljao ih on da ostanu na domu, a oni voljeli iseliti otalem u Bosnu. Medju ovim bio je i jedan, koji je vodio bolesnu bulu, kojem knez poklonio konja vranca, da uzjaši bolesnica.

Recite mi, kuda ste nageli,
Gdje li vi se dobra sreća vidja,
Što bi bolja od Nikšića bila?«
Govore mu starci bjelobradci:
»U Bosnu smo omjerili kneže,
U njoj nam je brata bogatije,
Neće gledat', da se napatimo
Pa sudjeno bude komu mrieti,
Braća će nam prislužit' kopanja.«
Odgovara svjestan Gospodare:
»Lahko naći za pogreba brata,
A gdje vi je živim bratovanje,
Nije l' danas sedamdeset' dana,
Što ve bijem i vi se borite,
A toj braći ni za uho nije,
A kamo li da ve branit' dodju?«
— — —
Pošto taki bili oproštaji,
Knez se mače brojit izseoce,
Očim broji, rukom darovava,
— — — njekog nazre znanca,
Gdje pješice bulu vodi bolnu;
Smili mu se na bulu boljeznu,
Gdje će upast' prvim pobrdaljem,
Pa zavika njekog konjanika,
Da mu bavi konja osedlana,
Da prijaši kada srdoboljna.
Sveli konja i bula uzjahla,
A reče joj domaćinu kneže:
»Kada svi se s' Gacka konji vrnu,
Ti nevrći ispod žene vrana,
No ga drži kano rodjenoga.«
I ja vidjeh u sried Sarajeva,
I Turčina, i u njeg gavrana,
Pa ja hćedoh da kupim konjica
Al' ga neda ni pojedno blago,
No ga hrani, da se njime fali.

(V. V. IV. 979-1045.)

Dostojni drugovi junačkih Crnogoraca u ratovima proti Turcima bijahu Srbi.

Vidan primjer zato imamo u ratu Turskom i Crnogorskom, 1862. god., kada Radović Šćepan sokoli Srbe, da se bore proti Turcima:

Nedajte se Srbi braćo draga;
Valja nama danas upast svijem,
A hraniti put u Goru Crnu,
Bog će pomoć... a pomoć će doći. —
Nedajte se...

(III. IX. II. 316-319.)

U ovome ratu istakao se svojim viteštvom i vrijedni junak ravnoga Banata, Zega, koji je bio u borbi proti Turcima i na Vračaru kod Beograda, a i ovog puta došao je Crnogorcima u pomoć:

Ko l' je ono pregorkinjo vilo,
Odkale li delija neznana,
U inače zaodjeven ruho,
Štono s golom krivoperom srne
A od Turak' srce mu netrne?
Reć bi jošter nepoznaje Turke,
Niti dosad momak vojevao:
Ko l' ga kivni gnijev okupio —
Sve bi jednim porazio mahom
I svojijem nadhitio mamom;
— — —
Ono ti je cigli od Slavjana
S onu stranu Save i Morave,
Plahe Drine i Dunaja hladna.
Kad se razvi barjak na Vračaru
Više biela Biograda grada,
Kom bi bratu srce poiskalo
Da bi pošo braći do pomoći,
Nenadje se osim njega sama;
I taj junak od Banata ravna,
A na ime Zega njega viču,
Srce mu je bit se poiskalo
I za braću krv proliti crnu;
Pa ostavlja domovinu dragu
I na domu ostarjelu majku,
A na noge priže oputnjake,
Pa eto ga k Luki na Banjane
Pa otale knezu na Cetinje.
Bolje njega milovao kneže
Nego su ga cienili Banjani,
Pa eno ga vidiš danaskare:
Ćorda sieva junak krvcu ljeva,
Za slobodu ko za svoju majku.
Blago njojzi koja ga povila
I sad Crnoj Gori opravila,
Neka izgled ima Srbadija

I ostala braća rasijana
U nemile i nedrage vlasti.
Kako valja svojtu milovati
I nežalit ostaviti lasti,
A braći se u nevolji naći.

(III. IX. IV. 410-451.)

Srbi su se borili proti Turcima i 1876.-78. god. To doba Srbi su vodili proti Turcima očajnu borbu, iz koje kneževska Srbija izadje kraljevskom pobjednicom, protivno nastojanju sultana Murata, koji je tražio, da mu Srbija plaća harač. Na ovo je planula cijela Srbija:

Jer se sgnjevi Srbadija gnjevna,
Kad se Sultan javi novobrani
Da ga Milan znadne gospodara
I pošalje harače na glave.
Plamom plahnu srbska zemlja ciela,
Pa se narod diže na oružje.

(V. V. 109-115.)

U srpskoj vojsci bijaše četnika od svih slovenskih naroda:

Kad se srbske savrvile vojske,
I sredale u šerege bojne,
Tu se istom braća upoznala,
Tu je brata Čeha i Hrvata
Nije malo Rusa ni Bošnjaka,
A nigda će nestati Poljaka,

(V. V. I. 119-124.)

Vrhovni zapovjednik srpske vojske proti Turcima bijaše glavom knez Milan:

No ko ti je srbskoj glava vojsci?
Vodj je glavom Milošev Milane
Od koljena Obrenova lane,
Što Miloše sobom slavan bijaše,
To Milanu zgode donieše,
E srećno mu pošlo vojevanje!
Milan bere po junacima glave,
Koje bi mu vojske vodjevale.
Pa kad jih se nabrao junačkih,
K' Timoku će Horvatović Gjura,
Na moravu Lješnjanin Milojka,
Alimpića uza Drinu Ranka,
Nikolića k' Ibru Tihomila,
A u Rašku Milojević Mila.
Te su glave na vojske redovne,
Dobrovoljcem beru se i same,

Njekud Joca Belimarkoviću,
Njekud topal Vlajkoviću Gjoka.
Pa se steće pokrenule vojske,
Izpod kobna Biograda grada.
Al' je kršno pogledati bilo,
Gdje knez prati momke razigrane,
A četnici gredu pjevajući,
Hurra! kape u vise se viju,
Srbi idju, da Turke izbiju.

(V. V. I. 136-160)

U tim bojevima srpskim i crnogorskim, Srbi su, oslobodivši Kuršumlje i Vranju, pošli na Samokov da pomognu i Rusima potjerati Turke:

Bil' nam jošter povjedala Smiljo,
Kako su nam Srbi vojevali,
I koje su patnje prebortali,
Pa ga opet Srbi preuzeli,
I odtale na Vranju posegli,
S' kojom mukom Vranju zadobili,
Pa valjalo na Samokov poći;
Da se ruskom olahkoti radu.
Štogodj bilo moći u Srbalja,
A'l u njem se Turci zakopali,
I spravili dugu bojevanju,
Srbi biju utvrdjenja njina,
A brane se Turci zakopani.
Pritužila obojima zima,
Što nepada od oružja bojna,
To valjaju mrazi i sniezi,
I mećava zamićala šance
I razila ljude na razance.
Vele ljudi patili poraze,
I nedali miriti se ljuti,
Nit' razžvalit' izmedju se bjesa,
Doklegodj jih nerazkla primirje,
Što ga slavna Rusija tanači
Sa Sultanom u Odrinu gradu.

(V. V. III. 90-115.)

Srbija je pomagala ustaše i u Bosni i Hercegovini, u 1876.-78. god., nu tada još bez uspjeha, radi nepovoljnih političkih odnosa u Bosni i jer je drukčije presudila evropska diplomacija:

Nesta boja, ponesta pjevanja,
Što bi jošter bilo za Srbljane. —
A Srbiji slava do vijeka,
Jere na nju ostaje popjevka,
Što odkad se svojinom nazvala,

Ni u miru nije mirovala,
No brigala bratske prigodjaje,
Ni gotova nežalila blaga,
Na bjegliće i na patenike,
Pa šiljala ponude i ljude,
U obije zemlje očajane,
Slavnu Bosnu i Hercegovinu,
I hrabrila raju u čajanju,
A svomu se rodu radovala,
Da bi Bosna sreću pirovala,
U bijelu gradu Biogradu,
Kano pravo leno Dušanovo,
Al' neznala u žarku čeznenju,
Da je ona Davorovo runo,
I da vjesi o hrastovu granu,
Iza sinja mora dubokoga,
I da njega ljuta zmija hrani,
Štono sa nje sedam glava zjeva,
Pa bi more plivat, trebovalo,
I sve sedam zarubiti zjala,
Dokle bi se runa dokopala.
Pravo želit' kako komu drago,
Al' mu veli vila s Trebevića:
»Kô je Bosni Dušan srbstvovao,
To Srbiji Tvrtko Tvrtkovao!«
Eto Smiljo! nebilo ti krivo,
Ni do tebe nikomu na vjeke,
Kakvo si mi dodavala cvjeće,
Onakim sam perio čelenke.
Da si mogla nabrati boljega
I meni bi puno draže bilo,
No ti jošter hrani pouzdanje,
A ja krenuh na bolje ubranje.

(V. V. III. 118-155.)

Evropska je diplomacija presudila i sudbinu Bugarske, koja se dijelom oslobodila Turske, no jednako — nije dočekala svog uskrsnuća, jer joj je uzjašio za vrat tuđinac.

Kako silne osnovale vlasti,
Tako su ti i potkale silne;
Bulgariju polovili bajnu,
Jednoj poli zaknezili kneza,
Batenbrga ruskog' rodijaka:
Drugoj vrgli pašu Aleksandra.
I eno ti pobratime dragi:
Knez knezuje puku nepoznani,
A pašuje paša nepozvani;
Kneževat će i pašovat druzi,
Dok se pole razpale nespile,

I bugarska neodoji mile
Svog Šišmana ili Azijana,
Ter joj sine na svojini sine,
Kad joj udes nametanja mine.

(VII. I. 142-156.)

U doba općih ustanaka Južnih Slovena spominje pjesnik i napore Hrvata, što su ih učinili našavši se braći u nevolji, kada je narod sa Krajine, za vrijeme ustanka u Bosni 1876. god. bjegao u Hrvatsku pa Hrvati dočikali bjegunce i dijelili im pomoć, koju su kupila hrvatska gospoda u Zagrebu:

Sviet bjega na vrat u neznanje,
Preko Save i Une krvave.
Da si gledo' s' obale užase,
Kako stoka skače u talase;
Ko li pliva čeljad posrljana.
Što nestižu puščani pozdravi,
To jih rieka zagrljajem davi.
Tako se je pratilo bježanje,
I na Savu i na medju suhu,
Od Glamoča do Brebira grada,
Popraćali korduni soldati,
Dočikali srčani Hrvati,
Dali hljeba i pleli koliba,
I dielili milostinje vele,
Što jih braše Hrvatska gospoda
U Zagrebu gradu narodnomu.

(V. III. 212-227.)

Hrvati u Zagrebu sa simpatijama su pratili političko djelovanje fra Grgino u vrijeme ustanka u Bosni i Hercegovini, pa su mu u znak priznanja poslali diplomu, koju je donio poštar fra Grgi, u času kada je on boravio u francuskom konsulatu, gdje se bijaše sklonio ispred razjarenih Hadži-Lojevaca:

Poštar stigo i poštu donio;
Uzo konsul, što je njemu bilo,
A ostalo Lojin poručniče,
Pa Lojinim utvrdio znakom,
I konsulu poslo franačkomu. —
Daždilo je i sievale munje,
Kad dopade momče oružano,
I hće momak u konsulat ući,
A unj puške zievnuše napete:
Neulazi oružan junače,
Crna te je zemlja pozobala!
Ja ugledah sa prozora moga,
Pa zavikah stravljene stražare:
»Neudrite deliju poznana,

Knjige nosi, da konsulu dade!«
Udje Ture, neizgubiv' glavu,
I dodade knjige priposlane,
Pa se vrati kunuć' poslušanje. —
Svi konsuli dolećeli silni,
Pograbili, što je njima slano.
Šta je meni, der pogodi vilo?
Neš se sjetit' van ti pobro kaže:
Počastnica »Doma Hrvatskoga.«
Na njoj mi se razkrotila majka,
Tebe nježnu grleć do srdašca,
A oko nje vilovići mali,
Što se jako perja dočepali,
Pa se penju nestašići sivi
Uz hrastovo i lozovo granje.
Rod rodio na oboje hvoje,
Pa tu mladci staru bradu mlade,
Da se navlaš poigraju Rade.
Ja pregrlih tu listinu slavnu
Kao srna iz popaska lane,
Kad joj udje proz vučije strane,
A vuk vije, gdje ga ujo nije;
I ja huknuh: Moja muko ljuta,
I gdje si mi prispjela čelenko,
Da samrtnu zaodjeneš glavu!...
Al' evo je, gdje ju živu krasi,
Ter se mladi pod siede vlasi.
Rod rodio Domu Hrvatskomu,
Al' mi fala Bogu velikomu,
Gdje ne-bješe pukla na poštara,
Hiljade bi na nju se odzvale,
A Radi bi vrane kosti brale.

(VI. 2157-2202.)

I Filipović Frano, komandir hrvatske vojske, poslao je 1878. god. svoje čete na Banjaluku, proti Turcima.

Čim vojvodu dopanuli glasi,
Spremio je četu pouzdanu;
Dokle ona na Vodu Kadinu,
Dotle stigla druga s' Gradiškoga,
Što je poslo Filipović Frane,
Od Hrvatske vojske komendare,
Gdje začuo muku Banjalučku. —
Nije brata nerodiv' ga majka,
A Bosni je dva dala jednaka,
Jedan Bosnu pregazio cjelu,
Drugi hoće Banjaluku bjelu,
Nije glavom da udari na nju,
Al' njegovi stigli četenici,

I u dobru prispjeli su doba,
Kad' no hćeše osvojiti Turci,
Pa se s' njima pohrvali ljuto,
Nije kazat što je muke bilo,
Niti pitaj, što se kuća spali,
Nit' koliko ostalo leševa,
Već što mi se Banjaluka fali,
Da su borci mejdan održali.

(VII. III. II. 283-302.)

Ustancima južno-slovjenskih naroda kumovala je majka Rusija, koja je bila zagazila u rat za izbavljenje braće na Balkanu.

O tomu pjeva pjesnik na nekoliko mjesta; a kako je ta činjenica ulijevala hrabrost ustašama, spominje to pjesnik na usta kneza Nikole.

Rado sam vi i drugu rieti:
Da Rusija svega bratstva majka,
Ratovat' će s nami uporedo,
Te vjerujem, da će ovi glasi
Udvostručit' vaše radovanje.
Naša nada, care Aleksandre,
Jurve sile na bojišče kreće,
Pa s pomoću Boga svemogoga
I pripomoć Aleksandra silna,
Što će dići silu nedobitnu,
Da za bratstvo gine izbavljenje.
I ja ištem od vas Crnogorci!
Veće sada nego igda doslje,
Da se vaše dvojači junaštvo!
Valja da se vriedni ugledamo,
Velikoga ruskog' podfaćaja;
A najsladja sloboda je zlatna,
Kad se svojom izvojuje krvlju!
Nek ne bude nikom žao mrieti,
Jer sudjeni jako svanu danče,
Da se rodu sreća preporadja,
Pa iz naših novije' grobova
Uskrsnut' će svim sloboda zlatna,
Ja sam s' vami i vazda naprieda,
Uz srdačno vičem vi pozdravlje:
Da ste napried, moji Crnogorci,
Za naroda oslobadjaj svoga!«

(V. V. IV. 129-155.)

Zbilja, i jest Rusija zaratovala na Turke, uzela u Aziji Batum, na Čuruk-su pobila Turke, a i s Dunava preko vlaške Moldavije udarila na Tursku.

Ondje ss.

Najviše od svih južnoslovenskih zemalja osjećala je turski zulum Bosna, koja je bila obilno vrelo za turske ratne eksploatacije.

Iz Bosne su Turci pribirali i komore i vojsku, kadgod su se s kim zaratili.

A bilo je blaga u Turaka,
Jer jim ga je pusta Bosna dala,
Sedam tovar' srebra gotovoga,
Pet stotina konja tovarnika,
Punih masla, hleba brašljenika,
Soli, kafe, praha tučenika,
Dvie hiljade posječenih glava,
Ko će razbrat da je koja prava,
Ja l' pašinska, ja l binbašinska:
Svaka skupa koja pade s trupa,
Da bje prava i zdrava bi bila.

(III. IX. II. 456-466.)

Iz Bosne je Sultan objerao prve junake, i kada je Omer-paša ratovao s Crnogorcima. Tako sultan, veli Omer-paši, kad mu je povjerio vodstvo u ratu proti Crnogorcima, 1862. god.:

Omer pašo moja lalo prva,
Ti si momu pouzdanje carstvu,
Tebi sreća svud je službovala,
Kad godir sam tebe opravio;
Paši sablju a jaši zelenka,
Štono sam ti skoro darovao,
Brže da si sjaho na Trebinje;
Eto tebi širom Bosna ravna,
Po njoj beri na okup junake,
Sve što može pušku ponijeti;
— — —
Hercegovci i jesu bojnici,
Tek čekaju da u vatru srnu,
— — —
Za komore eto Bosna ciela,
Štogod ima moje raje prave,
I kljusadi do Posavlja ravna,
Nek ti nose mlivo i jedivo.

(III. VII. 9-50.)

Omer je za ovaj rat osim što je skupio brojnu vojsku još bio sabro iz Bosne i obilnu zalihu živeža; pa kad su Crnogorci razbili Turke, došli su do velikog plijena:

Kad mu živi svrviše se druzi,
Njeko nosi na uprte glave,
Njeko po dva zelena barjaka,
Njeko goni tovareno blago,

A bilo je blaga u Turaka,
Jer jim ga je pusta Bosna dala,
Sedam tovar srebra gotovoga,
Pet stotina konja tovarnika,
Punih masla, hleba brašljenika,
Soli, kafe, praha tučenika,
Dvie hiljade posječenih glava.
Ko će razbrat da je koja prava,
Je l' pašinska, ja li binbašinska:
Svaka skupa koja pade s trupa,
Da bje prava i zdrava bi bila.

(III. IX. II. 452-465.)

Radi ovoga eksploatisanja, u miru i u ratu; stoga što su Turci sve većma ucjenjivali kršćanski narod u Bosni, a ne davali mu nikakvih povlastica, digla se na oružje raja bosanska, da jednoč za uvijek obračuna s Turcima.

U općem ustanku 1876. *god. ustala je na otpor i kršna Hercegovina,* ne mogući više snositi silu Tursku.

Eno kršna zemlja Hercegova
Makla šaku golih sokolova
Štono kreću proz krševe vele
I sunovrat tlačitelju pele,
Nesmjem rieti ubah pouzdano,
Da je perje za otpor ubrano,
I da sreće lepršaju krila
Ko bi pjesma uhar zadobila...
Neznam past' li za slobodu greći
Il' slobodu zadobiti mreći, —
Ma upali il' dobili živi
Za uhar su ti sokoli sivi,
Jur svak zdravi u nihovo zdravlje itd.

(V. I. 93-106.)

*

S ustankom u Bosni i Hercegovini približavamo se kraju Osvetnika — jer druge dvije zadnje knjige i nijesu nego odblisci teških onih dana, kojim zbog pojednaki snaga na obje strane teško da bi bilo kraja, da se nije umiješala evropska diplomacija i povjerila Austriji da okupira ove zemlje.

Tim su presječena dalja krvarenja u Herceg-Bosni, i raji je odlanulo, i ako je tim promašen nacijonalni ideal Osvetnika, za kojim je, poslije oslobodjenja ispod Turaka trebalo lutati punih 40 godina kroz pustinju, i zbog koga je srpski narodni genij morao da se popne na Golgotu i da bude razapet na krst — da, nakon gorkih iskušenja i same smrti oživotvori taj ideal.

S tim nije ni misao Osvete u fra Grginim Osvetnicima potpuno, nego samo djelomično provedena; pa bi trebao novi pjes-

nički Genij da pretoči u stihove stradanja i napore najnovijih Osvetnika, koji u punoj veličini i slavi do savršenstva provedoše u djelo misao Osvete.

*

Desno krilo andjeosko, pjesničkoga fra Grgina Genija jesu: »Posvetnici!.[1])

Običaj je kod kritičara, da razlikuju u pjesnika doba napona snage i doba opadanja. Pa ako negdje to i odgovara istina, najviše se puta ocjenjuju tako radovi pjesnički tek radi običaja. I pjesnici, kao i naš fra Grgo po gdjegdje, običaju govoriti, kako ih je snaga poizdala. A to je, u najviše slučajeva, fraza. Obično je, ko valja negdje, valja svagdje! Ja tvrdim na ovome mjestu, da je i naš Martić u svojim »Posvetnicima« jednak i isti ka i u »Osvetnicima«. Samo je predmet pjesama drugi i, saglasno tome timbar je muzikalni nešto drukčiji, nego je u »Osvetnicima«. Ali, ko je vješt Martićevoj tehnici, taj opaža i ovdje prirodnu harmoniju stiha i predmeta, o komu pjesnik pjeva.

Druge znamenitije pjesme i književni radovi fra Grgini, sa oznakom lmjesta i godine, kada su štampani, jesu:

Put u Dubrovnik, Djakovo 1880.

Putovanje u Makarsku, 1884. g.

Bijedni Novak (Rene od Chateaubrianda) Djakovo, 1886.

Novak, ostavši sirota bez oca, a majka mu u porodu bijaše umrla, pošto je baština iza oca pripala starijem bratu, smišljaše najprije da podje u samostan, ali se predomislio. Odbio se bio po svijetu. Kašnje, pošto je obašao svu Evropu, vratio se sestri s kojom je neko vrijeme živio zajedno. Ona je pak do malo pošla u samostan; a Novak je otišao u Ameriku, u grad Indijski Načej. Tu se oženio, ali se brzo žene zasitio, pa osamljen i velesjetan provodjaše dane. Dobivši vijest, da mu je i sestra nakon svetog življenja u samostanu umrla, još više se ožalostio. Najzad po uputi blagovjesnika Snjela prošao se samotnog neobičnog života, i povratio se ženi. Ali nije dugo, iza toga živio poginuvši brzo u razboju Lujzijanskom, kad Francezi pobiše Naječane.

Narodne pjesme o boju na Kosovu 1389. *g. Sastavio u cjelinu Fra Grga Martić, s pripomenkom Armina Pavića. Tagreb*, 1886. — Ova se pjesma u rukopisu o F G M zove »Boj na Kosovu 1389. g.« U pismima je fra Grgo zove jednostavno kosovka. Prvi pokušaj, da udesi ovu pjesmu po Pavićevoj osnovi, štampao je fra Grgo u Vijencu, br. 2. 1884. god., pozvavši, istom zgodom, Pavića i druge književne autoritete »kako hrvatske, tako i najpače srpske«, da se izjave, cda li bi ovim načinom, kao što je on pokušao u prvoj pjesmi, podpunjena i poredana pjesma kosovska željenomu cilju odgovorila i u narodu kao narodna primljena mogla biti? Kas-

1) »Pjesnička djela fra Gr. Martića«. Drugi dio. Posvetnici. Sv. I. Sarajevo, 1895.: Spomenica pri zlatnoj misi... I. U slavu pedesetgodišnjice biskupovanja Svetoga Oca Pape Leona XIII. Posveta. II. Pjesničke kitice sv. Franje Asiškoga po A. F. Ozanamu-u. III. Obraćenici sv. Franje Asiškoga po O. A. Cesari. 1. Bernardo Asiski; 2. Bagdatski Sultan; 3. Tri razbojnika; 4. Vitez; 5. Dva mladića; 6. Ivan Pena; 7. Vuk. IV. Jakovina Todski. V. Sv. Antun Padovanski čudesnik.

nije je u istom vijencu izdao još neka pjevanja; a gore spomenute godine izašla je cijela pjesma u posebnoj knjižici.

Obrana Biograda 1456. *g., slavlje sv. Ivana Kapistranšzkoga.* Djakovo, 1887. — Pjesma u kojoj se veličaju bojni podvici Križara u borbi proti polumjesecu, pomenute godine.

Ifigenija u Avlidi. Žalosna igra u 5 čina. Od Racine-a. Prevedena u Novom Šehru, 1862. *Štampana u Mostaru*, 1902.

Prigodjajne pjesme. — Najprije je mislila sarajevska tiskara Bos. Pošte, pa onda mostarska Hrv. Dionička tiskara, izdati u cjelini fra Grgine prigodnice, što ih je pjesnik bio dotle pjevao u raznim zgodama, pa od toga nije bilo ništa. Fra Grgo je bio opremio i rukopise tih pjesama za štampu. Dugo se pjesnik mučio urgirajući kod Bos. Pošte, dok je izvukao pa su izašli »Osvetnici« 1893. g. i I. dio »Posvetnika«, 1895. g. Kašnje, usljed nekih poteškoća nastalih kod Bos. Pošte, predao je bio stvari H. Tiskari u Mostar na njezinu zamolbu, pa je izašla Ifigenija, 1902. g. I na tomu se sve i razmitilo. Fra Grgo se to doba, u teškoj starosti, bavio o sebi, niti mu je, više, bilo do pjesama i do njihova izlaženja.«[1])

Homirova Odiseja. Prijevod Tomislava Maretića. Narodnim desetercem poredana. Poredao Fr. G. Martić 1892. g. 1897. g. otpočelo se sa štampanjem ovoga djela; no pošto je već blizu cijelo bilo doštampano, zapelo je, pa nije dovršeno. Bijahu se neki u Bosni u prvi kraj nosili mišlju da ovo djelo uvedu u škole.[2]) Međutim ne unišlo u škole ovo djelo, dobro je, da ga je fra Grgo priredio, jer je zgodno zbog svojih jezičnih osebina; tim više što je fra Grgo klasike grčke i rimske, u latinskom izdanju, vrlo dobro poznavao. Pokojni Milaković vodio je brigu u štampanju ovoga djela; pa, kako nije izdato, sreća te je spašen rukopis za štampu i štampani tabaci, koje mi je Milaković u ljetu 1921. g. uručio.

Kada se u Sarajevu 1887. g. pokrenuo *Glasnik jugoslovenskih Franjevaca*, fra Grgo mu je, odmah s početka, pristupio kao najjači suradnik, i surađivao je u njemu do svoje smrti.

U prva tri godišta izašli su i oni motivi iz franjevačke povijesti, koje je fra Grgo kašnje skitio pod naslovom »Posvetnici«. Dalje je u istom časopisu izašlo:

1889. *Spomenica A. Kačiću.*
1891. *Krštenik, po pripovijedci L. Tolstoja.*
1892. *U slavu K. Kolumbu.*
1895. *Makabejci. Skončanje vladavine Israelske. Spomenica pri zlatnoj misi.*
1896. *Sirotica Rut.*

Sv. Katarina Dievica i Mučenica Aleksandrijska. Napisao Jean Mielot. Izdao Marius Sepet u Parizu, 1881. I ova je radnja izašla u Glasniku, 1895.

1) Pisma.
2) Pisma. Hörmann. Sarajevo, 15. XII. 1896.

Fra Grgo je bio kušao dramatizovati, ili zgodno opjevati Sv. Katarinu Aleksandrijsku. Bio je nabavio i životopis sv. Kate. Ali, kazao je, da nije nikako mogao ni nasnovati. Život sv. Kate da nije povjesnički točno odredjen; suviše da je legendaran i da većom stranom sastoji od samih slika.[1])

Biblijska Povijest. Knjiga poroda. Poglavlje prvo. Stvorenje svieta. Ispjevao pjesnik 3 poglavlja, na strana 8. Krivo knjiga poroda — mora biti Knjiga postanka. Neštampano.

Pokojni Nadbiskup Štadler nagovarao je fra Grgu da prikiti Plač Gospin od fra Petra Kneževića. Ne svidjalo se Štadleru, pače smatrao on protivno vjeri, kako se u Kneževića, na jednom mjestu, Gospa prenemaže i gubi svijest od žalosti za Isusom.

Zato fra Grgo zaiskao od fra Rafe, koji je onda bio kateheta u Kreševu, neka mu gdjegod nadje Plač, da ga ogleda i, bude li zgodno, preradi.

Našao njemu fra Rafo Plač. Ali Stari kada je pročitao Plač i povraćao ga fra Rafi, rekao je: Eto Ti, mali, ta pjesma. Ja sam to čitao i ogledao. Gledao sam, da li se to prikititi, ja štogod izmijeniti, nu to ne može biti nikako drukčije, nego kako je tude.[2])

Fra Grgo je pjevao Proslavi osvećenja kat. prvostolne crkve u gradu Sarajevu, dneva 14. rujna 1899.[3]) Ispjevao je i pjesmu u čast 60-tog imendana Dra J. Štadlera.[4])

U sarajevskoj »*Nadi*«, koja je izlazila godina 1895-1903. izlazile su slijedeće fra Grgine pjesme:

1895. god: Nadi (pjesma), str. 23.
Sugjav na veresiju (pjesma), str. 205.
Lisica i rak, (pjesma), str. 448.
O pedesetgodišnjici fra Grge Martića, 24.
1896. god.: Nadi (pjesma), 43.
1899. god.: Na šestdesetdeveti rodjendan Njegovog carsko i kraljevskog Apostol. Veličanstva Franje Josipa I., 241.

Martić fra Grga: »*Zapamćenja*« (1829-1878.) Po kazivanju autorovom zabilježio Janko Koharić. Za tisak priredio Ferdo Šišić. Zagreb, 1906. — O njima bila je riječ na početku u Vrelima.

* * *

Upada u oči, da je fra Grgo malo književnikovao u prozi. Što je pisao u prozi, to otpada na njegov administrativni posao i na dopisivanje — ali njegove književne stvari pretežno su u stihovima.

Još upada u oči, da su originalne fra Grgine pjesme autentičan izražaj pjesnikovih životnih prilika. U tim pjesmama ukazuje nam se jedan posebni život i svijet, kroz koji diše i ponad koga se

1) Anegdote i bilješke. Fra Rafo Čondrić. Kreševo, 16. IX. i 26. IX. 1922.
2) Anegdote i bilješke. Fra R. Čondrić, Kreševo, 16. IX. i 26. IX. 1922.
3) »Vrhbosna«, 1889., str. 290.
4) »Vrhbosna«, 1902., str. 99.

krili Genij našeg pjesnika. Pa, ako je Kleugen, dobro, kao što izgleda, rekao, da je poezija umjetnost, koja govorom prikazuje ljepotu, oponašajući život pomoću fantazije[1]) onda su fra Grgina pjesme potencirana umjetnost, jer, napomenuo sam, njegovi su »Osvetnici« savršeni historički njegovi memoari, — toliko su presićeni zbiljom i životom — i opet ne fali im ni sa artističke strane, budući je samo eruptivna fantastična snaga fra Grgina talenta mogla da sa svom sigurnošću izdrži predmetnu težinu Osvetnika.

Ovo što rekoh o skladnosti saznanja i doživljaja Fra Grginih sa tehnikom njegovih »Osvetnika«, vrijedi i za »Posvetnike«, a iza druge njegove pjesme, jer sve odišu istinskom dušom njihova autora-junaka i svećenika!

1) Dujmušić J., Nauka o pjesništvu, 16.

VI. Fra Grgo kao rodoljub.

Misao narodnog jedinstva našemu fra Grgi, od mladih nogu, lebdila je pred očima. To, a i ona sretna okolnost, što je on, bivši g. 1839-1841. na filozofiji u Zagrebu, kada je Ilirski pokret bio u jeku, upio taj ilirski duh: ovo dvoje izvelo je njega na put, kojim je koračao svega svoga života.

Što se tiče samoga ilirskoga imena, oko koga se bijahu kupili onovremeni prijatelji i pobornici narodnog jedinstva, ono je jasno je, pogrešno prodrlo u našu javnost, kao daleka resultanta humanističke renesanse. U XV. naime stoljeću, počeli su bili učeni ljudi usprisavati stara geografska i etnografska imena, grčka i rimska pa i suvremene narode nazivati imenima gospodara ili stanovnika, koji su u klasično doba bili u odnosnim pokrajinama. Prvi trag tomu nalazimo u geografsko-historičnom djelu »De Europa« čuvenog humaniste Eneja Silvija Piccolominija, kašnje Pape Pije II. (1458-1464.) koji o nama piše: »Iza Arbanije dolaze ilirska plemena (Illyricae gentes); taj soj ljudski naziva naše doba Slavenima (Slavos) i Bošnjacima, drugi ih opet zovu Dalmatincima, Hrvatima, Istranima i Krancima.«[1])

Od pokraj XV. vijeka, dalje, ime se Ilirija i Ilira počelo nesamo kod naših učenih ljudi živiti i upotrebljavati, a naročito među katoličkim klerom, već je počelo što više maha uzimati tvrdo uvjerenje, kao da smo mi autohtoni na našoj zemlji, pa tako nesamo da su stari Iliri bili naši preci, već da su i oni rimski vladari, koji su rođeni na našem teritoriju (kao Konstantin Veliki, Diokle-cijan i Probo također bili sinovi našega naroda.[2])

Ali pored toga nije se zaboravilo ni na stariji širi *slovenski* naziv; što više, ni na *uži hrvatski*. Poslije se pošlo korak dalje, te su se počeli identificirati s ilirskim imenom svi Slaveni... a neki su šta više uzeli nazivati sve Slavene Hrvatima.[3])

Konačno je Napoleon dao konkretnu teritorijalnu formu imenu ilirskomu, a naročito upoznao s njime naš narod u Sloveniji.[4])

Pod tom devizom otpočeo je i Gaj s akcijom preporoda; a uz njega pristala je lijepa kita rodoljuba sa svih strana slovenskog Juga.

A bijaše običaj u naših Ilira, da su pojedinci uz opće ilirsko ime pridržavali i još koje drugo, koje pobliže označuje pokrajinu ili pleme.[5])

[1]) Bogdanović: »Povijest knjiž.« II. 18.
[2]) Ondje.
[3]) Ondje.
[4]) Ondje.
[5]) V. Jelenić, Kultura, II. 175.

Karakteristično je s te strane, kako je naš Martić, prepisavši iz »Danice Ilirske« Pavla Štosa pjesmu »Poziv u Kolo Ilirsko«, povrh naslova te pjesme s velikom marljivošću izradio od samih južnoslovenskih pokrajina zvijezdu Danicu s polumjesecom, a u sredini zvijezde Danice metnuo geslo: Bog pomozi našoj slozi![6])

Po tomu, kad znademo prilike, u kojima se Martić uzgajao i ako uzmemo pred oči povjesničku našu literaturu onoga doba, zbog čega sam evo namjerno prenio iz Bogdanovića ono u razvoju ilirske koncepcije, onda ćemo lako shvatiti one prostrane verzije, što ih Martić u Razlogu, kao uvodu u Narodne Pjesme bosanske i hercegovačke, Osijek, 1858., navodi o našoj starini: »ti si rode slovinski — piše fra Grgo — u Bosni, Serbii, Dalmacii, Hrvatskoj, Hercegovini i Cernoj Gori jedan od pervih jatah, koja su iztok zbog tieskobe miesta umnoživšem se naraštaju ostavila, iz te rodne kolievke pokolienja čoviečanskoga prama zapadu porinula, pak neizmiernu pučinu tada još prazne Europe naselila i onaj jedni prostor — ako ne pervim korakom a ono po vriemenu i okolnovštinam, unapried pokročavajući — od blatničkog do sinjega mora jadranskog pritisnula, te starih deržavah Skitie, Sarmacie, Daciah, Mesiah, Tracie i Macedonije, Panoniah, i Norika t. j. velike Ilirie stanovnici, posiedovatelji i oni čudesni u dogodovštinam s odlikovanjem bilieženi ratoborci i vladaoci bili«.

I ove retke ima Martić o našoj starini:

»Tvoji susiedni narodi diveći se ponosu tvojem i tvojoj slavi... oni, koji su tvoje jako kolieno poznavali još u vriemena tvojih hrabrih vojvoda Onogosta, Vože i inih silnih, pa i u doba cara Upravde. rimskog gospodara, koi je tvoj pradied bio i pamte porieklo tvoje pod drevnim nazivcim Skita, Sarmatah, Huna, Slovjena, Slavinah, Slavljanah i Slovinah, pak Sorabah, Chrobatah, Hervatah, Henetah, Vindah i Ilirah.«

Povijest je »ilirstvu« uskoro odredila mjesto, koje ga ide u našim stranama; ali eksaktna povijest nije uništila, naprotiv je još više utvrdila, faktično srodstvo i jedinstvo južnoslovenskog naroda. Naročito u Bosni, među bosanskim franjevcima, podavala se i pragmatička nota toj genetičkoj istini, jer jedino u slozi Hrvatah i Srba nazrijevahu bosanski franjevci oslobođenje Bosne ispod osmanlijskog jarma. Još 1849. neko u »Slovenskome Jugu« piše, da su bosanski franjevci, osobito mlađi, za narodnost mnogo zauzeti i da smatraju ljubav za jedino sredstvo, kojim bi se mogla izgladiti nenavist između Hrvata i Srba. A Nedić očekuje bolje dane iz hrvatsko-srpske sloge: Najprie će sunce nam prosjati — Ak se budemo Hrvata držali, — I junaka sivih sokolovah, — ki se ne plaše ričućih topovah — Srbadie diece od mejdana, — koji svojeg svladaše dušmana, — Pak je danas šire po Srbiji.« Stoga je shvatljivo, da i Jukić već 1850. zagovara, da bosanski katolici i pravoslavni osnuju zajedničku školsku zakladu.[7]) To doba osvanula je u Bosni i »Uspomena stvarih raznih za iz-

[6]) Kultura, Jelenić V., II. 176.
[7]) Bos. Povj. I., str. 131.

bavit narod Slavjanski«, koja se nalazi među spisima biskupa Šunjića u manastiru Gučoj Gori, a početak joj je vjerojatno, bio u Đakovu. Iz ove Uspomene, koja jasno kaže za čim ide, i koja sadržaje 8 točaka, navešću, radi njihove osobite predmetnosti, tri slijedeće točke: 2. Nigda nikada nikakve želje ukazivati, niti imati da svi Slavjeni budu pod vladanjem Ruskim, nego suprotivno tražiti za probuditi općenu u narodu želju, da s vrimenom sva 4 glavna Slavjanska stupa to jest Poljski, Českí i Ilirski da budu tako nezavisni kako sada Rusi, a u savezu da budu svi Slavjeni, kako su sada i Nimci... 4. Svu pomnju stavit za utrnut vatru neprijateljske Politike, s kojom protiva duhu sv. Evandjelja hrani, gori i podpaljuje oganj medju različitim ogramzim Slavjenskim, i s kojom Rišćiane protiva katolicim i katolike protivu Rišćianim u svegiernoj zlobi uzdyrži... 6. Imaju znat svi Slavjeni da su oni sami tyrgn u oku svemu nimačkom narodu. Nimci ništa se ne pribojevaju niti od Magiarah, niti od Valacah ili Rumunah, a tako ni od Talianah, još manje pako od Turaka; budući da su svi ovi narodi osim Italianazah u malom broju rasiani po zemljam Slavjenskim... Što ako svi Slavjeni ne budu znati, i suprotivne načine ovoj neprijateljskoj Politici stavit, njovo sužianstvo ne svyršuje i za uvieke (će) pod tugim jarmom stegnati.[1])

60. tih godina ukazuju se u Sarajevu i zasebne agitacije srpske i hrvatske, kojima je bila težnja podizati rodoljubni osjećaj među pučanstvom Bosne i Hercegovine, sa konačnom svrhom oslobođenja od Turaka. Tako god. 1862. u Sarajevu pod predsjedanjem popa Teofila Petranovića rodom iz Drniša osnuje se društvo za iskorjenjivanje posprdnih i nekadanjih službenih grčkoistočnih imena: »hrkać«, »vlah«, rišćanin«», »rumi«, te proširenje srpskoga imena. U ovo društvo stupe: Đuro Rajković u Dubrovniku, Nikola Pavlović, Anton Jeftanović, Vaso Hadži-Ristić i Risto Hadži-Ristić. Ono poče propagirati misao o skoroj propasti osmanlijske vlade, o srpskoj budućnosti u Bosni, kao i obnovi Dušanova carstva, radi čega je Osman-paša raspusti te Petranovića, Pavlovića i Vasu Hadži-Ristića iz Bosne protjera. Ostala dva člana Jeftanović i Risto Hadži-Ristić, prijeđu u vladinu stranku i radi toga budu od visoke Porte odlikovani.[2])

Iste godine 1862. i dragoman Klement Božić osnova u Sarajevu komitej za istrijebljenje katoličkog posprdnog imena, »šokac«, kome mladi Franjevci sa zanosom pristupahu. Domalo i hrvatski komitej bude raspušten; a Klement Božić iz njemačkog konzulata otpušten ode u Hrvatsku i tu primi uredništvo »Pozora«.[3])

Za nas je najzanimivije, da je cijeloj ovoj proceduri, koja je u decenija dva došla do kulminacije zanosa, bio neposrednim motriocem, dionikom i pobornikom i fra Grgo.

1) Jelenić, Kultura II., 194-6.
2) Jelenić, Kultura II., 187.
3) Jelenić, Kultura, II., 212.

I Beograd i Đakovo i Brod i Zagreb sve se to ukrštavalo u Sarajevu, gdje je bio prijemet za sve agitacije. Ali i rodoljubi iz svih onih mjesta bili su izvan dohvata sarajevskog vlastodržca; a tko je bio vezirima pod neposrednom paskom, taj je i najteže osjećao ovo razapinjanje. Vidna tomu dokaza dao je fra Grgo u radu agencije uz paše i vezire, a potvrđuje on to i u V. knjizi »Osvetnika«.

Zanimivi su i drugi podaci i dokumenti te vrsti iz polovine prošloga stoljeća.

Kod gospođe Čokić u Sarajevu, rođene Brođanke, ima album, i u njemu slika Štrosmajera, Martića i mnogih drugih književnika i narodnjaka, koji su radili 60-tih godina na ujedinjenju naroda i oslobođenja Bosne. Njezin brat, u Sl. Brodu, kaže gospođa, imao je u jednoj limenoj kutiji čitavu masu pisama iz one dobi, ali bojeći se 1914. god. premetačine, on je sve to spalio. Samo je ona ovaj album davno sobom ponijela, i čuva ga. To je ono društvo, koje je prijateljevalo s Brlićevim u Sl. Brodu. Brlićevi, reče gospođa Čokić, da će imati takih dokumenata još više.[1])

Faktički, ja sam posjećao 30. X. 1916. i 25. II. 1922., i Brlićeve u Sl. Brodu i uvjerio sam se, da ima kod njih zanimivih fra Grginih pisama iz 60-tih godina, koja objašnjuju prosvjetne i rodoljubne težnje pjesnikove u to doba.

Pa cijeli fra Grgini »Osvetnici« nijesu nego ljetopis težnja i potstreka za oslobođenje balkanskih Slavena. U njima su koračnice bojnim podvizima južnih Slavena, koje sprovodi pjesnik kroz sve borbe i stradanja.

I u društvenom životu u Sarajevu fra Grgo je uvijek gajio duh zajednice i bratstva, o čemu stari Sarajlije znaju i danas da pričaju s najljepšim sjećanjem na fra Grgu.

Ovdje o tom donosim samo dvije slijedeće slike.

U Sarajevu su se, priča stari Makso Despić, kršćani i hrišćani pazili lijepo sve do okupacije. Nije bilo ni Hrvata ni Srba. To najbolje potvrdjuje slijedeća zgoda. God. 1863. umre Hadži Kovo Despić prvi crkveni komšija. Fra Grgo se je obukao kao da će služiti i išao sa 6 hrišćanskih sveštenika u staru crkvu. Kada je pokojnik u crkvu donešen, onda je činjeno opijelo; a fra Grgo nasred crkve govorio je nad pokojnikom, kako je bio i katolički dobrotvor.

I našeg slikara Pere Tješića mati, Mara, iz Sarajeva, kada sam 11. X. 1921. bio došao da je kao staru ženu pitam o držanju kršćana i hrišćana za fra Grgina župnikovanja u Sarajevu, rekla mi da su se onoga vremena i kršćani i hrišćani puno bolje pazili, nego danas.

Fra Grgo je, veli stara, bio jednako srdačan i prostran prema hrišćanima kao i prema našim.

Na moj upit, da li je fra Grgo branio kršćaninma da se druže s hrišćanima, kako mi je saopćio moj prijatelj Boro Jevtić, da je

1) Anegdote i Bilješke. Sarajevo, 15. X. 1916.

to stara jednom pričala ; ne sjeća se stara da je fra Grgo branio kršćanima družiti se s hrišćanima. Nego jest jednom bilo, veli stara (i to može biti, da je Boro onako razumio), bila već počela naša korizma, a u hrišćana nije bila korizma, bili pokladi, pa, bila ona onda curom i išla sa svojim društvom na sijelo u jednu hrišćansku kuću ; a netko to dojavio fra Grgi. Kazao njoj, sada pokojni, Anto Peršić, da je fra Grgo za to saznao. Onda se ona pobojala i molila, neka oni to pred fra Grgom potrpaju, ako mogu ; ako ne mogu, onda, već, ako ne bude druge, bila je pripravna da je, jer je u korizmi išla na sijelo, fra Grgo, po tadanjoj strogoj disciplini, digne u crkvi na pokoru. Ali srećom, veli stara, to su crkveni oci potrpali, pa nije fra Grgo ništa oglašivao. A za drugo, dodala je stara, fra Grgo je umio s njihovim ko i s našim.[1])

Nego, ja ću sada ovdje da objasnim i najtamniju crtu fra Grginu u našemu nacijonalnom gibanju, *njegovo držanje u vrijeme berlinskog kongresa i u momentu okupacije Bosne i Hercegovine po Austriji.* Pisci su fra Grgino držanje u ovomu momentu tumačili razno. Moje je mišljenje o tomu ovo :

U meritumu pitanja, sam fra Grgo pripovijeda, da je, dok je zasijedao berlinski kongres, stigla austrijskom general-konsulu dru Svetozaru Teodoroviću šifrirana depeša, u kojoj je pisao ministar Andrassy, da se vijećalo o okupaciji Bosne i radilo se s više strana, da se Bosna priključi Srbiji, a Hercegovina Crnoj Gori, jer srpski agenti i prijatelji hoće da pokažu, da nijedan elemenat naroda u Bosni, ni Turci, ni Srbi, ni katolici neće Austrije. Fra Grgo je protiv toga ustao i rekao, da nije istina što se tiče katolika, i da će to dokazati. On da je doista i poslao depešu na kongres, u kojoj je, ispred katolika, osporio Srbiji pravo na Bosnu, motivišući to tijem, da Srbija iza sedamdeset godina svoje uprave u zemlji nije napredovala, a drugo osobito, što je tako intolerantna prema katoličanstvu, da do tada nije dozvolila izgraditi nijednu katoličku crkvu. Tu Martićevu notu da su potvrdila i stara tri manastira u Bosni ; a i biskup Kraljević iz Mostara uputio je u istom smislu depešu s protestom, ako Hercegovina pripane Crnoj Gori.[2])

Da navedem i onaj slučaj sa starcem Pantelijom u Krajini, kod Kadijine Vode. Išao fra Grgo s društvom u Beč u poklonstvenoj deputaciji iza okupacije B. i H. po Austriji. Došli na konak Panteliji, 90 godišnjem starcu, koji ih pitao, ko su ? Kazali oni, ko su i otkud idu. Za večerom otvorili oni s Pantelijom i diplomatske razgovore ! »kako to bi vi, vi ste pametni ljudi fratrovi, da kaurin Bosnu uzima ?« pitao Pantelija. Fra Grgo mu odvratio : »A bi li volio Turčinu ?« — »A Boga mi svejedno, zulumčar ovo, zulumčar ono. Ovo je srpska zemlja.« Fra Grgo primjećuje na to : To starac od 90 godina, a ja zubima grizem i pljuvačku žderem. U to su i pospali. Još ujutru pozvao je Pantelija fra Grgu, neka mu dođe na Vaskrsenije.[3])

[1]) Anegdote i bilješke.
[2]) »Zapamćenja«, 89.
[3]) »Zapamćenja«, 113.

Doista prema navedenim stavcima, fra Grgo za zasjedanja berlinskog kongresa i okupacije B. i H. po Austriji, nije uz Srbiju. Do onda je fra Grgo i politički bio viši pristaša Srpstva : ali u momentu okupacije, fra Grgo je protivnik političke Srbije, obzirom na Bosnu, on je za Austriju.

O nutarnjim fra Grginim osjećajima nije riječ ni o načelnom njegovom shvatanju, ali je njegovo spoljašnje držanje to doba bilo takovo.[4])

Lojalnost svoju prema Austriji dokumentuje fra Grgo i zadnjim dvjema knjigama »Osvetnika« : koje s obzirom na političku nacijonalnu crtu Osvetnika ne stoje u punoj harmoniji sa dotadanjim knjigama Osvetnika.[5]) Ovaj sadržajni momenat upliviše i na formalnu stranu Osvetnika, jer u ove poslednje dvije knjige drugu boju imaju opisi oružja i bojeva nego u ranijim knjigama, ma da je fra Grgo divno podesio tehniku i za tu vrstu ratnih operacija.

Dotle pak bos. franjevci, s njima i fra Grgo, ulagali su bili sva nastojanja, da Srbi i Hrvati složno i solidarno porade na oslobođenju Bosne i Hercegovine od Turaka. Separatističkim težnjama fra Grgo se je energično protivio. A da je kojim slučajem moralo doći, da jedni ili drugi za Bosnom posegnu, fra Grgo tvrdi, da bi tim slučajem Bosna morala, na svoju štetu, prepuknuti, jer se osjećaji obadvaju ovdje dotiču i graniče. Fra Grgo otprilike povlači i međaše za taj rasplit, i, zanimivo je, on se ne drži vjerskog ključa, koji je u Bosni u ovakim zapletajima uvijek bio mjerilom, nego računa prema rezultatima onovremene istorije.[6])

Ali u svemu fra Grgo je za kompaktnost Bosne i Hercegovine i za solidarnu suradnju Hrvata i Srba. U tomu *duhu nagođeni* su i cijeli njegovi »Osvetnici«.

Dominanta toga nagođenja jesu slijedeći stihovi :

Vrlo pleme Srba i Hrvata !...
Ja bih zrio u pokoju nujnu,
Kano ruža u nacvatu rujnu,
I odpatnju roda uzo na se,
Kad bih slišo sjedinjenja glasa,
Jamte braćo ! hvoja vrbovije,
Ko će da ih usnopljene svije ?

[4]) Vasa Čubrilović reče mi, s jeseni 1929. g. da on ima svu gradju iz bečkog arhiva o okupaciji Bosne, o čemu sprema radnju, i iz toga mnoge podatke o fra Grgi, koji se, veli, nelijepo ponio. Hvali druge franjevce bosanske. — Medjutim ja ostajem pri osmatranju prilika, kako sam ih dosada formulisao, a sumnjam, da će i Vasa, ma i zamjerajući fra Grgi, moći drukčije osvijetliti tadanju situaciju, nego je ja ovdje ilustriram.

[5]) Hamza Humo u Naporima B. i H. ne nezgodno, s obzirom na fra Grgine koncepcije o Slovjenstvu, ilirstvu i svim mrtvim i živim plemenima, kaže za ovaj prijemet : Martić sin slavnog bosanskog kraljevstva, miri se sa ovom stvorenom situacijom.«

[6]) Martića »Zapamćenja« u Šestića. Jelenić, Kultura, II. 213.

Dočim svako slama pojedinu,
Jer i same napose se vinu...[1])

U smislu ovih stihova bile su sve akcije bosanskih franjevaca, pojedinih i u skupini, od kojih je iz ove dobe najznamenitiji onaj đakovački pokret, iz kojega je potekla poznata »Uspomena« i komu je kumovao fratar Knežević 1869. g. Knežević je i lično bio išao iz Đakova, preko Vinkovaca, N. Sada, Zemuna, u Beograd, da pripravi djelo oslobođenja.

Evo nekoliko redaka o toj misiji Kneževićevoj, koje usput ovdje priopćujem baš radi njihove zanimivosti.

U N. Sadu posjetio je Knežević Svetozara Miletića, komu je preporučio Bosnu i zamolio ga za moralnu pomoć putem »Zastave«. Miletić mu je izjavio nadu, da će naći pojedinaca, koji će dejstvovati u Kneževićevu smjeru ; samo je sumnjao u srpsku vladu. Međutim, nakon jednoga članka u »Zastavi« o zadaći Srbije sprama Bosni, pa kako bi ova mogla obnoviti Dušanovo carstvo, Knežević notorni autonomista, poručio je Miletiću, da »mi tražimo oslobodjenje od tudjega pritiska, a ne da nas drugi opet pritisne, ma i brat bio ; te ga zamolih, veli, nek drugim pravcem krene.«[2]) U Zemunu je konferisao s drom Matom Ivićom, koji ga opet naputio na kapetana Antuna Oreškovića, u Beogradu, da se svakako s njim dobro sporazumi. U Beogradu bio je on u mitropolite Mihajla, našao se s Oreškovićem, a glavno, konferisao i s ministrima Ristićem i s Blaznavčićem. Blaznavčić ga osokolio riječima : »Hoćemo, brate, hoćemo svi, Vi samo pametno i hrabro počmite, pa se ništa ne brinite ! Susjedna Austrija prva će vam pomoći, Srbija će vam pomoći, velika Rusija, koja je i nas oslobodila, Vama će pomoći... Pa da Vam nikakva vlast ne bi pomogla, zar ne znate, koliko Slavljana Bosnu opkoljuje ? Ovi će i proti volji svojih vladah, kradom Vama u pomoć priletiti ? Ta nije krv voda ! Što vi trpite danas mi smo svi do jučer trpili, pak Vam razumijemo.« Jedno je samo u čemu se Knežević s Blaznovčićem nije složio ; a to je, što je Blaznovčić, u pitanju budućeg odnošaja prema muslimanima, zastupao mnijenje, da se ili krste ili isele, a ako ne bi ni na prvo ni na drugo pristali, da se isijeku. »Oprostite Gospodine! — rekao je Knežević — što se s vama u toj stvari složiti ne mogu ! Zar da mi počmemo činiti ono što u njima odsuđujemo ? !«[3]) Povrativši se iz Beograda u Đakovo, Knežević je poslao i đake u Bosnu, da u svoje vrijeme narod dignu na ustanak. Međutim u to je neko kod provincijalata Bosne Srebrene Kneževića tužio, kao da će sa Štrosmajerom staviti bunu, i učiniti da se Austrija zarati s Turskom, te tim u najvišu opasnost dovede krstjane, i osobito Fratre bosanske. Knežević je na to iz Đakova bio povučen u Bosnu ; a jedan general —

[1]) V. I.
[2]) Varica, ondje.
[3]) Knežević, Varica ili njeke moje bilješke, kod Jelenića, Kultura II., 207.

Grivičić ? — koji se prema zaključku đakovačkog pokreta imao staviti na čelo bosanskog ustanka — ubio se. I tako se, tada, nade rasplinule.[1])

Nu, što nisu izveli nadobudni domorodci po svojim planovima izvela je kruta zbilja, kada je u Bosni došlo do otvorenih i krvavih sukoba, i umiješala se Evropa.

1876.-78. god. naime vas se Balkan lomio od ustanaka. Oslobođene slovenske državice ratovale i širile se.

Stanojević tvrdi, da je Rusija tada bila s Austrijom načinila tajni ugovor, u kome je neutralnost Austrije u rusko-turskom ratu kupila pristankom na austrijsku okupaciju Bosne i Hercegovine.[2])

To tvrde i drugi historičari.[3])

Okupaciju Bosne po Austriji pripisuje evropskoj diplomaciji i Sarajevska Srpska Riječ, polemišući 1906. god. s Hrvatima sarajevskim, koji su, pozivajući se na fra Grginu ulogu u vrijeme berlinskog kongresa, vindicirali sebi u zasluge okupaciju Bosne i Hercegovine. S. Riječ ispravlja Martićevu tvrdnju, i djelo okupacije motiviše, interesima evropske politike.

Riječ o tome piše :

Ova »Zapamćenja« kazivao je pok. Martić opet pokojnom Kolariću u pero po pamćenju. Za to se i ne može vjerovati, da je Andrašijeva depeša baš doslovno onako glasila, niti je mogla glasiti, jer ne odgovara istini, da je na kongresu bilo o tome riječi, da se Bosna preda Srbiji, a Hercegovina Crnoj Gori, kao što to dokazuje službeno izdanje protokola dotične sjednice berlinskog kongresa, koji je nedavno Srpska Riječ u vjernom prijevodu potpuno iznijela.

Taj isti protokol dokazuje i to, da se depeša Galantajeva i Martićeva nikako nije ni iznosila na kongres, o njoj nije bilo ni riječi, pa je prosto uobraženje, da je ona nešto doprinijela ovakom riješenju kongresa.

Šta vidimo još iz gore navedenih Grginih riječi ?

Vidimo, da je isto naručio grof Andraši preko austro-ugarskog konzula Todorovića, da je onaj konzul prisilio Grgu, da istu potpiše, i bez znanja njegovog biskupa i drugi rimokatolika, da o nekim Hrvatima ni riječi nema, da dalje niko od naroda za nju nije znao, da ona dakle nije izraz volje ni naroda ni rimokatoličkog mu dijela, već ju je potpisao sam fra Grga pod pritiskom, sa jednim mađarskim bjeguncem, povjerenikom konsulatskim.

Zar onda neko može danas vikati : mi smo tebe Austrijo doveli, nama katolicima, nama klerikalnim frankovačkim, Hrvatima imaš zahvaliti što si tu, pa za to nama daj sve, a drugima ništa ?

Samo obmana i opsjena može tako govoriti. Samo nadutost može uobraziti, da je onaj telegram imao onakog efekta.

[1]) Ondje.
[2]) Istorija B. H., 85.
[3]) Prelog, Povijest Bosne II. dio. Sarajevo

Pa kako je ipak došlo do okupacije?

Nesretni položaj, nesretne političke prilike su to mnogo ranije odlučile.

To nam svjedoči čitava literatura predistorije okupacije koja je danas već dosta obilna.

Nu ne ćemo da se sada na nju obaziremo, ne ćemo da ovo potvrdimo Bismarkovim memoarima, već ćemo za sada prosto navesti riječi jednog drugog rimokatolika, činovnika tadašnjeg austrijskog konsulata Tome Herkalovića, čije su uspomene ovih dana u Zagrebu izašle iz štampe i čiju je knjigu list sarajevskih Frankovaca do neba hvalio.

Evo šta dotični piše na 107. strani pod naslovom »Motivi okupacije«:

Austro-ugarska okupacija Bosne i Hercegovine po tome nije bila djelo narodnog raspoloženja, ili raspoloženja jednog dijela naroda, već djelo geografskog položaja obeju zemalja i političke potrebe, da bi se učinio kraj revolucionarnih potresa, koji su se vječito ponavljali, a koji su najviše škodili interesima austro-ugarske vlade. Osim toga je Bosna i Hercegovina bila još prije rusko-turskog rata i prije sastanka berlinskog kongresa od sviju evropskih velikih sila dosuđena Austro-Ugarskoj.

U tom pogledu učinila je Francuska predlog godine 1859. Za njim je došao predlog Rusije u jesen 1876. Predlog cara Aleksandra II. raspravljan je od sviju kabineta evropskih velikih sila. Engleska je godine 1876. javno dala svoj pristanak na okupaciju Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske, a ostale velike sile nisu se izrazile protiv iste. Da su u tome sve bile sporazumne dokazao je berlinski kongres, koji je na predlog engleskog punomoćnika lorda Solsberija jednoglasno dao mandat Austro-Ugarskoj, da okupira Bosnu i Hercegovinu i da ondje uvede uredjeno pravosudje i upravu, što je i učinjeno 1878.

Ovako govori rimokatolik iz Hrvatske, činovnik austro-ugarskog konzulata, a njemu će tek vjerovati klerikalni frankovci, koji se danas hvale, da su oni doveli Austriju, pa da za to treba da vode glavnu riječ i budu prvi. Da je fra Grgin telegram imao i najmanjeg uticaja u stvari riješenja oko okupacije, za cijelo bi on prvi za to dobio priznanja i nagradu i postao bi bar biskup, kao što je to i želio, ali mu se nije ispunila nada, već je umro skoro zaboravljen i sasvim povučen u Kreševu — kao — fratar.

Nemojte se obmanjivati niti druge opsjenjivati.

Kao što Grgin telegram nije doveo okupaciju, tako neće ni vaši dolački memorandumi, potpisi i depeše, proizvesti aneksiju.

Druge tu prilike imaju presudjivati. Tu je u prvom redu naš cio narod, tu su velike sile, koje su i dale mandat za okupaciju.

Tako S. Riječ.[1])

Abstrahirajući od novinarske žestine i peroriranja, koje se u žurnalističkoj polemici redovito prakticira, jasno je stanovište

[1]) Br. 122.

pisca u Riječi, koji se saglašava s Hrkalovićem u motivima, koji su proizveli okupaciju. To je jasno.

Dakle, tajna konvencija Rusije i Austrije bila je taj čas najmjerodavnija. Osim toga, politički odnosi između Austrije i Srbije ni izdaleka ne bijahu napeti, kako se to kašnje razvilo. Naprotiv, tadanja beogradska vlada podržavaše prijateljske veze s Austrijom, i žrtvom toga prijateljevanja mogao je u buni na krajini pasti i Petar Mrkonjić pokojni kralj Petar, koji je samo po sretnoj poruci Vase Pelagića izbjegao od očite smrti.[1])

K tomu, kada je pala odluka na berlinskom kongresu o udesu Bosne i Hercegovine, pa bosanski muslimani i sami pometeni, smišljali, koliko se taj čas misliti moglo, kako da održe vlast u rukama, i oni su baš malu brigu bodili o Crnoj Gori i Srbiji, da se nijesu bojali neprijatelja sa strane, Austrije. Zgodno to ilustrira fra Grgo, kad nosiocu turske vlasti meće u usta ove stihove:

Ej! što smo ti crne sane snili
Od Srbije i od Crne Gore,
Po njima bi dugo domovali,
I svi vlasi s nami turkovali,
Da nam nije ove ljute zmije,
Što se naše oko zemlje vije.
Odkada je u njoj turkovanja,
Valjalo je zebski od cesara, —
I zabosmo, al se ne bojasmo;
Da bi na nas i podigo vojsku,
Ne biše mu drugi kralji dali.
A sad hoće, vjera vam je Turci,
Jer su oni besjedu zadali,
Da će naše iskorienit carstvo.[2])

I posebno što se Srbije same tiče, nje, gdje joj Rusija ne bi bila oslon i uzglavlje, nijesu se bojali.

Ali znade kneže Milovane:
Da ga Moskva ne miluje majka,
Još bi mu se krila poduvila,
Pa da mu se i svoje medjaši,
A Bog prosti, da se Bosne maši.[3])

Ovu je situaciju sasvim tačno osmotrio Martić. Pa što je mogao učiniti? Na što se odrediti?

Skrajnji je čas bio.

Već su austrijske čete i do po Bosne bile došle, i Hafiz paša, vojnički turski komandant, ispred deputacije pozdravio generala Filipovića; a Dimitrije Jeftanović, iz deputacije, našao se pa rekao Filipoviću, nek on stane, dok se oni sa sultanom zdogovore!

Hafiz paša više se ne zdogovarao sa sultanom; a Dimitrije Jeftanović tražio ispred Sarajeva, da se dogovore s njim.

Evo kako Martić to spominje u »Zapamćenjima«:

[1]) Vukičević M., Kralj Petar, 13.
[2]) »Osvetnici«, VI.
[3]) »Osvetnici, VI.

Kada je Filipović bio u Zenici, spreman da napravi put prema Sarajevu, poslali Sarajlije k njemu deputaciju : Turke, hrišćane, jednog jevreja i jednog katolika, predvođene Hafiz pašom, vojničkim komandantom. Hafiz paša pozdravio Filipovića francuskim jezikom. Na upit Filipovićev, što su došli ? odgovorio je Dimitrije Jeftanović ispred drugova : »Gospodaru, poslao nas grad Sarajevo, da ti ovo reknemo, da ne ideš dalje s vojskom, dok se mi s našim sultanom ne zdogovorimo.«[1])

Zgodno na te i slične izmenjene uloge pjeva Martić :

Tako taj dan Turci srpstovali,
A Rišćani uz njih turkovali.[2])

Vaso Glušac misli, da je fra Grgo, u momentu okupacije htio da bude diplomata, kakav je bio i za vrijeme turske uprave, kada je svojim diplomatskim držanjem štitio raju i katoličke i pravoslavne vjere od osmanlijskih zuluma.[3])

K tomu, i sva hrvatska štampa onoga doba bijaše se veselila oslobođenju Bosne od Turaka, bijaše klicala hrvatskim generalima, a »Hrvatski Dom«, klub akademičara u Zagrebu, poslao fra Grgi počasnu spomenicu.[4])

Osim toga i ustaše u Bosni i Hercegovini : Ilija Bilbija, Boža Ljubojević, Ivan Kukavičić, Vaso Savić, Vaso Vidović, koji su od 1873. god. i kašnje uskakivali u Slavoniju, pod zaštitu Franje Josipa I. i napisali »Memorandum« na evropske velevlasti, štampan kod mehitarista u Beču, 1873. g., bijahu dali prigodu austrijskom ministru Andrassy-u da jače unese ruke u bosansko pitanje, pa su sami ustaše tako pripravili Austriji puteve u Bosnu u Hercegovinu.[5]) Također, kada je 1874. g. Franjo Josip prošao Dalmacijom, pa pred njega izašle deputacije bos. i kršćana i hrišćana, i tijem su veze Bosne prema Austriji bile utvrđene.[6]) Austrija je izrabila za svoja okupatorska ciljeve i ono bježanje bos. raje, kada je u zadnjem ustanku, po sudu Martića, do 50.000, a po sudu Baltića do 150.000 naroda prebjeglo u austrijske strane.[7])

Sada stoji, otvoreno pitanje, je li Srbija 1878. god. mogla provesti djelo Oslobođenja.

Koliko je pak Hrvatstvo doprinijelo okupaciji B. i H. to je pitanje riješeno. Austrija je iskoristila nacionalni osjećaj jednoga svoga vijernoga naroda, uspjelo joj je da uz sklonost evropskih velesila upotrebi i ovaj nacionalni momenat toga svoga naroda. Na simpatije bosanskih katolika računala je također radi vjerskog momenta, jer niko pametan ne će poreći, da su tradicije pretežnog Slavenstva, pa i Srbije (s iznimkama sve do jučer) bile čisto pravoslavne.

[1]) »Zapamćenja«, 97-98.
[2]) »Osvetnici«, VI.
[3]) Nekoliko pitanja, 17.
[4]) »Osvetnici«, VI.
[5]) OFGŠ., kod Jelenića, Kultura II. 225. Memorandum, u Institutu za istraživanje Balkana, u Sarajevu, kod Jelenića, ondje.
[6]) Jelenić, ondje, 227.-8.
[7]) Kod Jelenića, ondje, 233.

Tako se fra Grgo ovoga puta jače odvalio na političku Hrvatsku stranu, i tako pao u sjen Austrije, kao što su u njezin sjen pali i četnici Zimonići i lijevanjski Kujundžići i, bilo s voljom, bilo preko volje, svi Osvetnici ; a austrijski grenadiri došli su na masne pilave sarajevskih gazda.

— Apsolutno tendencijozno je drukče prikazivati prilike u Bosni i Hercegovini u momentu okupacije. Okupacija je Bosne bila gotov čin, onakva kakva je, i njoj su se, izuzevši muslimane, veselili široki redovi bosanske raje, katolika i pravoslavnih, očekujući da će učiniti kraj turskim zulumima.

Kasniji razvoj prilika, baš neposredno iza okupacije spada u drugu etapu, pod kraj koje Jugosloveni prečišćeni i prekršteni krvlju svjetskog rata, dočekali su ujedinjenje u velikoj oslobođenoj Otačbini.

*

Ovdje da primjetim nešto o Nušićevom Hadži-Loji, kojega on onako idealizuje u poznatom svom komadu istoga imena. Njegov je komad tendencijozan sa lijepom namjerom, da u ono po Srpstvo teško doba aneksije Bosne Austriji, okupi oko srpske zavjetne misli i muslimane, a donekle i katolike, a obrao je za glavnog junaka, tačno je, najžešćeg protivnika Austrije u vrijeme okupacije ; ali u stvari, i najžešćeg protivnika sloboština raje. Jer ustanci naši u to doba dokazuju da su zulumi bosanskih Turaka bili prevršili mjeru. Pa ako je aneksija Bosne teško padala našim osviješćenim domorodcima Srbima zbog tadanjeg za ono doba definitivnog uokvirenja Bosne u Austro-ugarsku — pošto je, eto, matica Srbija diplomatski bila slaba da to spriječi, a ni Evropa se ne založila tada za našu korist, očito nije odgovaralo stvarnoj koncepciji zajedničkog junaka uzeti Hadži Loju kao nosioca zdrave zajedničke nacijonalne misli. Nušić je tim bio dao i suviše maha slobodi mašte i političkoj tendencioznosti. Jer, na našu nesreću, malo je u Bosni i Hercegovini pred okupaciju Bosne bilo visokih domorodca, ne ekskluzivnih, ne podvojenih, a i ti, kako je kruta zbilja posvedočila, malo su šta mogli, i rijetki su bili visoke objektivne zajedničke orijentacije ; a najmanje se je puštala vlast iz ruku našim muslimanima, koji su, dok su i u Carigrad počele ranije prodirati reforme, dizali otpor, a samo da očuvaju feude i ne izgube nadmoć nad rajom. Stoga je Austrija i upala u zemlju sa mandatom umirenja, kako je ona ono doba znala da iskoristi našu razjedinjenost, da se iza toga još jače uvriježi i učvrsti u zemlji.

*

Od okupacije Austrija navija desno krilo Bosne po svojoj volji ; a lijevo je odmah, savio pod pazuho 90 godišnji starac Pantelija, dobacivši svatovima, koji su išli u Beč u poklonstvenu deputaciju : »zulumčar ovo, zulumčar ono. Ovo je srpska zemlja.[1])

Nego ću ovdje da spomenem još jedan pasus, koga navodi Vaso Glušac o fra Grgi, Vaso misli, da je fra Grgo, na koncu konca postao iskreni prijatelj Austrije.[2])

[1]) »Zapamćenja«, 113.
[2]) Ondje, 17.

Fra Grgo jest za neko vrijeme bio prijatelj Austrije. Mogao je to prijateljstvo podržavati kraće ili dulje vremena. Ali nije fra Grgo bio tako ograničen čovjek, pa da nije gledao i dalje u budućnost.

Svakako, Austrija je fra Grgu mimoišla, pa mu ne priznala zasluga prema uslugama, koje je on njoj bio učinio. Slična, napisao je u III. Bilježnici kod Šestića, putniku, koji kad se napije iz bunara vode, okrene mu leđa.[3]) S dolaskom Austrije nestaje fra Grge sa javnoga poprišta. Fra Grgo se, sa 500 for. godišnje penzije, koju mu je posredovanjem prijatelja odobrila Austrija, sklonio u manastir Kreševo, gdje se bavio pjesmom i odmarao u onoj gorskoj prirodi.

*

Nego, apstrahirajući, kakav je fra Grgo bio za vrijeme berlinskog kongresa i u okupaciji B. H. po Austriji kao nacionalni političar, glavno je, da je *fra Grgo bio dobar nacionalni prosvjetitelj i uzgojitelj time, što ideje jedinstva i bratstva nije Stari smetnuo s uma tada, ni poslije.* Mi smo naime vidjeli, da je okupacija Bosne bila izvršena po odluci velesila, i da su odnosi sa susjednim državama bili pomirljiviji, a poslije su postali zategnuti i jedna je lozinka bila osloboditi se Turčina — ali fra Grgo i u tim prilikama širokogrudno je prihvatao i pomagao, koliko je on ma i u pojedinim momentima mogao, sav narod bez razlike rase i plemena. Pa kako je i dotle pod Turčinom jednakim osjećajem ljubio sav narod bez razlike vjere, tako je tada i do groba ostao vjeran toj ideji među nama.

On je i sam lično bio visoko svijestan toga svog osjećaja. Tako u sarajevskoj buni kad je u onom metežu lako mogao usijati glavu, rezonuje on ovako : »Ja se nijesam bojao Turaka ; nikome nijesam učinio očitoga zla, nego se bojim, dat će neko dukat cigančetu i ubit će me.«[4]) I malo dalje kaže : »A ja držeći, pošto sam bio branitelj bosanskih Turaka u mnogim prilikama proti pritisku osmanlijskom, užívam dobar glas kod njih, i nadam se, da mi žene će ništa učiniti, nego ako bi me protjerali.[5])«

I slijedeće dvije-tri zgode ilustriraju dobro fra Grgine zasluge za narod iste krvi, baš u času okupacije Bosne Austriji, o kojoj je ovdje riječ.

Bijaše jednom zgodom Franjo Milošević pošao iz Kreševa preko Visokoga u Sarajevo. Kad je bio u Visokom na kolodvoru, začudio se, kad je, odjednom vidio fra Grgu, koga bijaše na 2—3 dana prije bio ostavio bolesna u krevetu. Pošli jedan prema drugome. Fra Grgo širio ruke govoreći : »Hvala Providnosti, koja te poslala ! Deder mi izvadi kartu ! Ne znaš, bolan, prijatelju, dobio sam telegram da je moj Zubac teško bolestan u Sarajevu, pa sam, i sam bolestan budući, ipak pošao k njemu !«

[3]) O. F. G. Š.
[4]) »Zapamćenja«, 91.
[5]) Ondje, 93.

Izvadio Milošević njemu kartu. U to prispio voz. U vozu bijaše neki hadžija Šišić, Sarajlija. Izašao hadži-Šišić iz voza da pozdravi fra Grgu. Po tom Šišić i Milošević uzeli fra Grgu ispod ruke i uveli ga u kupe II. razreda, a oni se vozili u III. razredu.

Za vrijeme vožnje pričao hadži Šišić Miloševiću kako je on haran fra Grgi, jer da je fra Grgo njegova oca, koji bijaše nakon ulaska Švage u Sarajevo, osuđen na vješala, oslobodio vješala.

U Sarajevu uzeo Milošević fra Grgi fijaker, ter se odmah obadva odvezla u bolnicu, da fra Grgo poseti bolesnog prijatelja Zubca. Sam dr. Preindelsberger poveo je Martića do bolesnika, komu bijahu na 6 sati prije sretno izvadili kamen iz bubrega. U bolničkoj sobi našli Zubca i s njim popa Zimonjića, koji također bijaše ležao. Fra Grgo ih pozdravio obadvojicu, a Zimonjiću rekao : »Eh, vojvodo, Ti si vojevao, ali sam Te ja opijevao !«

Slučaj Hadži-Šišićev i njegov susretaj s fra Grgom pričao Milošević hadži Avdagi Zildžiću, isto Sarajliji ; a ovaj potvrdio Miloševiću da je fra Grgo i njegova oca skinuo sa vješala. On da je bio već osuđen ; a njegova mati pošla sobom do fra Grge i povela 5—6 njih djece, pa ga s plačom zamolila, neka pomogne, jer da on more pomoći. Fra Grgo rekao neka pričeka dok on dođe i neka ne plaču, da ništa neće biti njihovu ocu. Kad se fra Grgo vratio, opet se oglasio s vrata : »nemojte plakati; Vaš je otac riješen osude ; ajte kući«.[1])

Etička plemenitost fra Grgina obuhvaćala je i neslovene domaće židove, s kojima se fra Grgo također dobro držao, što dokazuje sledeći slučaj :

Išli jednom fra Grgo i fra Mijo Batinić po rondeau-u na Ilidži, pa naišli na nekoliko starih sarajevskih Španjola, gdje sjede u skupu. Fra Grgo na čas skrenuo k njima, bijaše neke poznao. Kad on među njih, a oni za ruku pa fra Grgu ljubili u ruku. Branio se fra Grgo, veli fra Mijo, govoreći, da treba da i njih on ljubi u ruku, jer bijahu aman sve sami rabini, a isto i vremešni ljudi ; ali oni nijesu prestali cjelivati fra Grgi ruke : jer da je fra Grgo njih mnogo zadužio za turske vlade, naročito u sarajevskoj buni. za okupacije.[2])

*

Pa kako pod Turcima, tako ni pod Austrijom nije u fra Grgi utrnuo osjećaj narodne svijesti, nego ga sveđerno njetio. Eno on odmah na putu u poklonstvenoj deputaciji u Beč, 1878. g., za vrijeme boravka u Zagrebu, sastavio poklonstvenu adresu, koju su domoroci u Zagrebu odobrili ; a kad je došao u Beč, nadodao još i Pavlinović tri riječi ; ali su kod revizije adrese, te sve tri riječi nešto o hrvatstvu bile brisane.[3])

[1]) Anegdote i bilješke.
[2]) Anegdote i bilješke.
[3]) »Zapamćenja«, 124.

Na reakcijonarni međutim sistem Austrije upozorio je fra Grgu, odmah u početku, biskup Štrosmajer, koji je žestoko kritizirao vladavinu u Bosni.[1])

*

Zanimiva je po fra Grgino rodoljublje osobito ova zgoda iz Dubrovnika :

1883. god. došao fra Grgo s fra Augustinom Zupcem u Dubrovnik, a u Dubrovniku se slavila u fratara 700-godišnjica rođenja Sv. Franje. Kako je to bila velika svečanost, to se na ručku našli svi pjevači i odličnjaci grada, među ovima Budmani, Zore i drugi. Osobito se Budmani i Zore ugodno razgovarali s fra Grgom, pa Budmani rekao da mu ugodi svaka fra Grgina riječ, i čisti njegov govor da ga ushićuje. Na to mu je fra Grgo pokazao svog prijatelja Zupca, da ako ga toliko osvaja njego.v jezik, neka mu Zubac recituje Luku Vukalovića, on da ga zna na izust koliko hoće, a fra Grgo da ga ne zna. I Zubac je tada recitovao čistim hercegovačkim nariječjem čitav četvrt sata iz fra Grgina Luke Vukalovića, da su se svi divili. Tom zgodom su pjevali Budmani i Zore i neki drugi iz onoga društva budnicu : »Onam, onamo« ; svi su prijatelji bili razdragani ; da a su to pjevali onoga vremena javno u Dubrovniku, veli fra Augustin, to bi onda bio skandal, kako je Dubrovnik onda bio tuđinskog osjećaja ; ali učeni Sloveni imali su slovensku svijest još onda, da je bila divota.

*

Slijedeće zgode također dokazuju fra Grgin rodoljubni osjećaj.

Kad se 1883. g. fra Grgo bavio u Topuskom i u Krapinskim Toplicama, naslušao se tamo svakojakih zuluma, izvršenih na narodu, što ga je bolilo u duši. Na te jade i izgrede primjećuje pjesnik u svom Notesu : quidquid delirant reges, plectuntur Achivi...

1885. g., kada je fra Grgo bio u Požegi, kod vojničke smotre, kojoj je prisustvovao bivši austrijski car i hrvatski kralj, na klicanje vladaru, primjećjue pjesnik sa patriotskim zanosom : „kudgod prodje Slavni Car i Kralj, klicanja drugih nije bilo čuti, osim : »Živio Kralj Hrvatski !« a naslušaše se toga klicanja pratioci Mađari osobito K. Tisza...

A kada je 1895. g. boravio u Zagrebu uz dolazak Franje Josipa I., osobito se taklo sijedog pjesnika, što je bio počašćen u novom sjajnom kazalištu s osobitom besplatnom ložom na prikazivanju »*Graničara*«. Još s većim zanosom pribeležio je pjesnik istom zgodom, slijedeće retke : Iznenadila me je također povorka uparađenih Akademičkih gradjana, koji me vraćajući se od Jelačića spomenika, gdje bijahu spalili krpu Madžarskoga grba, su-

[1]) Pisma. I. 21. X. 1878. — Razumljivo je, što je Štrosmajer, prema pismima u Šišićevoj knjizi Korespodencija Rački-Štrosmajer (Zagreb, 1929.), napadao Martića u 1876. god. zbog otpora protiv Srbije, a zalaganja za Austriju, ma da fra Grgo piše, da je pod pritiskom to učinio. No i Štrosmajer je uvjerivši se o neminovnosti dogodjaja kako su se zbili, približio se kašnje fra Grgi i bio mu prijatelj...

sretoše u Ilici, pa spustivši zastavu pozdraviše sa trokratnim Živio F. G. M. ![1])

Prije toga opet, g. 1889. posjetio je fra Grgo manastir Žitomislić, u spomenici kojeg zapisa ove tople riječi :

»Dana 17. mj. oktobra g. 1889. imadoh čast postjetit ovu divnu zadužbinu slavnoga domorodca Miloradovića.

Da soskresnet Bog i strasočatsja vrazi jego !«

Fr. G. Martić,
Pjesnik »Osvetnika«. [2])

*

U pogledu shvatanja i nazivanja cjelokupnog slovenstva i pojedinih slovenskih plemena, fra Grgo je u tomu vrlo samostalan i osebujan. Isto onako, kao što je povrh Štosove pjesme »*Poziv u kolo*« bio izradio Danicu od južnoslovenskih pokrajina tako i kašnje, kroz cijeli svoj život, on razvrštava Slovene, naročito Južne, uvijek više po pokrajinama, nego, kako se to u našim udžbenicima stereotipno upotrebljava, po plemenima. Tako kada 1881. g. izbraja učesnike velikog slovenskog hodočašća u proslavi ss. Apostola Ćirila i Metoda u Rimu, on kaže : U Rimu bavismo petdnevno svetkovanje svi skupni Slavjani : Česi, Poljaci, Bugari, Hrvati, Bošnjaci, Sloveni, Slovaci i Hercegovci. [3])

Zanimivo je, ipak, da fra Grgo kad je 1892. g. deklamirao u Rimu u slavu Kristoforu Kolumbu pjesmu, meće da je je deklamirao »našhim Slavjanskim jezikom t. j. Hrvatski«. [4]) Malo iza toga, u opisu istoga slavlja, gdje nabraja u kojim su jezicima izvođeni sastavci na akademiji, za naš jezik, veli fra Grgo : slavjanski t. j. hrvatski. [5])

*

Nego, ovdje moram spomenuti, kako je nacijonalno gibanje u Bosni i Hercegovini dobivalo sve jasnije oblike ; a obadvije ove ideje formirale se časovito i u dva protivnička krila. Do toga je kašnje dolazilo naročito stoga, što su glavne smjernice ovomu gibanju u Bosni i Hercegovini određivali u redakcijama političkih dnevnika više nedomaći ljudi, nevješti našim bosanskim prilikama.

*

Nastupilo je i otimanje za fra Grgu : je li Srbin ili Hrvat ?

I u pismima fra Grgi ima dokaza tomu otimanju ; a dnevnih nagovora bijaše još više.

God. 1892. u listu od 9. rujna nagovara Vrinjanin, činovnik Bos. Pošte fra Grgu, da se u uvodu »Osvetnika« spomene, da ih je pisao Hrvat za svoj narod. U listu od 30. studenoga iste godine opet piše Vrinjanin fra Grgi, neka se izjavi, je li Srbin ili Hrvat,

[1]) Notes.
[2]) Anegdote i bilješke. Nikola Krulj, Sarajevo, 4. II. 1922.
[3]) Notes.
[4]) Ondje.
[5]) Notes.

a povod tomu da je pisanje srpskih listova.[1]) Ne znam, je li fra Grgo što odgovorio na ove listove, ali mi Vrinjanin 23. III. 1918. u Sarajevu reče, da on ima jedno baš dugo pismo fra Grgino od 4 tabačića, u kojemu fra Grgo na dugo i široko ističe svoje hrvatstvo i dokazuje, da on nikako ne može biti Srbin.[2]) Marko Šešelj iz Mostara pričao mi u istom predmetu, kako su se u Štrosmajera bili našli u gostima Martić i Sundečić, pa se vjerili na bratsku slogu i uzajamnost. No kad jednoč Sundečić počeo vikati proti Anti Starčeviću, od onda da se i Martić odlučio isključivo na hrvatsko ime, bez obzira na srpstvo i uzajamnost. »Jer sašta rekao on Šešelju, ni ja više nijesam vezan na ugovor i obećanje.«[3])

Međutim opet, onoga vremena, kada je J. Milaković bio jednom u školskom poslu u Kreševu i tu ostao tri dana, posjetio on fra Grgu, i na svaki način nagovarao ga, da spjeva jednu pjesmu, u kojoj se priznaje Hrvatom. »Nikako, reče mi Milaković 16. IX. 1916. u Sarajevu, nijesam ga mogao na to nagovoriti.« Nego mu rekao fra Grgo na koncu, neka on spjeva, pa da će se Stari potpisati. Nijesam — nastavio Milaković — dospio da pjesmu spjevam; ali kad je fra Grgo bio kašnje jednom u Sarajevu, išao sam s njime. I baš na uglu stare realke, sadašnje ženske preparandije, govorio on opet njemu, neka se prizna Hrvatom, jer da Srbi svojataju sve, da svojataju i njega, nazivlju ga srpskim pjesnikom. Fra Grgo da je tada rekao: neka ga svojataju i jedni i drugi, pa ko pritegne, onoga je.

Ovom zgodom pokojni Milaković mi rekao: »onoga vremena« on nagovarao fra Grgu da se očituje Hrvatom; danas ga, veli, ne bih nagovarao.«[4])

U vezi s tim, dr. Jelenić pričao mi 11. marta 1917. kako mu je Milaković kazivao, da je on jedno vrijeme tri dana oblijetao oko fra Grge, da se iskaže Hrvatom, pa nije htio.[5])

Osman Hadžić pričao mi o sličnom verbovanju slijedeće:

Kada se spremalo drugo izdanje Jukić-Martićevih junačkih pjesama, u Mostaru, u Šešelja, 1892. g. predgovor drugom izdanju napisao Osman Hadžić i istakao da su to hrvatske pjesme. Bio tu u Mostaru i fra Grgo. Ali kada su od njega iskali placet na ovaj predgovor, bunio se što je istaknuto, da su to hrvatske pjesme. »Kakve hrvatske, odgovorio Stari, to su pjesme srpske i naše narodne... !« I nije htio na to pristati. Saopćio Osman to biskupu Buconjiću, zamoli ga, neka on na to fra Grgu nagovori. Pa je Buconjić jedini, fra Grgu sklonuo i onom odobrio.[6])

Svakako prema dosadašnjem, fra Grgo je bio uvijek za jedinstvo jugoslovenskog naroda u Bosni i Hercegovini.

[1]) Pisma I. Bos. Pošta, datt.
[2]) Anegdote, Bilješke. Vrinjanin, dat.
[3]) Anegdote i bilješke.
[4]) Anegdote i bilješke.
[5]) Anegdote i bilješke. Jelenić J. Sarajevo, dat.
[6]) Anegdote Osman Hadžić. Beograd, 1. XI. 1922.

Tu fra Grginu crtu zapaža dosta i ugledni S. Protić, kad o fra Grginim »Zapamćenjima« pravi ovu refleksiju: kako se vidi, fra Grgo govori ovdje o Hrvatima i hrvatstvu kao nečemu stranom Bosni i Bošnjacima, sasvim saglasno njegovom cijelom kazivanju u »Zapamćenjima« gdje on nigdje i nikad bosanske katolike ne zove ni Hrvatima ni Srbima.[1]«)

U Bosni je nacionalno osjećanje oslabilo i utrnulo bilo, najmanje u pravoslavnih ali najviše u katolika — u ovih sasvim kako se iz »*Zapamćenja*« *vidi*. Bosanski katolici postadoše samo katolici i kršćani: ni Hrvati ni Srbi? Fra Grga pominje i srpsko ime, i Srbe i srpska posla, i Srpstvo koje se bilo na sav mah razmahalo u vreme Osman paše, i poturčenog Srbina Rašid efendije i najposle vrlo značajnog starca Pantelije, ali nigde i nikako kakvoga Hrvata ili Srbina katolika Bosanca![2]) I što još više čini značajnijim njegovo kazivanje to je fakat, da on svoja »*Zapamćenja*« kazuje 1901. godine.[3])

Fra Grgo je zbilja uvijek najviše naglašivao skupni narodni osjećaj, prema čemu je on više podvlačio narodnu kompaktnost Bosne i Hercegovine kao jugoslovenske cjeline. To potvrđuje i slijedeća njegova riječ mladim Grdjićima.

Pričao mi 25. III. 1921. Savo Ljubibratić da se je fra Grgo poznavao i dobro se držao s Lukom, starijim bratom braće Grdjića, Šćepana i Vasilja.

Isti dan za šetnje sa Savom, trefili mi Šćepana Grdjića (a poslije pridošao i Vasilj), pa Šćepan pričao, da je 1890. g. bio s Vasiljom u Fojnici, gdje je stariji njihov brat Luka bio činovnik kod. kotara. Sjeća se Šćepan i tadanjeg gvardijana u Fojnici, pok. fra Ive Vujičića.

U Fojnici se desio taj put i fra Grgo.

Kad je Luka prikazao fra Grgi svoju mlađu braću (bili oni onda gimnazijalci, a nosili narodno odijelo), pomilovao fra Grgo dječake, uz primjedbu: »neka vam duša bude ovaka!«... upirući prstom u narodnu nošnju.[4])

Nego, ako je kada trebalo u delikatnom odnosu srpstva i hrvatstva izjasniti se, pa ugoditi i okolini fra Grgo se u tomu nije dao voditi strastima i časovitim čaršijskim osjećajima. Fra Grgo, ako se je već morao gdjegod o tome izjasniti, to je bilo tek pred složenim, čestitim, najvećom stranom domaćim, ljudma, i primjereno resultatima tadanje istorije. S tim u vezi biće i ovaj fra Grgin *Napomenak Strukiću*, što sam ga ja našao 1911. g. u fra Grginoj ostavštini, u njegovoj spomen-sobi u Kreševu. Taj prilog u cjelini glasi: »*Napomenak Strukiću*. Ako bi koi-a čini se da ih u narodu ima — o mojoj narodnosti sumnjio, valja mu kazati da sam rodjen u Županiji bivšoj Hrvatskoj jednoj od sedam poglavitoj što jih broji Porfirogenet — Imotskoj gdje su se prvi

[1]) S. Protić. Iz Zapamćenja fra Grge Martića. Radikal, 1922. II. br. 77.
[2]) Ondje.
[3]) Ondje.
[4]) Anegdote i bilješke.

došlići prastari Hrvati nastanili te i do danas sada ta ista krajišta posjeduju; dosljedno je dakle, da sam i ja Martić porietlom i rodom Hrvat, što sam i svojim životom i djelovanjem pokazao.«

Ovaj fra Grgin Napomenak, napisan na plavom koncept-papiru, vidno svjedoči, kako je fra Grgo pratio razvoj domaće istorije, i prema njoj se orijentisao, bivši valjda umoljen od Strukića da tačno odredi svoje stanovište u našem t. zv. plemenskom pitanju.[1])

*

Fra Grgin osjećaj za solidarni rad bosanskih prosvjetnih radnika, napose, potvrđuje sljedeća zgoda, koju mi je 15. IX. g. 1921. pričao Rud. M. Zahradnik, u Sarajevu. Bijaše Zahradnik g. 1902. pismeno molio fra Grgu za neka uputstva o prosvjetnom radu u Bosni i Hercegovini u prošlosti, pa mu fra Grgo, veli Zahradnik, usmeno odgovorio na upite, u Sarajevu, u provincijalovoj residenciji, kamo je Zahradnik bio pozvan, kada je fra Grgo jednom zgodom bio došao u Sarajevo. *Meritum fra Grgina pričanja bio je taj, da je fra Grgo u najljepšim bojama prikazivao odnošaje između bosanskih bez razlike, da li su ti bili Hrvati ili Srbi prosvjetnih radnika.* Zahradniku je i suviše upadalo isticanje te harmonije, pa je fra Grgu još jednom zamolio neka slobodno kaže, kako je to bilo, ako on to poljepšaje pred njim, kao tobože Čehom. Pa je fra Grgo ponovno ustvrdio najljepše veze između jednih i drugih, Hrvata i Srba, misli Zahradnik.[2])

*

Slijedeća sličica ilustrira osjećaj našeg pjesnika za Jana Kolara:

Bio fra Grgo u Zahradnikovom stanu, dok je još stojao u Tereziji ul. 22. (u Sarajevu), i tom zgodom se zagledao fra Grgo u sliku Kollara, koja je u Zahradnika visjela na zidu.

— Pokoj ti duši, Janko, primjetio fra Grgo gledajući u sliku!

»Nijesam vjerovao, veli Zahradnik, da fra Grgu dobro razumijem; jer ni u snu nijesam sanjao, da fra Grgo pozna velikog pjesnika niti da zna za njegovo ime.« Proipitao fra Grgu, da li zna ko je na slici predstavljen?

— Poznam ja, vrlo dobro autora »Slavy dcery«, odgovorio je fra Grgo. Pa je pričao, da je i lično upoznao Kollara jednom zgodom.

* * *

Treba uzeti fra Grgine »Osvetnike« pa druge pjesme, koje u cijelim periodama i mjestimice pobuđuju rodoljubni osjećaj prema Slovenstvu i pojedinim mu ograncima.

Za najvećom većinom njegovih pjesama, koje se temelje na istorijskim dogodovštinama, ili su prigodne svečane prirode otvara se u zaleđu njegov rodoljubni, opći ili djelomični, slovenski osjećaj.

[1]) Serafinski perivoj, 1911., br. 12.
[2]) Anegdote i bilješke.

VII. Boravak u manastiru Kreševu. Bolest i smrt pjesnikova.

Okupacijom Bosne i Hercegovine po Austriji dolaze u Bosni i Hercegovini na vidik novi ljudi.

Upravna mjesta povjeravaju se najvećim dijelom strancima.

I crkveni odnosi dobivaju nove forme.

Napose kod kršćana (katolika) zavedena je hijerarhija, po kojoj su osnovane jedna nadbiskupija, vrhbosanska, u Sarajevu, i dvije biskupije, mostarsko-duvanjska i banjalučka, sa sjedištima u Mostaru i Banjaluci. — Jedan dio crkvenog teritorija, t. zv. biskupija Mrkanjsko-trebinjska, povjerena je, s početka administraciji biskupa dubrovačkog, a docnije je došla pod upravu biskupa u Mostaru.

Ovom je zgodom zavedeno u Bosni i Hercegovini i svjetovno svećenstvo, koje je u Bosni nekada obavljalo duhovnu pastvu, a poslije je nestalo, te su franjevci jedini služili sve parohije, dok nije, eto opet, uvedeno i svjetovno svećenstvo.[1])

Pa dok su biskupima postali domaći svećenici — franjevci Buconjić u Mostaru, i Marković u Banjaluci, nadbiskupom u Sarajevu postao je dr. Štadler, učevan i poduzetan gospodin, ali nevješt bosanskim prilikama, koji se, uz to, ogradio, ma da Hrvatima, ali nedomaćim ljudima, usljed čega je izazvao mnogo nepotrebna trvenja s domaćim franjevačkim svećenstvom.

Opis tih prilika prekoračuje granice ove monografije — ja se vraćam samom fra Grgi.

Okupacijom Bosne i Hercegovine po Austriji, fra Grgo je ostavio Sarajevo, i kao što rekoh, došao u manastir Kreševo.

Kada je fra Grgo iz Sarajeva premješten u Kreševo, starje šinstvo franjevačke provincije Bosne Srebrene, koje ga je tamo odredilo, nije poslalo fra Grgu toliko da služi, jer za sitnih i dnevnih poslova fra Grgo nije više bio: koliko ga je tamo poslalo, kad ga je već mašila zaslužena kakva, crkvena čast, da ondje počine. Povjerili su mu ipak neke lake, više počasne dužnosti. Ali u glavnom fra Grgo je bio povlašten, i u samostanu je bio kao u mirovini.

A pošto se u franjevačkom redu starješine, provincijali i gvardijani, prema postojećoj praksi, mijenjaju svake treće godine, zanimivo je ipak, da su svi starješine uvijek obazrivi bili prema fra Grgi, noseći mu čast i nagađajući mu.

[1]) Enciklika »Ex hac augusta!. Glasnik bisk. djakovačke, 1881. god.

Proviđen u manastiru najnužnijim, stanom i hranom; imajući za sitne potrepštine i za putovanja spomenutih 500 for. godišnje potpore, fra Grgo je, osim ono nešto brige, što ju je imao prvih godina kao inspektor nauka, i osim dnevne mise koja ne traje više od pol sata, i koju je govorio sve do smrtne bolesti, cijelo drugo vrijeme imao slobodno.

U Kreševskom manastiru nije fra Grgo išao ni u kor, na zajednički Oficij.

On se, valjda, služio povlasticom, dobivenom uz još neka druga privilegija, već 1862. g.; a isposlovao mu je u Rimu fra Anto Vladić, koji je te godine boravio u Vječnom Gradu. Mjesto oficija molio je fra Grgo svaki dan sve tri otajstva Gospine Krunice ili Rožarja.[1])

Štovanje prema B. D. Mariji, naročito kao Majci Žalosnoj njegovao je naš pjesnik na osobiti način, što svjedoči i Gospina slika, koja mu je u sobi visjela viš kreveta, nad glavom. Druga opet jedna manja Gospina slika također bijaše viš kreveta.

Fra Grgo je posebnu pobožnost njegovao prema Muci Isusovoj, što svjedoči, također, slika propetoga Spasitelja, koja je visjela viš kreveta.

Naš pjesnik je gojio i pobožnost prema sv. Anti, (Padovanskomu). Pobožnost prema sv. Anti začeo je fra Grgo, nefaljivo, još kod svoje kuće, jer naš narod ovog sveca u velike poštuje; a razvila se ona u njemu više, u franjevačkom redu.

Fra Grgo je dalje, kao sarajevski župnik gdje je bio za turske vlade oko 20 godina na župi posvećenoj Sv. Anti Padovanskomu, puno radio za sv. Antu i širio je njegovu slavu.

Iz pobožnosti prema sv. Anti pohodio je i Padovu; a desilo se to godine 1879., kada je fra Grgo, godinu dana iza okupacije Bosne i Hercegovine po Austriji, išao u Beč na srebreni pir cara i carice, pa je na povratku iz Beča udario na Italiju, tu obašao mnoge gradove, a među njima i Padovu. U Padovi je boravio 21. maja. O crkvi sv. Ante u Padovi pribilježio je Fra Grgo ove retke:

Crkva sv. Antuna veličajna — graditelj prvi Nikola Pisanus drugi Jakov Sansovinus — početa godine 1237. (?) dokončana 1525. Reliquiarium bogat i zlatna sva uznutrina Crkve. Manastir prostrani od kojega jedan dio uzet je za Museum, koji se uredjuje — i ima lijepih stvarih i starih i novijih.[2])

Fra Grgo je spjevao sv. Anti i pjesmu pod naslovom »Sveti Antun Padovanski čudesnik!. (Povijest Lalija Mancini 1654.[3])

Iz zahvalnosti prema Sv. Anti, komu je pripisivao mnogoput pomoć u nevolji, nabavio je i kip sv. Ante za Kreševsku crkvu, koji i danas stoji na oltaru sv. Ante.

Također u svojoj sobi držao je sliku sv. Ante, koja je visila na zidu poviš njegova kreveta, na komu je i umro, pod istom slikom sv. Ante.

[1]) OF. G. K. Neke moje povlastice.
[2]) Notes.
[3]) »Posvetnici«.

KREŠEVO
(Iz Spomen-knjige Fra Grgo Martić. Izdanje društva „Napredak", Sarajevo 1906.)

Ovdje u Kreševu udesio je fra Grgo svoje življenje kako mu je konveniralo.

Kao što rekoh, prv h godina iza dolaska u Kreševo, fra Grgo se nešto bavio organiziranjem školstva u Kreševu, do 1888. god. I tu službu obnašao je on više po općem povjerenju, koje mu se iskazivalo kao starom prosvjetnom poborniku i kao književniku, nego da se je htjelo opteretiti njega redovitom nastavom. On je dakle bio više inspektor franjevačkih studija, onoga u osnovnoj školi i onoga u probandatu — višoj školi, sa izvjesnom kompetencijom, ovisnom o franjevačkom starješinstvu.[1])

Više vremena i truda ulagao je fra Grgo u lični književni rad. Jednu opću sliku toga rada dao sam u poglavlju o fra Grginom književnom radu; iz koga se poglavlja hroničkim mjerilom jasno razabire, što je fra Grgo stvorio u književnom pogledu, u manastiru Kreševu. Detalje o tomu radu i analizu njegova rada izostavljam.

O fra Grgi, dok je boravio u Kreševu, imade dosta anegdota i bilježaka, koje vrlo zgodno objašnjuju ličnost, ćud i druge osebine našeg pjesnika.

1899.-1900 školsku godinu sproveo sam i sam, pred polazak u gimnaziju u Visoko u manastiru Kreševo. Kašnje, za vrijeme školskih praznika, takodjer sam vidjao fra Grgu. Po čemu, imam i ličnih uspomena na njega.

Fra Grgu, dok je boravio u Kreševu, mnogi su prijatelji posjećivali.

Osobito mnogi bosanski književnici i drugi prosvjetni radnici posjećivali su pjesnika »Osvetnika«, u onom gorskom kraju.

Važno je također spomenuti, što je fra Grgo dok je boravio u Kreševu, diktovao svoja zapamćenja fra Mirku Šestiću i Kohariću. Šestiću je diktovao fra Grgo »Zapamćenja«, dok je ovaj, kao što sam napomenuo u predgovoru o Vrelima, 90-tih godina bio lektorom na filozofsko-bogoslovnom učilištu u manastiru Kreševu. Odnosno ovoga diktovanja, spomenuću, na ono što u početku rekoh još slijedeće. Za fra Grgu, još kaže Šestić, da bijaše retkoga pamćenja. On da je njemu stavljao pitanja i kad bi mu fra Grgo stvari pripovijedao onda bi to ispisao, i pred fra Grgom pročitao, pa razrađivao i naknadno eventualno ispravljao. O mnogim stvarima Fra Grgo je nerado govorio, jer se bojao vlade, i jer je mnogo osoba živjelo, koje je on prikazivao u nelijepu svjetlu. Šestić kaže, ono malo što je objelodanio u »Franj. Glasniku«, ono je onoliko onda izašlo; a sve je on izmislio izdati u javnosti, da nije rat nastao. Čim rat prestane, da će to u tri sveska objelodaniti.[2])

Poslije, 900. godina diktovao je fra Grgo zapamćenje i J. Kohariću. Može biti da je baš u vezi s tim ova sličica, koju sam također upamtio ili kao dijete u manastiru, ili kada sam bio na ferijama iza svršenog I. razreda gimnazije, koju, po ovom predmetu donosim.

[1]) OF. G. K. Protocollum studiosae juventutis. Anegdote i bilješke.
[2]) Anegdote i bilješke, 24. 8. 1916.

Za vrijeme ručka naime u refectorium-u fra Grgo je, sjećam se, nekoliko puta na glas razgovarao s fra Anđelom Šunjićem, o nekim pašama i vezirima, ispitajući nekakva data o njima. Dosta je toga znao, i fra Anđeo; a fra Grgo kao da je na taj način nešto i nepoznato saznao, i u poznatom utvrdio se.[1])

*

Ovdje ću da skrenem pažnju na *fra Grgina putovanja*, koja je on za vrijeme dugog boravka u manastiru, poduzimao, bilo za odmor i izlet, bilo da je išao na kupke.

1881. god. putovao je fra Grgo u Rim na proslavu sv. Apostola Ćirila i Metoda, kada bijaše upriličeno veliko slovjensko hodočašće, komu je učestvovalo 1.600 ljudi.[2])

1882. god. putovao je fra Grgo niz Neretvu u Dubrovnik i Kotor, koji je put opjevao u posebnoj pjesmi.[3])

1883. god. išao je u Topusko na kupanje. S puta u Topusko 1883. god. fra Grgo je neposredno pošao i u Krapinske Toplice prijatelju Zoretiću.[4]) ...Istom zgodom posjetio je Đakovo i pregazio u Posavinu u Gradačac, gdje se veoma ugodno odmorio u kući svoga vrlog odojenika Marka Poljanića, kotarskog predstojnika.

1884. god. putovao je preko Hercegovine u Dalmaciju, u posjete bolnom prijatelju Despotu. Ovaj izlet opjeva pjesnik u »Iskri«.[5])

Fra Grgo je putovao i 1885. god. u Požegu, gdje se održavala vojnička smotra.[6])

Osobitog je spomena vrijedan fra Grgin put u Rim 1892. god., na slavu 400-godišnjice otkrića Amerike po Kristoforu Kolombu. Tom je zgodom i naš pjesnik recitovao svoju pjesmu u slavu svečaru, s mottom: *Moritur egenus in aliena domo* — Ubog umrije u domu tudjemu. Tom zgodom ubrao je naš pjesnik mnoge čestitke na uspjehu.[7])

*

1895. god. putovao je u Zagreb.[8])

Naročitog su spomena vredni *fra Grgini posjeti Štrosmajeru, u Đakovu*, o kojim, također, evo nekoliko crtica.

Fra Grgine veze sa Štrosmajerom počimaju još davno. On već 1858. godine pozdravlja Štrosmajera pjesmom u Kat. Listu. A tri godine kašnje izlazi Fra Grgin »Obrenov« u biskupovoj štampariji u Đakovu.[9])

[1]) Anegdote i bilješke.
[2]) Notes.
[3]) Notes.
[4]) Notes.
[5]) Notes.
[6]) Notes.
[7]) Notes.
[8]) Notes.
[9]) Jos. Jur. Štrosmajer, Zagreb, 1902-1904., str. 715.

Za Strosmajera još 1881. god. dok bijahu u Rimu na proslavi sv. Ćirila i Metoda veli Fra Grgo. Slava pohodjanom u svemu i svuda bijaše Slavni Biskup Strosmajer.[1])

Đakovo je posjetio Fra Grgo prvi put 1878., pa zatim 1879. god.[2]) Tu je boravio i 1883. te 1885. god. cijeli mjesec dana.[3]) Tu je probavio i proljeće 1886. g. pa docnije češće. Đakovo je postalo fra Grgi duhovna metropola.

Od 1878. god., kada je fra Grgo prvi put došao u Đakovo, pa do 1900. god., kada je bio posljednji put u njemu prilikom proslave 50-godišnjice Štrosmajerova biskupovanja, on je bio tamo česti biskupov gost i biskupovih aulika, od kojih je najviše i najrađe držao sa biskupovim tajnikom Cepelićem. Pa i s drugom viđenijom gospodom, biskupovim gostima, književnicima i s uglednim Đakovčanima. Iz pisama Štrosmajerovih, odnosno njegova tajnika i fra Grgina uz to ličnog prijatelja i poklonika, Msgra Cepelića, što su ih pisali fra Grgi, najbolje se vidi, kako su srdačni bili odnosi velikog Biskupa i njegova Dvora prema fra Grgi, koji je, opet, Biskupu uzvraćao dostojno i njega pjesnika i čestitog vladike, pjesmama, najvećma prigodnicama, punim duha i zanosa, i pismima. K tomu se iz te prepiske vidi, koliko je Đakovo inspiriralo fra Grgu i dalo mu pobuda za njegove radove, dok je boravio u Kreševu, jer je osobito Msgr. Cepelić, koji je, opet, bio neodvojiv Mentor velikog Biskupa, nalazio uvijek zgode, da u Fra Grginim pjesmama zapazi i saopšti i u ime biskupovo i u svoje ime mnoge divne momente, te je to priopćivao našemu pjesniku, i tim — nesumnjivo davao mu novog poleta i vedrine. Pa onda, biskup je kumovao nekim fra Grginim djelima iz te dobi, njih darivao, štampao mnoga u svojoj štampariji — i svim tim davao dičnomu fra Grgi znakove pune pažnje i priznanja.

Msgr. Cepelić je iscrpivim listovima fra Grgu izvještavao o svojim važnijim događajima i zgodama bilo samoga biskupa ili drugim, koji su u vezi sa njime, dojavljivao mu biskupove poglede na neke pojave i događaje onovremene, a frà Grgo je to sve primao s dostojnim zanimanjem i sa pietetom prema uzvišenom Vladici.

Kraj takovih odnosa nije čudo, da je biskup, pored drugih datih dokaza visoke pažnje, fra Grgi, prilikom 50-godišnjice njegova misnikovanja 1895. god. podijelio mu odlikovanje začasnog prisjednika svog duhovnog stola.

*

Osobito je znamenit onaj fra Grgin pohod u Đakovo, kad je tamo vodio narodnog guslara Perkana Karivana-Pavića, 1893. i 1894. god. o kojim pohodima sačuvala se i u Perkanovu selu Bukvi tradicija, te se i danas o tome priča i pominje. Zgodne je retke o tome pisao fra Ć. Katavić u »Osvitu« 1906. g., o kojim je

[1]) Notes.
[2]) Ondje.
[3]) Ondje...

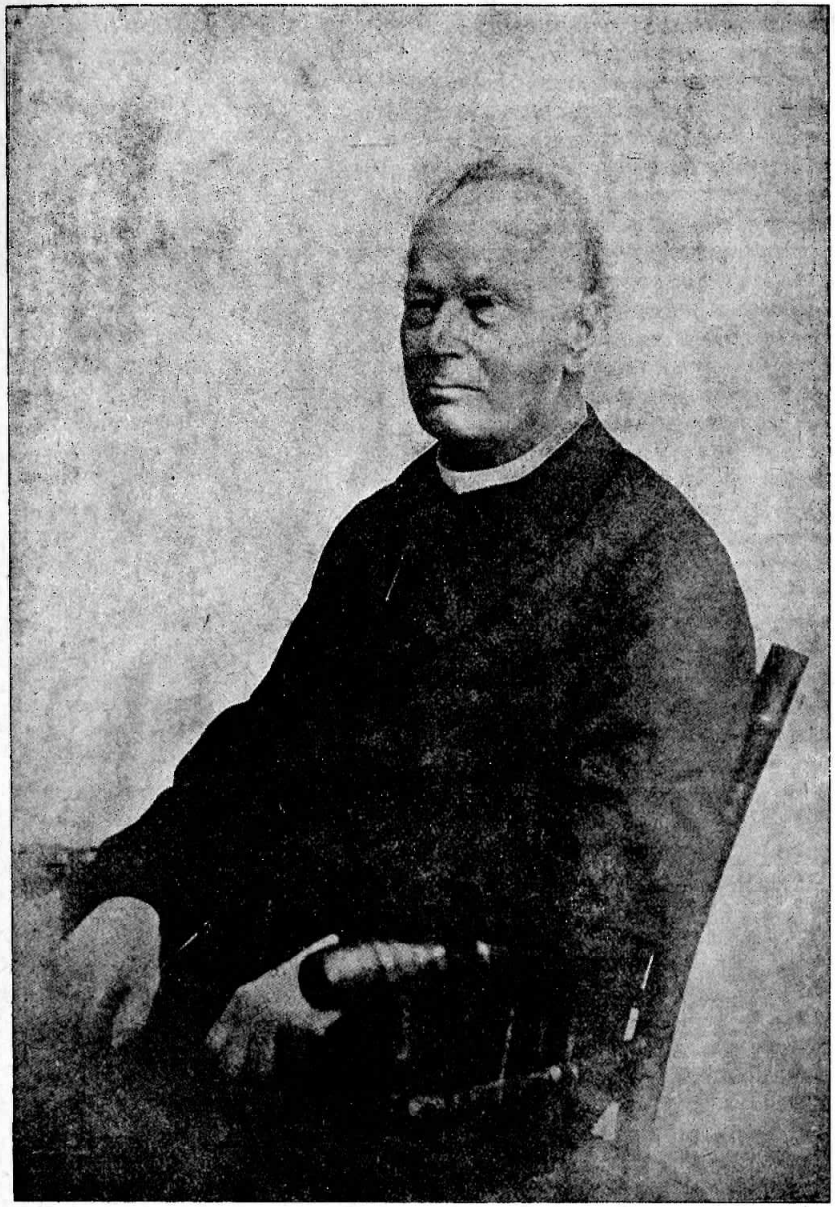

JOSIP JURAJ STROSMAJER

Milko Cepelić, kanonik, zabilježio dobar dio Perkanovih pjesama i izdao u posebnoj knjizi. U ovoj je knjizi izašao i fra Grgin Posmrtni spomen pjevaču Perkanu, tužna bugarija za drugom pjevačom, koju Perkanu za spomen i ovdje evo u cjelosti :

PERKANU.

Pokliknula sa Čubrena vila
Više Bukve, sela ubavoga,
Kod Kreševa u po Bosne grada,
Pokliknula pa je besjedila :

Perkan Karivan (Pavić) pjevaš fra Grge Martića.

»Moj Perkane ! divni razgovore,
Eh ! nesta te, moja rano ljuta, —
Nu ne ću te žalit sa udesa,
Jer je tebi mr'jet sugjeno bilo,
No ću žalit sudbinu gusala,
Gdje ti one ostanuše puste,

A nikom ih dodat ne imaše
U sjerotnu zavičaju tvomu,
Ko bi uz njih knadio pop'jevke,
Gdje se s'jela sastaju junačka
I starine davorišu priče,
I na ime fale zatočnici,
Koje nije smrt stravila crna
Mrt za vjeru i za postojbinu,
Za poštenje u plemenu harnu,
Čijem no se ponosiše stari,
Da i njini ponose se sini,
Te i njine slijede vrline. —
Al nu toga jur ne vigjam hara :
Malo ćaćam sličnih odvjetaka,
Malo kćeri da naliče majkam,
Veće hrgja u sve udarila,
Jadi moji ! narod se izragja
Sa današnj h taštije' navada,
Nit se ima starini štovanja,
Nit se goji rogjko za mejdana,
Nit ga za tog sinja paše majka —
Sve udrilo tragom natražnijem,
Gdje se misli, da naprečno hoda ;
Sve se druži kolu gjavoljemu,
Gdje se vrzu igre nevaljane
I potiču pjesme potolasne,
Ili mrki razgovori grade,
Il izvode navade zamamne,
Pa se gubi nevinovan puče
Blehnuć u te bajke vrtoglavne ;
A u naše kolo nikog nema,
Sjem što jošter ima guslam glasa,
Gdje se ključi crvenika pivo,
Il imade za ovcam čovana
Po dolinam i vrhovinama,
Il čigova svadba razgovara,
Ili služi danu Božićnomu,
Il ko slavi imenu krsnomu,
Il podjelak sl'jepac bogoradi,
Sve to biti dugovjeko ne će,
Teke što će bivati sl'jepaca,
Ali ne će umjet pominjati,
Što je bilo u vremena stara,
I mi ćemo očamiti vile,
I ja ću ti umuknuti, pobro !
Znaš, Perkane ! drago spominjanje,
Kada no ti mlagjahu putovaše
Uz Neretvu do na Savu plavnu
Na samarim robu tovareći

Trgovačko za prometa blago,
Pa gdje pado u han na noćište,
U svakomu tuka pjevaoca,
Što družinu razgovara trudnu,
Da im lakše na prenoćju biva;
I ti pomnje na pjesme junačke
I u glavu zapamćenje braše,
Te kad bješe dorasto pjevanju,
I ti jamlja gudalo u ruke,
I zabavlja zbore svakojake
Po Kreševu i po Sarajevu,
I gdje gogj si bivo uzovnikom,
I svagdje te milo slušat bilo,
Jere malo bje takvih guslača,
I mi vile pripomagale ti;
Pa si mnogog odmorio druga,
Mnogom b'jednu razgalio jade,
Mnogu tužnu utješio majku
I udovu u crno zavitu,
A vesele sokolio momke,
Da se fale djelim očinskijem — —
Eh to su ti zadužbine bile
I bje dičan u svom zavičaju!
A vrh svega dika te dopade,
Gdje te sluša i divni vladika
U bijelu dvoru Djakovskomu,
I napoji vina rujenoga
I obdari gusle javorove
I s tijem ti okruni pjevanje...
Sad Perkane! rano neprebona,
Tebi gusle ostadoše puste,
I niko ih baštiniti nema
U cijelu okolišu tvomu,
No ja ću ih baštiniti, pobro.
Držat ću ih u potaji mukleM
I mučav ću kunjati uza nje,
Dok se koje ne pojmi odgojče
I s narodom u osjeti nagje,
Da pokruti slavu starostavnu
U kobnom zavičaju svomu.
Ja ću njemu u pomoć se naći
I tvoje mu ručit zavještaje,
Da po njima kiti naknagjaje...
Sad što nije nikoga ti svojka,
Niti brata, niti sestre drage,
Nit odvjetka kojeg bolećega,
Istor ja ću gusle sjetroice
Na zelenu položit tratinu,
Gdje ti leže pod njom u tlo crno,

I posadit granu nevenovu,
Da ti ime u rodu ne vene.

1./XI. 1896.

Fra Grgo dok je bivao u Đakovu kod biskupa, prije podne redovno bi čitao, a poslije podne malo prilegao, pa bi pod mrak izašao u šetnju. Nije volio biti u parku, kamo su obično izlazili biskup i kanonici, a on bi najradije sam izlazio malo poljem i livadama.[1])

*

Evo nekoliko crtica i o *Fra Grginu odnosu prema »Matici Hrvatskoj« i »Jugoslovenskoj Akademiji«*:

Fra Grgu, koji je i ranije slao Matici sakupljene pjesme (Spomena knjiga, Zagreb 1892.) je Matica pozvala, pozivom od 10. jula 1879., da pristupi kao književni radnik k Matici i najavi u kojoj struci i što bi bio voljan raditi za Maticu. Istom zgodom umolila ga je Matica da obrati svoju pozornost i na zaključak ondašnje glavne skupštine Matice glede izdavanja »hrvatskoga Plutarha«, pa da joj saopći svoje mišljenje o izdavanju ove knjige i ujedno je obavijesti, ne bi li on htio sudjelovati kod sastavljanja ovoga djela i u kojoj struci napose. Za predsjednika potpisan Šenoa; za tajnika Ivan Kostrenčić. Poziv adresiran na fra Grgu u Sarajevu.

Što je fra Grgo, tada, Matici odgovorio, i je li uopće što odgovorio, nije mi poznato.

Kasnije 1900. god. kada je Matica odlučila da k proslavi Strossmajerove biskupske pedesetgodišnjice izda spomen-knjigu, obratio se odbor Matice tiskanim pozivom, dat. 24. februara 1900., na fra Grgu, da se i on prijavi za suradnika. Još, tajnik Kostrenčić na istom pozivu posebno, vlastoručno, saopćava fra Grgi, da su od po prilici 50 pisaca namijenili trojici, a među njima i fra Grgi (uz Trnskoga i Ilijaševića) da ispjeva biskupu za ovu zgodu prigodnicu. Potpisan predsjednik T. Smičiklas. Tajnik, kao gore, Kostrenčić. Unutarnja adresa: Fra Grgi Martiću u Fojnici. U adresi na kuverti označeno je mjesto: Kreševo. Na istoj kuverti na vrhu fra Grgo napisao: »Odpisano d. 4. aprila s obećanjem: ako Bog da.« Ispod toga opet fra Grgo napisao: »Dne 8. aprila poslana Pjesma. Primljena i odobrena.« (Podvučeno.)

U savezu s gornjim listom tajnik Kostrenčić 28. marta 1900., za odbor Matice saopćava Fra Grgi, tiskanim otpisom, kako se je odazvalo sa suradnju do 60 pisaca i spisateljica, pa javlja neka, svoj književni prinos do 20. aprila i g. pošalje. Na istom listu, vlastoručno bodri Kostrenčić fra Grgu riječima: »Starac-Milovan (Krivo; ima biti: Radovan. Pisac) neka zapjeva ko slavulj-ptica u proljeću! Živjeli nam i zdravi bili!«

Dne 5. 4. 1900. isti Kostrenčić odgovarajući za Maticu na fra Grgino pismo, saopćava, da će biti u vrijeme, ako fra Grgo svoju pjesmu pošalje i do konca tek. mjeseca. Istom zgodom isti

[1]) Anegdote i bilješke M. Cepelić, Djakovo, 18. 8. 1916.

javlja, da Trnskoga taj dan ne vidje, ali da će mu sutra isporučiti fra Grginu poruku.

14. 4. 1900. Kostrenčić, za Maticu zahvaljuje na dopisnici fra Grgi za pošiljku, koju su primili i uvrstiće je. Pri dnu dopisnice Martić vlastoručno napisao opasku : »NB. Pjesma za Strossmajerovu Spomenicu.«

Konačno, u istoj stvari, 4. aprila 1901. dostavlja Matica fra Grgi, po zaključku odborske sjednice i po odredbi predsjednika, jedan otisak knjige »Spomen-cvieće iz hrvatskih i slovenskih dubrava«. Zahvaljuje na suradništvu i preporuča se i u buduće. Za odbor »M. H.« za odsutnoga predsjednika potpisan podpredsjednik : Dr. Franjo Marković, i tajnik : Iv. Kostrenčić.

Jugoslovenska Akademija dne 19. januara 1902. čestitala je fra Grgi 80-ti rođendan. Čestitka je pisana toplo i akademski. U njoj se, između iostaloga, spominje, kako je u fra Grginoj ranoj mladosti njega rodno mu Posušje iz Hercegovine poslalo, dalekome tada, Zagrebu u nauke, pak je on već 1840. te »Ilirskoj Danici« pridavao sjaja zrakama svoje pjesme ; a u brzo i u umnome ilirskome »kolu« on je preveo divnu Racin-ovu »Ifigeniju«. Dalje se nabraja u istoj čestitci, kako je fra Grgo s nezaboravnim Jukićem prinio našoj knjizi »Bosanske narodne pjesme« ; kako je u veličajnim »Osvetnicima« sjedinjivao umijeće Kačićevo i Mažuranićevo, kao što je i u drugim umotvorima sastavljao u jedno kolo narodne vile i klasične muze ; kako je uz taj pjesnički rad cijelim svojim vijekom bodritelj, tješitelj, miritelj svoje i bliže i dalje domovine. Potpisani predsjednik : T. Smičiklas, i tajnik : Dr. F. Marković.

Na kuverti ove čestitke fra Grgo je vlastoručno napisao : »Književničko Društvo — Jugoslavjanska Akademija Znanosti u Zagrebu. Prenešeno u Bilježnik moj pod brojem IX. list 99.«

17. decembra 1902. Akademija javlja fra Grgi, da je 11. decembra i. god. njega »proslavljenoga našega narodnog pjesnika« u svojoj glavnoj skupštini izabrala *začasnim svojim članom.*

U prilogu da je priložen po jedan primjerak pravila i poslovnika Akademije. Potpisani predsjednik : T. Smičiklas, i tajnik : Dr. F. Vrbanić.

Na kuverti fra Grgo napisao vlastoručno : »NB. Odpisano uz blagodarnost d. 28. decembra 1902.«

U neposrednoj vezi s ovim Tade Smičiklas dne 2. I. 1903. piše fra Grgi da se Akademija scijeni sretnom, što je zadovoljila jednodušnoj volji svega naroda i izabrala ga sebi na diku svojim počasnim članom. Fra Grgo je bio Smičiklasu poslao i svoju sliku, pa mu ovaj saopćava, da mu je njegova slika mio dar, a i on svoju šalje fra Grgi.

*

Nego, sad ću *da navedem nešto o fra Grginu radu u njegovu vrtlu ; a takodjer ću da donesem i sliku — dvije iz lova, koji je fra Grgi u gorskom kreševskom kraju, do u kasnu starost bio omiljela zabava.*

Imao fra Grgo u Kreševu blizu manastira svoj vrt, koji mu je samostan ustupio na uporabu. Tude je bavio stari pjesnik duge časove u proljeću, ljeti i jeseni. Taj vrt držao je on u potpunom redu. Rijetko je tko unosio svoje ruke u obrađivanju toga vrtla, osim kada je trebalo izvesti jači popravak na ogradi, ili da je trebalo iskopati ga u prvi kraj : nego je sav rad i svu njegu oko njega izdržavao fra Grgo lično. Bijaše on tamo podigao i jedan hladnjak, gdje se odmarao od posla ; a zasadio i redove šimšira i mlade jelice, koje rasprostirahu raskošan miris, i dok se nijesu iza pjesnikove smrti, posve raskrošnjile, činile su prijatan utisak na prolaznike, a nijesu pometale ni rastu povrtalja. Svega bijaše naći u fra Grginu vrtlu. Plodove bi pjesnik trošio sam i konservirao kroza zimu za ličnu potrebu ; ali ne manje mu bijaše drago uveseliti braću — fratre u manastiru, osobito, ako je mogao servirati sa ranijim i boljim plodovima iz svoga vrtla, nego bijahu u samostanskom zajedničkom vrtu, zvanom »Lučica«.

U Kreševu je fra Grgo nakalemio i nekoliko voćaka ; a na Gradu je nakalemio i čitavu jednu bašču, onu prema kući od vranačke strane, koja se i zove fra Grgina bašča.[1])

Fra Grgo bijaše, kao što sam spomenuo, odan lovu. Imao on konja Šehu i kera Jazu, koje je bio doveo iz Sarajeva, te kadgod mu bila volja, poručio bi po lovački esnaf, kako običavaše nazivati svoje lovačke drugove, pa hajd u lov. Išao je pak sad na kraće vrijeme, u zecove ili tice, u okolicu Kreševa : na Dubovice, Lipu, u Polje ; sad opet na cijeli dan, dva i više u planine : Visočicu, Prelovo, Pogorjelicu, Babiju-ravan, Crnu-rijeku, Mehoršje, a najradije na Tmor, otkle se, kako bi fra Grgo običavao reći ; praznu nikad ne dolazi. Tmor je usporita planina, u blizini Ivan-planine prema Tarčinu. Mora se čovjek na nju penjati dva sata i to jedino pješe i fra Grgo se o štapu i u čizmama htio uspeti uvijek do pod vrh, gdje bijaše za divljač primet i stalna »fra Grgina čeka«, po njemu tako prozvana.[2])

Iz te njegove zabave ostale su kao spomen, osim drugog lovačkog pribora, i dvije puške, u njegovoj spomen-sobi u Kreševu, o kojima mi je njegov lovački drug, Antun Ban, u Kreševu 2. 9. 1922. pričao slijedeće :

Stara puška fra Grgina, ono mu je očeva. Fra Grgo je nju puno volio. Mogla je i daleko baciti. Puni se s vrha. Jednoč je fra Grgo bio dao na poslugu Gaki koji je pripunio ; pa kako je puko, prsnula je cijev u vrhu. Ljutio se na to fra Grgo. »Ne daj, pa ne laj — a podaj pa laj« jadio Stari, žaleći što mu je Gako pokvario pušku. Po tomu je fra Grgo dao pušku majstoru, koji mu je prikratio za jednu podlanicu s vrha.

Ona nova dvocijevka bila je u Beču na popravku. Kad mu je došla s popravka, došlo mu je i oko stotinu olovnih kuglica, i mašina za saljevanje kuglica.

---

[1]) Anegdote i bilješke. Dr. Ban, Kreševo, 26. IX. 1922.

[2]) Dr. Ban. U Milakovića Spomen-knjizi, u članku : Kako je živio fra Grgo.

Bio se fra Grgo obradovao kuglicama.

Tom zgodom desio se u njega Antun, da mu ogleda pušku i prispjele stvari, kad, Antun zapazio da su kuglice nešto prevelike. Još nekako mogle su u fišeke ; ali onda teško su ulazili ovi u pušku. Nikako se nijesu mogli sasvim uklopiti.

Kad je to Antun kazao fra Grgi, planuo Stari, da ga kurva okotila, ko mu je poslao kuglice. Mogo je, veli, opaliti, pa glavom platiti. Ko prevelika kugla, pa mogla zapeti u cijevi, cijev puknuti i unesrećiti fra Grgu !

Tada je fra Grgo dao Antunu kugle, pa mu ih prelio na svoj kalup. A on mu je i kašnje saljevao kuglice, jer njegova nova mašina bila, takodjer, velika.

Za fra Grginim kerom. (Jedna slika).

Bili jednoga dana u lovu u Crnoj Rijeci Antun, fra Grgo, Andrija Dendo, Jaskić... pa se vratili i kućama, a ne dočekali fra Grgina kera, jazu. Mislili oni, ker je potjero koju srnu, kozu pa, daleko odvalio, ali da će za njima doći kući. Međutim, osvanulo i jutro a fra Grgina kera ne bilo. Tada fra Grgo sišao Antunu, kući, da mu se žali, kako mu nema kera. Molio je još, neka pođe natrag u Crnu Rijeku da mu traži kera. Nek pogleda kod Buljanove Trenice, a otale 1 sat dalje i kod »čifutove pilane«. I dao mu svoju pušku, staru — očevu, »Evo ti, bolan, rekao stari, ova moja puška; lakša je od Tvoje ; ponesi je, pa da ti ispane na putu koja srna moreš pucati na nju.«

Pošao Antun u Crnu Rijeku. Našao kera ; ali opazio i tri medjeda. Sad mu bilo žao, što je uzeo fra Grginu pušku. Teško se punila. Valjalo je nabijati s vrha. A njegova bila i jača. Ipak opalio. Ubio najvećeg medjeda.

Vratio se kući, povedavši fra Grgina kera, a medjeda ostavio, dok dođe s konjom da ga natovari.

U to opet otišao po medjeda, i natovario ga.

Kad je došao kući, dočekali ga fra Grgo i tadašnji upravitelj ispostave u Kreševu, koji su znatiželjno došli da vide lovinu.

Konačno ću da bacim pogled na *bolovanje fra Grgino u manastiru Kreševu, i na njegovu smrt.* Fra Grgo se razbolio 1903. Manastirski kuvar Ljiljo (Ivan Knežević), dugogodišnji momak toga samostana, priča o nastupu fra Grgine bolesti ovo :

Bilo to u jesen, došao fra Grgo s puta, kuda je običavao svake godine ići. Malo po njegovu povratku, došao mu Ljiljo, da mu po običaju naredi banju, koju je fra Grgo uzimao, 3 puta sedmično i tada mu fra Grgo očituje, da se je strašno razbolio ; a međutim je prošle večeri bio potpuno zdrav i večerao je skupa sa ostalim. — Eto tada kako je lego, ležao je s malim olakšicama do smrti.

U samostanu je fra Grgo bolovao u istoj svojoj sobi, gdje je i stanovao. U bolesti se dosta napatio, najviše radi slabe podvorbe. Nije mu falila hrana, baš i bolja, jer se naročito za fra Grgu tada držalo više piladi, samo da se njemu nagodi. Kako se pak u bosanskim franjevačkim manastirima strogo pazi na Clausuru, da ženskadija nemaju pristupa u manastir, a ne desi se svaki put

podesan sluga za podvorbu, tako oci u samostanima i zdravi, a kamo li bolesni, dosta se napate radi slabe podvorbe. Naročito se to događa u našim slovenskim stranama, gdje se rijetki iz t. zv. viših motiva posvećuju službi samostana koja je uvjetovana sa velikom stegom i samozatajom. U tom slučaju reda je tražiti momke, podvornike, sluge, koje nije svaki put lako naći ; niti čestitiji, pojmljivo je, idu u službu, nego najviše starci i beskućnici. Tako se je i fra Grgo napatio.

Inače, kao što gore rekoh, hrana u samostanu nije bila rđava, i ako je za bolesnika bila katkad teška. Gdjekad, u težim časovima, zvali su mu i liječnika, daleko iz Sarajeva.

O fra Grginoj bolesti zna mnogo pričati fra Mirko Mačuga, tadašnji kapelan u Kreševu, koji je fra Grgi mnogo ličnih usluga učinio u njegovoj dugoj bolesti.

Fra Grgo je umro 30. avgusta 1905. god. O njegovoj sahrani manastirski kroničar zabilježio je slijedeće :

Dne 2. septembra bio mu sjajan sprovod, prije podne u 11 sati. U 9 sati počeo je sv. oficij, poslije ovog bio je svečani »Requiem«, kog je držao O. Mijo Kopić i govor u slavu posmrtnu pokojnikovu. Za ovim opjevao opijelo (Libera) M. p. o. fra Danijel Ban, provincijal uz asistenciju mn. pp. oo. fra Augustina Zubca ex def. generalnog i fra Angjela Nujića, provinciala hercegovačkog, koji su došli na sprovod. Bilo je i izaslanikah iz svih naših samostana, od društava : »Hrvoje« (Mostar) oko 30 ih, »Trebevića« iz Sarajeva, koji su došli sa svojim zastavama. Pred crkvom stao sprovod, te su držali govore : 1. Urednik »Osvita« iz Mostara, Gjuro Džamonja, 2. jedan pravnik djak, u ime sveučilišne mladeži u Zagrebu, 3. Dr Ante Radić, izaslanik »Matice Hrvatske« iz Zagreba. Društvo »Trebević« pjevalo je nadgrobnice pred crkvom i u groblju ; a »Hrvoje« pjevao je »Miserere« u sprovodu izmjenice sa svećenstvom. Sprovod išao niz crkveni put, kod Križa (na početku crkvenog puta). Krenuo ispod crkve i samostana u groblje »Ogradje«, (Sv. Mihovila) gdje je pokopan p. fra Grgo. Nad grobom držali su oprosne govore : 1. O. Fra D. Ban, provincijal u ime franjevaca bosanske provincije, 2. M. p. o. fra Mijo Batinić, župnik s Brestovskog čitao sastavak o kršćanskom elementu u »Osvetnicima«, pjesmotvoru p. fra Grge, 3. O. Nuić, provincijal u ime hercegovačkih franjevaca ; 4. Presvijetli g. Milko Cepelić, protonotar apoštolski iz Djakova, prijatelj pokojnikov.[1])

Pokopan je 2. septembra, a od 30. avgusta bio izložen u liesu do tog dana, te premda je bilo dosti toplo vrieme, nije se čuo nikakav smrad, jer je bio mršav, kost i koža.

Prisustvovalo je sprovodu oko 20 franjevaca svećenika, sekularnih svećenika oko 15, dva Isusovca iz Travnika, Okružni

[1]) Cepelićev govor izašao je u cjelosti u sarajevskoj »Vrhbosni« 1905. god., br. 18, koja je tom zgodom, donijela i Pjesmu nad grobom pjesniku »Osvetnika« od J. Markušića i također dopis o pogrebu fra Grginom iz pera Cankara.

predstojnik iz Sarajeva Dr. Baron Mollynari, kotarski predstojnik iz Fojnice Matasović, Milena Mrazović, prijateljica pokojnikova, koja je izdala »Osvetnike«, ponajbolje književno djelo fra Grgino, i mnogo naroda iz mjesta.[2])

[2]) Arhiv. Kreš. manastira. Protocollum chronologicum.

VIII. Fra Grgina spomen-soba u Krešev-skom manastiru (br. 6)

> nu da mu svedjer živa i trajna uspomena ostane i u samostanu kreševskom, gdje se je odhranio i dohranio, gdje je on u onoj gorskoj romantičnoj dolini dosmrtno najredije htio da bude, otac provincijal s mjestnim samostanskim starješinom odredio je : da fra Grgina cela (soba) sa svim njegovim razmještajem ostane netaknuta i tako se pretvori u muzej ostanaka njegovih zemnih potrepština.
>
> »Serafinski perivoj«, 1905., str. 302.

Tako je eto fra Grgina soba, u kojoj je on stanovao boraveći u novom kreševskom manastiru, ustanovljena kao muzej, odmah nakon pjesnikove smrti i pokopa. Ona je na II. katu manastira, a označena je brojem 6.

Ali ovdje moram, odmah, nešto reći i o drugoj fra Grginoj sobi u istom novom kreševskom manastiru, označenoj br. 5.

I ova je soba bila fra Grgi na uporabu. Odmah je do sobe u kojoj je fra Grgo boravio. Ima jedna vrata i jedan, dvostruki, prozor. U njoj je fra Grgo držao stvari, koje mu ili nijesu mogle stati u sobu gdje je stanovao ili su mu rjeđe trebale, a bile bi mu na pometnju, da ih je držao u onoj sobi za stanovanje. Između ostaloga u ovu je sobu pjesnik dao prenijeti i jedan divan (kanape), koji mu je do tada služio s drugim još jednim divanom u sobi br. 6. u kojoj je stanovao ; pa kada je nabavio krevet, onda je jedan divan iznio u ovu sobu.[1]) Ovaj divan, jednak onomu, što je ostao u fra Grginoj spomen-sobi, još je i danas, slučajno, u sobi br. 5., koja je, iza pjesnikove smrti počišćena i upotrebljena. Ovdje u ovoj sobi držao je pjesnik i dva burešca za vino. Ta su burad, kašnje snešena u samostanski podrum. Ovdje je držao lovački pribor : puške, noževe. Ovdje mu je stajalo i sedlo za ko nja. Također je i bisage, male i velike, držao je u ovoj sobi. Ja se sjećam, kad sam bio dijete u kreševskom manastiru 1899/1900., u ovoj sobi bijaše na hrpi i nekakvih časopisa i knjiga. A opet, jednih školskih ferija, godinu — dvije prije fra Grgine smrti, ili, vjerojatnije, koju godinu kašnje, zapažao sam u Kreševu, na jednom mjestu na II. spratu, nekih papira i knjiga ; a znam pozitivno,

[1]) Seraf. Perivoj, 1905. 302.

da je tu bila »Obrana Biograda« i »Prevrat« — knjige fra Grgine, meni do tada teško ili vrlo slabo poznato. Je li to bilo iznešeno, kad se počišćavala soba koga drugog fratra, ne znam. Stoji samo to, da su sve knjige, stvari, koje nijesu mogle stati u sobu br. 6. ili su fra Grgi rjedje trebale, bile u ovoj sobi, br. 5.

U samoj spomen-sobi, br. 6., stajale su niže navedene stvari, najvećom stranom još za pjesnikova života ; a nalaze se u toj sobi, od kako je pretvorena u muzej, stalno. Te sam ja, početkom mjeseca septembra 1922. g. tačno popisao i inventarski do u sitnicu pobilježio. I to :

Na vanjskim vratima, u trijemu samostana, natpis : *Fra Grgo Martić.*[1])

Dva ključa od dvaju vrata, jer su na sobi dvostruka vrata, na gvozdenoj alki.

Na vratima, unutra u sobi, jedan klinac za vješanje.

Poviš vrata, unutra u sobi, fra Grgina slika, velikog formata. Predstavlja fra Grgu dok je bio župnik u Sarajevu.

Na dovratniku (ragastov), s lijeva stranu, dva puceta za električno zvonce, uvedeno za života pjesnikova, s nužnim žicama, Uniže, kvaka na vijak (burma) za prikvačenje vrata.

Do dovratnika, u zidu, klinčić za vješanje. Tu je fra Grgo obilčno držao katanac od svoga vrtla.

Do dovratnika, odmah s ulaza : 2 štapa. Također i 1 šipka. Ova za fra Grgina života nije ovdje stajala. Moževiti je bila u sobi br. 5. Sve tri komada prislonjena uza zid i ormar.

Ormar na dva kata. Donji kat, opet, pregrađen na 2 dijela, gornji na 3. U donjem katu ormara nema danas ništa, osim struka nekakve trave. Ključić u vratima. Na istom donjem katu, prema ulazu, stoji i čaša za vodu. Tu je za fra Grgina života bila stajala i jedna boca (flaša) uska, staklena. U tu je bocu trebalo uliti vodu iz velikog bakrenog suda djuguma, svaki put kad se voda donijela. U gornjem katu, na staklenim vratašcima, fra Grgina priručna biblioteka. Knjige u njoj izgleda, stoje kao i za fra Grgina života. Izmjenu forme čine samo ona 3 odličja, u kutijama, postavljena za ogled. To su red Medžidije, viteški F. J. I. i željezne krune F. J. I.

U knjižnici su slijedeće knjige :

d' Avril, La Bataille de Kosovo. Paris, 1868.
Almanak hrvatske bogoslov. mladeži. Zagreb, 1893.
d' Assisi Francesco, I. Fioretti.
L' Autriche en 88. Paris.
Bazzarini, Vocabolario italiano. Firenze, 1855.

1) Ovaj je natpis nacrtao brat Klavencije Himmelmayer, Nijemac, koji je 1907.-8. g. izrađivao u Kreševu oltar za samostanski hor. Natpis je dosta neukusan, na papiru, polijepljenom po tvrdom kartonu. Originalni natpis *Fra Grgo Martić jubilat,* koji je stajao nad vratima, a bio ga izradio fra Grgi neki klerik Arnaut, jer su Arnauti ukusno izrađivali i slične natpise, taj je natpis negdje zabačen.

Božić, Agrarno pitanje. Senj, 1886.
„ Novi prijatelj Bosne II. 1891.
Bralić, Monographia storica. Roma 1898.
Breviarium politicorum, Frankfurt, 1725.
Budmani, Hrvatski ili Srpski rečnik, sv. 9-20, 22.
„ Gramatika ruskoga jezika. 1888.
Čajkovski-Vukelić, Kirdžali. Zagreb, 1878.
Čengić-Kapetanović, Avdija. Sarajevo. 1894.
Dragomanov, Rusija i balkansko pitanje, 1877.
Daničić, Riječnik, 2 sv. Zagreb, 1880-86.
Dante col Venturini, Firenze. 3 sv.
Deset-godišnjica Hrv. Knjiž. ped. zbora. Zagreb, 1862.
Dozon, Bugarski narodni pjesmi. Pariz. 1875.
Fabković S. Moje Zabavice. Zagreb, 1900.
Filadelfus F. Malo više istine. Mostar, 1900.
Georges E., Gnomologia. Lipsiae, 1863.
Glasnik zemaljskog muzeja, Sarajevo, 1890. III, 91. II. i IV, 92. III. i IV.
Harambašić, Zlatka-Bajza.
Hercegovina za Ali paše. Beč, 1863.
Homer-Maretić, Iliada. Zagreb, 1883.
„ „ Odiseja. Zagreb, 1882.
Hrvatski Dom, I-III.
Hrvatska kuvarica, Varaždin, 1887.
Jemeršić I., Majka u radu. Zagreb, 1895.
Jeretov, Mrtvoj majci. Zagreb, 1895.
„ Pozdrav istarskog Hrvata. Zagreb. 1881.
Jovanović Z. Jovan. Odabrane pjesme. Zagreb, 1887.
Jurković J., Pjesnička djela. I., Zagreb, 1878.
Kantu-Despot, Zdrav razum, Zagreb, 1881.
Kavann J., Bogatstvo i uboštvo. Zagreb, 1861.
Kišpatić M., Slike iz rudstva. 1878.
„ Slike iz geologije. Zagreb, 1880.
Klaić, Bosna. Zagreb, 1878.
Kollar-Davril, Slavy dcera.
Compendium Const. Apost. Romae, 1875.
Corneille-Fontenelle. Oevres, Paris, 1852.
Kratka B. H. povjesnica. Beograd, 1847.
Kukuljević Sakcinski, Slovnik umetnosti Jugoslovanske, Zagreb, 1858.
„ Bibliografija Hrvatska. Zagreb, 1860.
Kučera O., Novovjeki izumi. Zagreb, 1882.
Christophoro Colombo. Firenze. 1893.
Lepušić I., Pjesnički prvenci, 1888.
Lorković B., Razgovori o gospodarstvu. Zagreb. 1880-2.
Loti, Jerusalim. Pariz, 1895.
Ljubić S., Opis Jugoslavenskih novaca. Zagreb, 1875.
Marie E. S., Les Slaves. Paris, 1874.

Marie E. S., Itineraires, 2 kom. Paris, 1875.
„ L' Hercegovina. Paris, 1875.
Martić G., Posvetnici. Sarajevo, 1895.
Miličević, Perivoj darovah. Zagreb, 1867.
Milaković J., Staze i putevi. D. Tuzla, 1900.
„ U zatišju, Sarajevo, 1892.
„ Vjetar i talasi. D. Tuzla, 1897.
Nedić, Stanje države B. S. Djakovo, 1894.
Njegoš-Ljubiša, Gorski Vijenac. Zadar, 1808.
Njegoševa djela. Pančevo, 1885.
Ostojić M., Iskre i plamovi. Zagreb, 1894.
Ostojić N., Čuvstva i poleti. 1900.
Obris zemljopisa i povijesti. Beč, 1853.
Ovidii M. Opera. Amsterdam, 1701.
Parčić, Riječnik slov.-Talijanski, Zara, 1874.
Petit vocabulaire francais. Karlovac, 1880.
Petračić, Platonov Fajdros. Zagreb, 1894.
Plutacki-Alfani, Saggio di filosofia. Firenze, 1892.
Rački, Bogomili ili Patareni. Zagreb, 1870.
„ Pokret na slavenskom jugu. 1868.
Racine Anger. Paris, 1856.
„ -Martić, Ifigenija. Mostar, 1902.
Robert-Garelli, Il mondo Slavo. Marsiglia, 1858.
Salustijeva knjiga o uroti Kat. Veber. Zagreb. 1882.
Starigradsky, I Gesuiti, Zagreb, 1893.
Scavini, Teologia moralis. 3. t. Mediolani, 1857-8.
Slava preporoditeljima. Zagreb, 1885.
Sladović E., Uputa. Zagreb, 1832.
Smičiklas, Život i djela F. Račkoga. Zagreb, 1895.
„ Povijest Hrvatske. Zagreb. 1879. i 1882.
Srpsko pravoslavna Herc. metropolija. Mostar, 1901.
Statuten für Ordenskrone,
„ „ Fr. J. Orden.
Stojanović M., Slike iz života hrv. naroda. Zagreb, 1881.
Sundečić J., Krvava Košulja. Zadar, 1864.
Šenoa-Tomić, Kletva. Zagreb, 1882.
Šimončić J., Biblijske Pripovijesti. Zagreb, 1895.
Širola S., Na Plitvička jezera. Karlovac, 1894.
Šmied-Sabolović, Opomene. Osijek, 1884.
Šulek B., Biljarstvo. Zagreb, 1859.
„ Hrvatsko Njemački rečnik 2 sv., Zagreb, 1875.
Tolstoj Gojitan, Pripovijest za puk. Zagreb, 1889.
Tomaseo-Fabković, Ob uzgoju. Zagreb, 1887.
„ Petranović S., Moralne misli. Novi Sad, 1864.
Tomić J. E., Komedije. Zagreb, 1878.
„ Povijest Grčke. Zagreb, 1881.
Trnski I., Književni rad.
„ Putne uspomene. Zagreb, 1889.
Truhelka Dj., Liječništvo. Sarajevo, 1889.

Thalloczy L., Az Illyr. Budapest, 1880.
Tajilet-Gruber, Roman siromašnog mladića. Zagreb, 1883.
Trommelt, Florilegium Latinum, 1870.
Vazov-Gundrum, Pod jarmom. Križevci, 1898.
Virgili P. M. Opera, Lipsiae, 1829.
„ -Maretić, Eneida. Zagreb, 1896.
Verković, O Rodopskih pjesma. Petersburg, 1879.
„ Veda Slovenah. Petersburg, 1881.
Vladić J., Uspomene O Rami. Zagreb, 1882×
Vraz S., Izabrane pjesme. Zagreb, 1899.
Vukasović V. v., Usi e riti. Zara, 1894.
Zagorčić A., Moja pisma. Zagreb,
Zvonimir Gunduliću. Beč, 1888.

Uz lijevi zid između ormara, u komu je knjižnica, i kreveta, nije, za fra Grgina života ništa bilo; osim što bi ondje više puta stajale one 4 fotelje, što su danas oko trpeze na sred sobe. Bile bi jedino one kadnokad poredane uza zid, da bude po sredini sobe prostranije. Iza fra Grgine smrti postavljeno je ondje na jednom okvijeru, udešenom za vješanje, pjesnikovo oružje:

Dvije puške, stara i nova. Dva velika, vezena, jatagana.

Jedan crna drška, jedan bijela. Na onomu s bijelim drškom (kanzama) imaju s jednu stranu početna slova pjesnikova imena F. G. M., s drugu stranu godina 1872.

Dva noža, jedan veći lovački, drugi manji. Onaj manji, hoće, da je hajduka Kike.

Sablja Bana Jelačića. Na njoj je dvostruki natpis ćirilicom. S jednu stranu piše: »Živio ban Jelačić«, s drugu stranu: »Sve za domovinu«.

Jedna tikvica za barut, pukla.

Jedna duvanska kesa.

Jedna staklena ploska, u koži i plehu.

Pod tim okvirom ima plehana kutija zelene boje. U kutiji imaju: povezan par rogova i dva zuba, valjda divljeg krmka; još dva roga; jedan kalup gvozdeni za izlijevanje puščanih kugla, drveni kalup, sličan zvonu, i taj sigurno za pravljenje kakvih patrona; opet nekakva mašina, slična plovki, izvjesno i opet za kakve naboje; jedna tikvica, pukla; jedna kesica, vezena; kolutić od papira, za punjenje ili možda za zatvaranje puščanih fišeka.

Uz taj lijevi zid, u uglu, jest fra Grgin krevet, pred kojim je izrađena srneća kožica.

Na tom lijevom zidu vise danas, kao i za fra Grgina života, razne slike i druge neke uspomene; a te su, od knjižnice gledajući:

Peškir (ručnik) lijepo izvezen s početnim slovima F. G. M. i krunom. Na tomu je ručniku značka Karlovačke »Zore«.

Slika, lovačka idila.

Gusle s gudalom. Strune na guslama potrgate. Na guslama dvije vrpce: bijela jedna i jedna u bojama hrv. trobojke.

Perkanova slika, pravo pod Milakovića pjesmom.

Ispod Perkanove slike Osmrtnica »Osvitova« od 2. septembra. Ova je osmrtnica prvih dana iza smrti pjesnikove tu pribijena. Neuokvirena.

Na istom zidu poviš kreveta grupa od 5 slika : Strossmajerova velika slika, izrađena o 70-godišnjici života, u sredini. Oko nje, prema gornjoj polovici te slike, fotografija Strossmajerova s vlastoručnim posvetom o pedesetgodišnjici biskupovanja, i Groharov Sv. Anto, prilog 12. broju zagrebačke Prosvjete, 1902. Prema donjoj polovici slike reprodukcija Horaca i Vergila. Pod Strossmajerovom velikom slikom mala Gospina slika, na plehu. Pod slikom krunica (Očenaši). Kraj nje puce za električno zvonce s nužnom odvodnom žicom.

Zid s prozorom. Na zidu kod prozora, dvije slike, ponad kreveta : gornja, Žalosna Majka ; donja, Propeti Spasitelj.

Prozor dupli : Sva stakla zdrava. Spolja: udešeno za vazne s cvijećem, bolje rekuć, za polaganje paradajsa na sunce.

Na strani prozora prema Kreševu ima klinac. Na njemu je visio Fr. Gr. aneroid, koji je, iza fra Grgine smrti, snešen u samostansku — župsku kancelariju.

Na zidu preko do prozora, obješene, uviše : doploma reda Fr. Josipa I. ; niže : diploma reda želj. krune. Među njima : fotografije nadbiskupa Štadlera i Račkog.

Zid desni. Uza zid divan s naslonjačem. Na njemu dva jastučića.

Do divana, uza zid s prozorom mala trpezica s ladicom i pregradom između nogu.

Na trpezici tintarnica s dva guščija pera, 1 sahat, 2 pepelnice. U ladici, po kojoj je položit papir, komadić čohe od habita i još nekakva kožica, smotak uzice, 1 pilula, 1 cijev od drveta, duga 1-2 cm.[1]) Na pregradi između nogu dvije knjige Statuta o redu željezne krune i reda Fr. Josipa I. Tu su i pomenute knjige : »Slava preporoditeljima» (1835-1885.) i »Zvonimirova« spomenica Gundulića (1588-1888).

Do ove trpezice : 3 čibuka (dva dulja i jedan kraći). Lule imaju samo dvije. Na kratkom čibuku je fra Gr. jubilarna lula (1848-1898.) čitava — ne razbijena, pa je oko toga čibuka omotan papir, na komu je fra Grgo vlastoručno posvjedočio jubilarnost one lule.

Do divana, uz desni zid. Ormarić. Na njemu stoji lampa. U njemu su dvije krpe i štapić, kojim je fra Grgo bio čistio cilindar svoje lampe. Imaju dva snopića guščijih pera (jedan je snopić u originalnoj kuverti od papira). Ima također jedna kesica od papira, u kojoj ima dvadesetak malih smotaka uzice (kanafe), od kojih se 2-3 razvezala. Te je kanafe pokojni pjesnik sobom motao. Dalje u »Anegdotama i Bilješkama«.

Ormarić veći dvokrilni. U ovom stajao je za fra Grgine bolesti : Eszeug s ubrusima. Drugih stvari je također bilo, ali se ja ne

[1]) U ovoj je ladici stajala za živa Fra G. njegova kožnata novčarka (đuzdan). Nje sada nema.

sjećam, šta. 1911. god. bile su u ormariću dvije boce. U jednoj do pola bilo je još fra Grgina kruškova sirćeta (octa, kvasine). Kašnje sam ja metnuo unutra i bocu s glasovitim vinom, vršnjakom fra Grginim. — Daljnji historijat v. u Bilj.

Na ormariću ima, kako je još i za fra Grgina života bilo, samovar veliki ; samovar mali ; šalica i tanjurić s kašičicom za bijelu kavu, posudica od porculana za čaj, šećernica, nepotpun service na plehanoj tablici (dvije bočice, 4 čašice), tri dugoljaste na stajalicama, jedna uglasta posudica za pečenje jaja, koja je iza smrti bila odnešena u samostansku kuhinju, pa je ja povratio. Još ima na ormariću jedan čirak.

Dvije ploske, — jedna obična, a jedna dvostruka, podijeljena unutra za vino i za rakiju — unešene su iza smrti pjesnikove ovamo iz sobe br. 5.

Na istom ormariću bijaše sve do preklani (t. j. još 1920. god.) jedna mala pila (testera) i bijaše klinaca u papiru. Ovo je ostalo od fra Grgina halata, kojim je »majstorisao« u svom vrtliću, a testericom je, izvjesno, pilio suhe grane na stablima, i rabio ju je kod kalemljenja voćaka. Ali je neke godine guardijan fra V. M. nekud iznio taj alat.

Do ormarića bakreni gjugum za vodu. Ovaj sam ja nalupio, vidi se očito, na sam fra Grgin imendan, 12. IV. 1900. Pao mi je iz ruke.

Umivalo gvozdeno. Ovo je uzeo guardijan Fra V. M. (za uporabu).

Na zidu viš divana. Slika bivšeg austrijskog cara Franje Josipa I., bila za života na istom mjestu.[1])

Fra Grgina fotografija za života na tome mjestu.

Na istom zidu, posredini, grupa uspomena okvirenih.

U srijedi tačno prema Perkanovoj slici na protivnoj strani : Epigraf iz Horacija Vixi obješen je za zadnje bolesti pjesnikove 1905. god. Ja sam ga, sjećam se, primjetio prvi put u sobi za školskih ferija one godine ; a prije ga nijesam viđao. Nad njim Spomenica Vrhbosanskog sjemeništa za Zlatnu Misu pjesnikovu, i prije je bila na istom mjestu.

Dvije spomen pjesme Trnskijeve : *Fra Grgi Martiću,* u slavu mu 80 godišnjice i *U spomen dičnom pokojniku,* unešene su i obješene također poslije smrti.

Do pjesme 80 godišnjici diploma Medžidije, meni do iza smrti pjesnikove nepoznata, unešena je i obješena na ono isto mjesto poslije smrti.

Za vratima. U budžaku, u uglu sobe: Peć. Uz peć: mašice i lopatica.

1) Ovdje ću pribilježiti jednu smiješno-žalosnu o toj slici. Bilo to jednoga ljeta iza Oslobođenja, došao ja da pregledam fra Grginu sobu, kad pod krevetom, daleko prema zidu uvučena, prevrnuta, ova slika. Bio je gvardijan skinuo sa zida i »sakrio«. Pobojao se, kaže mi, »strogih mjera« proti držanja ovakih slika. Nasmijao sam se. Uzeo sam sliku i objesio je na njezino mjesto.

Pred peći okovani sanduk, u kome je književna i listovna, pa druga još razna ostavština fra Grgina. Ovaj sanduk, jasno je, metnut je pred peć poslije fra Grgine smrti. Unešen je i postavljen iz neposredne sobe, br. 5., koja je također kao što spomenuh, bila fra Grgi na uporabu, i u kojoj su obično stajale fra Grgine stvari.

Na sred sobe drveni stol, s ladicom, prekriven izrađenom medvjeđom kožom. Oko stola 4 fotelje.

U ladici: Fra Grgina duvanska kutija i cigarluk; britva sa potrebitim priborom za brijanje.

Po stolu. Na sredini stola pod staklenom polukuglom, izrađen labud u zelenilu, kraj koga spava na mramornom križu dijete — Eros.

Okolo te staklene polukugle poredane po smeđoj medjedini, nekolike uspomene: medaljon Lava XIII.; medaljon Franj. generala o. Alojsa od Parme; medaljon internacionalne izložbe u Sarajevu, 1900. Tu je na stolu i jedna kutija spomen s dvorskog objeda u Budimu 1878. god., u kojoj su dvije medalje na uspomenu boravka bivšeg hrv. kralja Franje Jos. I. u Požegi 1885. i u Zagrebu 1895. — obadvije s hrvatskom vrpcom. U toj kutiji ima i jedna vazna sa pjesnikovim slovima G. M. Također u toj kutijici ima nekakva kopča, otpala valjda s kakve knjižice ili albuma.

Na tom stolu ima i jedna gruda pirita.

Tu na trpezi stoji danas i limena kasica »Napretkove« zaklade fra Grge Martića, koja je osnovana 8. septembra 1905. u Sarajevu, s odnosnom knjižicom za upisivanje priloga. Kasica i knjiga uvedene su ovdje u sobu 15. jula, 1907. Daljnje zauzimanje oko procvata fra Grgine zaklade potvrđuje činjenica, da je zaklada obamrla; ako nije, pa se ja pravo sjećam, i formalno ukinuta? Knjiga »priloga« prevedena je za album posjetnika fra Grgine spomen-sobe. Ono nešto gotovine, što je palo u knjigu, ulagano je, prema označenom u samoj knjizi.

*

Slijedeće sam knjige pokupio iz manastirske glavne knjižnice i prenio ih u fra Grginu sobu-spomen, mjeseca septembra 1918. One su bile nekada fra Grgine, i na svima ima fra Grgin vlastoručni potpis, a na mnogim i godina, valjda nabavke. Pokojni pjesnik nefaljivo ih je morao dati u manastirsku glavnu knjižnicu, kad se je ova ili osnovala ili proširila; ili i te knjige nijesu Starom, u kasne dane, mnogo trebovale. Ja sam ih unio u fra Grginu sobu stoga, što vrlo zgodno, uz one knjige u njegovoj priručnoj biblioteci, ilustriraju pjesnikovu lektiru i shvatanje, iznešeno u njegovim djelima. Pripominjem još ovdje, da je fra Grgo neke knjige poklanjao i prijateljima i znancima; a nema sumnje, da bi zgodno bilo i te prikupiti, ako bi ih vlasnici htjeli ustupiti natrag — i kad bi se znalo kud su sve razdavane? A sama ta činjenica, da u fra Grginoj biblioteci nema ni glavnog pjesnikovog djela, »Osvetnika«, dokazuje, kako, osim onih priručnih knjiga, zgodnih za objašnjenje fra Grgine lektire i shvatanja, fali mnogo knjiga, da eto i samih njegovih djela, koje se ne

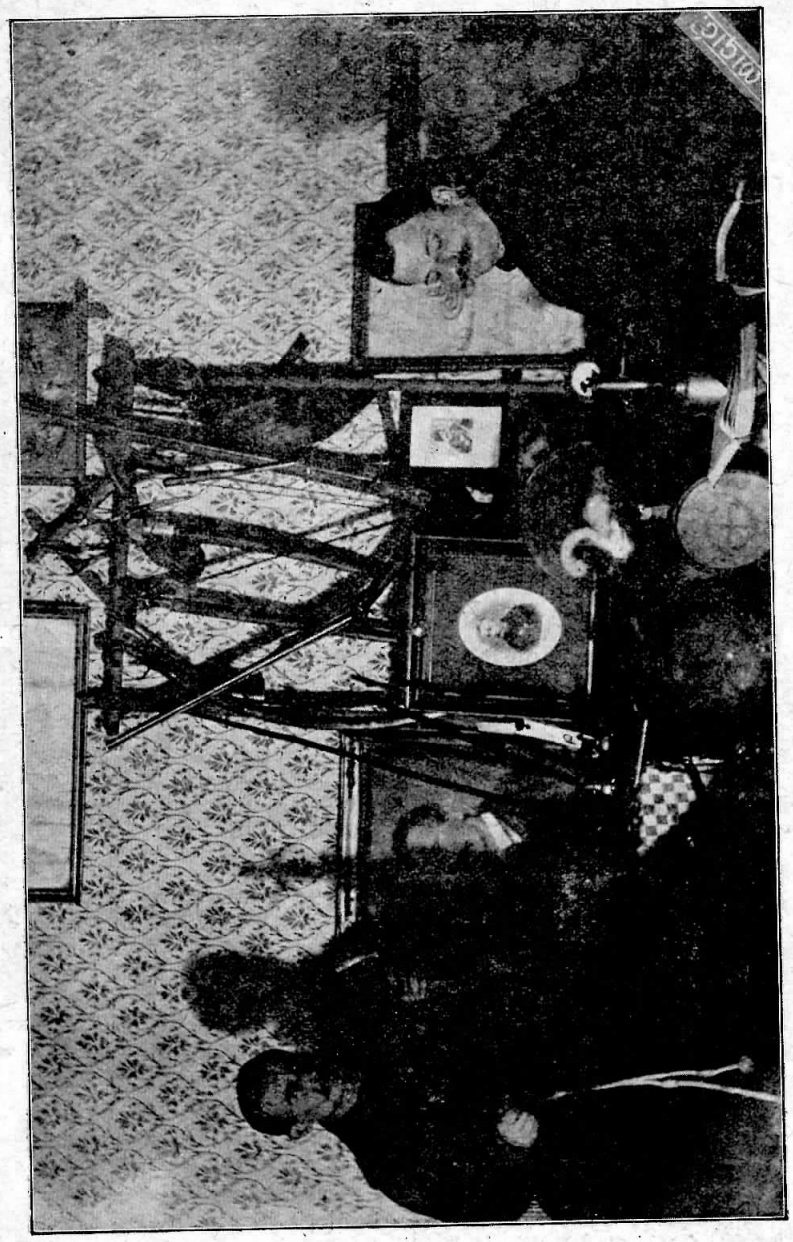

Soba i stvari Fra Grge Martića u Kreševu.

mogu odvojiti od njega, jer su bila krila njegova i duša duše njegove! Knjige unešene iz glavne knjižnice jesu slijedeće:

Alveare, Mehkas. Posonii, 1837.
Biblia sacra Vulgatae ed. Venetiis, 1695.
Bossuet, Oraisons funebres. Paris, 1731.
Botani Trino, Delle epizoozie. Venezia, 1821.
Buconjića biskupa Pastirnica, Rim, 1880.
Čokerlan V. Z. Hudožestvo. Pešta, 1830.
Čto bot papa. Vienna, 1784.
Ćuti pjesnikove. Osiek, 1861.
Dobretić M., Morala Bogosl. Ankona, 1782.
Domenovič I. A. Liričeska penija. Budim, 1809.
Forlani, Okružnica na dan ustoličenja.
G. L., Cveće. Budim, 1829.
Gaj Velimir, Časovi knjiž. zabave. Zagreb, 1872.
„ „ Lira, I. Zagreb, 1870.
Glasnik društva srpske slov. Beograd, 1858.
Godišnjica Nikole Čupića. Beograd, 1878.
Grammatica germanica. Posonii, 1785.
Henrici Kornspanni Opera curiosa. Frankfurt, 1694.
Homeri Ilias lat. vers. Venetiis.
„ Odyssea lat. vers. Venetiis.
Horvath J. B. Inst. metaphis, Budae, 1795.
„ „ phisicae gen. Tyrnaviae, 1776.
Jukić A. Hrvoje, Mostar, 1893.
Juvenalis-Pers. Flacci Satirae. Lipsiae, 1829.
Katanchich, M., Specimen phil. geogr. Zagrabiae, 1795.
Catech. Trid. Viennae, 1827.
Compendio del vocab. della crusca.
Kornig F., Kroatische Sprachlehre, 1795.
Kovačić M., Templariorum historia.
Kraljević A., Govorenja za svetk. Rim, 1870.
„ Izpovidnik. Zadar, 1870.
Cramer M., Dittionario. Nürnberg, 1693.
Lexicon lat. turcicum (fra Grginom rukom povađene riječi iz Clodijeva riječnika).
Lescoeur L., La Teodicea. Firenze, 1859.
Lichtenthal P., Manuale di astronomia, 1831.
Maly Jak., Jihoslovane. V Praze, 1864.
Martić; Bijedni Novak, Djakovo, 1886.
Martyrologium Rom. Venetiis, 1584.
Mladenović S., Mladi mudrac. Budim, 1833.
Mielot-Sepet, Vie de S. Catherine. Paris, 1881.
Milletić, Naredbe. Split, 1818. (2 primjerka).
Miličević, Časovi odmora, III. Beograd, 1859.
Nestorović Uroš, Pedagogia, Budim, 1817.
Obradović D., Sovjeti Budim, 1806.
„ „ „ Kragujevac, 1833.
P. R. P. K. Teofrona. Budim, 1813.
Pagliano, Medicina. Firenze, 1854.

Petranović B., Srpske pjesme. Sarajevo, 1867.
Petrović, Devičesko ogledalo. Budim, 1836.
Prileszky, De tabaco Georgicorum. Tyrnaviae, 1744.
Prodike.
Protič V., Gdi je Istina. Budim, 1803.
Rigoni, De prognosi in morbis. Mediolani.
Ruskaja Besjeda. Moskva, I-II., 1857.; I.-II. 1858.
Sacerdotis viatoris analysis. Petavić, 1795.
Sennyi L., Examen Tyrnaviae, 1778.
Solarović P. Novo zemleopisanie. Venezia, 1804.
Solarović P., Mezimac. Budim, 1818.
Schmidt J. A. E. Russ.-deutsch. u. d. r. Wörterbuch.
„ Slovnik krotk. Leipzig W. oslovia, 1831.
Soresi, Rudimenti di lingua ital. Verona, 1763.
Stojanović M., Sbirka. Zagreb, 1866.
Schuster J., Terminologia botanica. Budae, 1815.
Theiner A., V. monum. Slavorum M. I. Romae, 1863.
Ubicini-Zappert, Lettere s. Turchia. Milano, 1853.
Ustanak srpski. Novi Sad, 1866.
Utješenović O., Nedjeljko. Beč, 1860.
Veneroni, Nouveau dictionaire italien-francais. I-II. Venise, 1766.
Verković S. M., Veda Slovenah. Beograd, 1874.
Vladimirovich L. Nobiliss. fam. Dobretich.
Winterl I. J., Prolusiones ad chemiam. Budae, 1800.

*

Slijedeće knjige i spisi uzeti su istom zgodom, kada i one knjige s fra Grg. vlastoručnim potpisom, iz samostanske glavne knjižnice, i, radi predmetnosti svoje o Fra Grgi, unešene u fra Grg. spomen-sobu.

Jagatić A., Spomenica posveti prv. crkve.
Slavnom Homeru. Pjesma A. Topić, 1903.
Topić A., Izgubljena zvijezda. Sarajevo, 1908.
Martić F. G., Bijedni Novak. Djakovo, 1886.
Serbski nar. list, 1840. i 1842. g.
Protoccolum classificationis studiosae juventutis. Kreševo ab 1871. — istom zgodom, kao i gornje knjige, uzeto iz samost. knjižnice.

*

Na vratima iznutra, vise male fra Grgine bisage. Tu sam ih ja objesio, našavši ih u manastiru.

*

Do stalaže, u kojoj je kolekcija knjiga fra Grgin kufer, taj je bio negdje na tavanu, pa sam ga 1915. g. ili 16. prenio ovamo.

*

Velike bisage fra Grge upotrebljuju se za samostansku potrebu. Dne 25. IX. 1922. bio ih je ponio eksprovincijal dr. Ban u planinu u Visočicu, kad je izdavana šuma za crkvenu građu. Tom zgodom Ban i fra Mirko Mačuga pričali su, kako je fra Grgo nosio te bisage kad bi išao u lov na dulje vremena; a kad bi išao kud u bližnje selo, dodao Mačuga, onda bi natovario male.

IX. Na pjesnikovu grobu.

Fra Grgin grob je ozidan i, ako se ovaj čas dobro sjećam, kovertovan dvjema mramornim pločama. Viš njega se bijeli veliki mramorni križ, na pjedestalu udešenom za posmrtni tekst. Djelo sarajevskog klesara Dolžana.

Na samom križu ima natpis : »U križu spasenje«.

Pod križem, uvrh pjedestala, pričvršćen je relijef pjesnikov, od mjedi ; a izradio ga pokojni Vatroslav Donegani, u Đakovu, dok je tamo radio na đakovačkoj crkvi. Donegani-u sjedio je fra Grgo, koji se tamo također desio, nekoliko puta, te je taj relijef izrađen savršeno po prirodi. Martiću se svidio taj posao tako, da je dao izraditi dva komada : jedan je darovao Jugoslovenskoj Akademiji u Zagrebu, a drugi je odredio za svoj nadgrobni spomenik.[1]) Prema ovome relijefu rađeni su od gipsa, 1908. god. i oni relijefi, što su stavljeni u promet, pa ih ima i u fra Grginoj spomen-sobi još nekoliko komada, naslaganih po praznu krevetu.

Na pijedestalu su urezani slijedeći stavci :

Ovdje počiva
Fra Grgo
Martić
* 1822. † 1905. 30./8.
U djelu život.

S protivnu stranu, s naličja, urezani su, na naročitu želju pjesnikovu, iz Milakovićeve pjesme fra Grgi, slijedeći stihovi :

Ti si s guslam milopojnim,
Maslinovu noseć granu
Prolazio poljem bojnim
I vidao mnogu ranu.
Opjevo si jade naše,
Oplakao naše muke.
Sad nas Tvoja pjesma paše
I ka slozi spaja ruke.
I ako su danas braća
Izmirena nakon boja,
Ponajveća to je plaća
Homerskog Ti velepoja !

Tako taj lijepi spomenik u čednom i tugaljivo sjetnom kreševskom Ogrâdju pokriva smrtne ostatke pjesnika »Osvetnika«.

[1]) Milaković, Spomen-knjiga, 110.

Pjesnikov grob

Nego, prije već svršim ove retke ovdje ću da ukratko pretresem pitanje o čuvanju i uzdržavanju pjesnikova groba, koje pitanje posjetnici groba potežu svaki put kad u Kreševo dođu.

Oni posjetnici prigovaraju, što se fra Grgin grob ne drži u boljem redu ; što nema na njemu uzgojena cvijeća, itd. I sam sam čujivao ovake prigovore. Tužili su se na to i dr. Patsch, pokojni J. Milaković, dr. Čabrajić, bankovni direktor Kubović, mostarski profesor Ćuković i dr.

Pa ne samo da na grobu nema cvijeća nego ni trava unaokolo nije uvijek pokošena ; oko njega nekad bude i divljačkih travurina.

Ali prije nego odgovorim na same prigovore, moram ovdje istaknuti naše opće bosanske prilike odnosno groblja i grobova.

Stalno je, da mi u Bosni i Hercegovini poštujemo svoje umrle. Sigurno je i to, da mi bosanski i kršćani i hrišćani osjećamo za svoje pokojne možda više, nego mnogi, kod kojih je kult grobova preupadno razvijen. Plač našega svijeta kod ukopa nije isprazan. A što mi i poslije često oblazimo grobove svojih pokojnih, i to je jedan nesumnjiv dokaz pijeteta prema njima. Negdje se nađe presađen i po koji cvijet ; a u vrijeme pomena na grobljima, užižu se voštanice na grobovima umrlih, pa i to dokazuje naš kult prema njima.

Kult taj dokazuje i to, što mi biramo za groblja najljepša mjesta. Obično se biraju glavice, obrasle krošnjatim drvećem ; ili pleći — brda, zgodno položenih, podno kakve šume ili gaja, koji čine hlad na grobovima.

Ta se groblja i stalno ograđuju. Sramota je kod nas, ako je čije groblje razgrađeno. Na to paze i seljani i varošani. Na to paze župnici, crkveni oci, prvi ljudi u župi : svi bez razlike. Na mnogo mjesta župnici prijete seljanima, kod kojih groblje nije ograđeno, da na onom groblju, ako ga ne ograde, neće biti mise, koja se obično drži jednoč-dvoč u godini.

Župnik ili za to odabrani ljudi brinu se, da se groblje i na vrijeme kosi, i čisti od granja i korova, ako toga bude po groblju.

Šta više, i turska groblja kojih ima kod nas nerazmjerno mnogo, i ta su većom stranom ograđena i pokošena. Ovih, istina, u zadnje vrijeme ima mnogo neograđenih. Ali i to dolazi jedino od silne množije tih grobova, umnožanih i rasijanih iz davnine, necentraliziranih, izabranih neposredno uz kuću u kojoj su obitavali pokojni, pa danas izumrćem rođaka, raseljenjem ukućana ili seljana i ta su groblja zapuštena i zanemarena.

Iznimno dakle, ako su groblja zapuštena.

Pa ipak kraj utvrđene pažnje grobova svako će priznati, da mi u Bosni ne razvijamo prekomjernoga kulta oko spoljašnosti grobova ; niti sustavno ne stvaramo, niti podržajemo vrtlova i cvijetnjaka nad pojedinim grobovima. Sava je međa podvojenog ukusa. Do Save je kult grobova prerazvijen : Groblja su više puta gotovi izlozi cvijeća. Od Save na Srbiju groblja su, istina u cijeni ;

ali cvijetnjake zamjenjuju ovamo jednostavnija počivališta, gajevi sjetne prirode, u kojima počivaju umrli. A ta se opet, da ih korov ne poguši, stalno kose.

Ni kreševsko groblje, zvano Ogradje, ne čini iznimke. Ono je i stalno ograđeno. U novije vrijeme na mjestima, gdje se zimi otištu mase snijega, udešena je pomična ograda, koja se zimi digne, pa se u proljeće opet nastavi.

Grobovi u tom groblju redovito se ozidaju, a na njih se postavi kameni ili željezni križ sa natpisom.

U zadnje vrijeme, šta više, vidiš u groblju grobova posve zazidanih, kreko kojih je zaljeven beton, da se čim dulje očuvaju ovi grobovi i ne prekopaju se tako lako.

U istom Ogradju ima zasebno fratarsko groblje, i ono je ograđeno. Grobovi ozidani kao i kod drugih kršćana. U novije vrijeme grobovi i u tom polju izrađeniji su i dotjeraniji.

I fra Grgin grob, dosljedno, jedan je od najljepših u Ogradju, i među fratarskim grobovima. Zasluga je to, u ovom slučaju, samoga pokojnog pjesnika, koji se lično za života osigurao za doličan grob.[1])

Pa ipak i to groblje Ogradje, prilično našim bosanskim općenitim prilikama, nije cvijetnjak, u komu se nad svakim grobom izvijaju grmovi šarolika cvijeća, nego je to jednostavno počivalište s redovima, pravo s gomilama humaka, pod kojim počivaju kosti umrlih.

Desi se, da, pa u groblju bude mjestimice drača i korova ; nije isključeno, da tu i tamo bude i tragova od goveda. To obično bude u proljeće, kad ispod snijega potjera korov, ili ako, u onom gorskom kraju, s velikog upada snijega pofali gdjegdje ograda, pa zaluta unutra koje govedo, prije nego se ograda popravi. To bude, dakako samo iznimno. Ali s iznimkama nema stalna govora.

Razvedoh malo odulje, namjerno, da dovedem čitaoca pred gotov odgovor na postavljene prigovore : zašto se fra Grgin grob ne drži u boljem redu ; zašto nema da se na njemu gaji cvijeće ?

Iz ovoga što dosad rekoh, jasan je odgovor na gornje pitanje: kakav je red za sve druge pokopane u Ogradju ; kakav je red za sve druge fratre, tude sahranjene, taki je i za fra Grgu.

Tako se može reći i glede cvijeća.

Ali ipak, pustivši iz vida dnevno i obično mjesno shvatanje, pošto se je fra Grgo, prema svemu poznatomu i rečenomu, izdvojio nad obične smrtnike i jer je njegov grob svetište za sve nas, neću poreći opravdanost opće tražbe da se fra Grgin grob drži u posebnom redu.

Meni, istina, lično nije neprijatna ni dosadanja praksa i držanje fra Grgina groba. Ali ako je opći ukus posjetnika sa strane taki, pa traži posebnu pažnju oko toga groba, držim, da se i u Kreševu mora o tomu voditi računa.

Tu opet ne bi trebalo ništa drugo, jer doličan nadgrobni spomenik već postoji, nego da se nađe kogod koji bi njegovao

1) Pisma. Martić-Milaković.

cvijeće, bar preko proljeća i ljeta, dok traje kiseljačka kupališna sezona, i gosti dolaze u većem broju. Mogli bi se početi s pripremama na pr. već o fra Grginu imendanu (12. aprila) pa zaključiti s danom fra Grgine smrti 30. avgusta ili bolje s Dušnim danom 2. novembra kada treba, također, da je grob u pristojnu redu.

Brigu oko groba zapravo bi imao kreševski manastir; ali ko zna opći ukus i prilike nas fratara u tomu, pogotovu kad je, osim koga starca, i u manastiru malo osoblja, neće to od manastira očekivati.

Niti se od učiteljstva prema dosadašnjoj praksi može što u tomu očekivati. Dešavalo se, pa se koja učiteljica poduzme toga posla; a kad bi se ova promijenila, njezina nasljednica ne bi se na to ni sjetila.

Nego, najbolje, da naše hrvatsko prosvjetno i pjevačko društvo »Radovan« u Kreševu o tomu vodi stalnu brigu. U odboru društva moglo bi se za to otvoriti jedno-dva mjesta, koja bi se povjerila našim djevojkama, koje su kao svijesne kreševke najpozvanije, a i najspremnije, da čuvaju grob slavnog pjesnika Fra Grge Martića.